

Ю 7940
392

ЎЛМАС
УМАРБЕКОВ
ҚИЁМАТ
ҚАРЗ

УЛМАС
УМАРБЕКОВ

ҚИЁМАТ ҚАРЗ
ҲИКОЯЛАР

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти
Тошкент — 1976

Y₃
Y-47

HO 7940
392

1992	ГБ УОДОР	HO
	24115	

ЮЛДУЗЛАР

Тунда машина ҳайдашнинг ўзига хос гашти бўлади. Ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит. Олис-олисларда чироқлар милтиллаб кўринади. Йўл юқорилаб борган сари кўкда гоҳ ёниб, гоҳ сўниб турган сон-саноксиз юлдузлардан фарқ қилиб бўлмайти уларни. Юлдузлар... Юлдузлар... Юлдузлар порлаб турган тунда йўлнинг сира тугамаса, қанча олис юрсанг, шунча яхши. Чарчоқ сезмайсан, роҳат билан нафас оласан, руҳинг енгил тортади, нималарнидир хиргойи қиласан.

Кун бўйи шағал ташиган Назирполвон қурилиш базасидан ҳаммадан кейин чиқди. Самосвалини муҳолишдаги колонка олдида тўхтатиб, кўйлагини ечди, бошини водопроводнинг тагига тутиб, шалолатиб ювинди. Кейин, қониб сув ичиб, кўйлаги билан артинди. Яқиндагина ўстирган ингичка, майин мўйловини силаб қўйди.

Кўп ўтмай, машина гувиллаб катта йўлга чиқди-да, шаҳар томон елиб кетди.

Назирполвоннинг кайфи чоғ эди. Бугун ҳар кунгидан кўп ишлаган бўлса ҳам, чарчаганини сира сезмасди. Папирос тутатар экан, икки томондан лип-лип ўтиб турган кўм-кўк дарахтларга, кўкда кўзни қамаштирадиган даражада жимирлаётган оқ сариқ юлдузларга суқ билан қараб қўярди. Бир маҳал нимадир эсига тушиб қолди, шоша-пиша кабина қутисини очди. Унда учи зар қоғоз билан ўралган беш юлдузли коньяк тебраниб ётарди. Назирполвон жилмайиб қўйди, ой шуъласида текис, оппоқ тишлари худди коньякнинг

зар қоғозидек ялтираб кетди. У қўлига шишани олиб, у ёқ-бу ёғини кўрди-да, яна жойига қўйди.

Бугун сўнгги бир йил ичида иккинчи марта қўлига ичимлик олиши. Биринчи марта қамоқдан чиққан куни олди. Унда ҳам ўзи эмас, дўсти Семён ичирган эди. «Кел, ошна,— деган эди у ўшанда.— Бизникига юр. Бир ўтиришайлик. Бутун гам-гуссаларингни кўнгилдан чиқариб ташлайсан». Назирполвон йўқ демади.

Уша куни дўстининг уйида қолди. Мана ҳозир ҳам шу уйга кетяпти. Бугун Семённинг туғилган куни. Кеч бўлса ҳам, бориб табрикламаса, кўнгли жойига тушмайди. Семён унга қандай яхшиликлар қилмади!

Машина юришини секинлатди. Назирполвон хаёл билан бўлиб, Қўрғонтепадан ўтиб бораётганини энди пайқади. Педални босиб, газ берди. Ўчиб қолган папиросини ёндирмоқчи бўлган эди, олдинда икки кишининг қўл кўтариб турганини кўриб қолди. Тормозни босди.

— Ҳа, нима гап? — Назирполвон машинадан бошини чиқарди.

— Ака, илтимос,— ўрта бўйли йигит машинага яқинлашди.— Шу кишининг ҳожатини чиқариб юборинг. Кўкорол қурилиш трестига кетаётувдик, баллон ёрилиб қолди. Запас баллон олиб юрардим, бу гал жин уриб, эсимдан чиқибди.

Шу пайт йигитнинг олдида кичкина чамадон кўтарган бир аёл пайдо бўлди. Назирполвон унга энсаси қотиб қаради-да, йигитдан сўради:

— Шу кишими?

— Ҳа, илтимос, элтиб ташланг.

— Эртага ойлик тарқатмасам отпусkachилардан баюга қоламан,— гапга аралашди аёл.

Назирполвон ўйланиб қолди. Йигитнинг ялиниб-ёлвориши, аёлнинг ёқимтой қўнгироқ овози шунга мажбур қилган эди. «Икки соатда бориб келаман,— хаёлидан ўтказди у.— Барибир Сёмка мени кутмайди-ку!»

— Майли, ўтиринг!

— Яшанг-э, ака. Ҳури опа, бу ёққа ўтинг.

Йигит бирпасда аёлни кабинага ўтқазиб, чамадонини олдига қўйди-да, ёнига ўзи ҳам жойлашди.

— Ҳа, сиз қаёққа? — сўради аёл ундан.

— Сизни қўйиб келаман.

— Қўйинг, ўзим кетавераман.

Йигит нима дейишини билмай қолди, Назирполвонга ғалати қараб қўйди-да:

— Ахир, ёлғиз ўзингиз... қандоқ бўларкин? — деди иккиланиб.

— Ҳечқиси йўқ, биринчи марта эмас-ку. Яхши қолинг!

Назирполвон машинани орқага бурди, йигит ҳамон жойидан жилмас, чамадоннинг бандини маҳкам ушлаганча жим ўтирарди. Бу Назирполвонни гижинтирди.

— Ишонмасангиз юринг, айланиб келасиз! — деди у заҳархандалик билан.

— Йўқ, ишонишга-ку ишонаман-а, лекин... — йигит аёлга ўгирилди. — Ҳай, майли, ўзингиз бораверинг. Эрталаб баллон юборишсин, эсингиздан чиқиб қолмасин.

Аёл бошини қимирлатди. Йигит машинадан тушиши билан Назирполвон газ берди.

Яна ўша маълум ва таниш йўл... Ҳамма ёқ жимжит. Моторнинг бир оҳангда гуриллашидан бошқа ҳеч нарса қулоққа чалинмайди. Олдинда сон-саноқсиз юлдузлар... Назирполвон боя шаҳарга қайтаётганида, битта анжирдек юлдузни кўз остига олиб қўйган эди. Ўша юлдуз мана ҳозир ҳам шундай тўғрисида турибди, на нарига ўтади, на берига. Худди соқчидек у билан баробар боради. Қани энди шундай ҳаёт юлдузинг бўлса! Оғирингни енгил қилса, ўнқир-чўнқир кўчаларга тушиб қолиб адашиб юрганнингда, секин қўлингдан ушлаб, катта кўчага олиб чиқса, йўлингни равшан қилиб турса!

Назирполвон папирос тутатиб, чуқур уҳ тортди. Кейин аёлга кўз қирини ташлади, секин бошини ҳам шу томонга бурди.

— Кассирмисиз?

— Ҳа, трестда ишлайман. Нима эди? — аёл Назирполвонга қаради.

— Ўзим шундай.

— Отпускага чиқадиганлар бор эди, банкда ушланиб қолдим. Йўлда баллон ёрилиб қолди.

Назирполвонни нимадир силтаб юборгандай бўлди. Кўзлари ўзидан-ўзи чамадонга қадалди.

— Кўпчилики отпускачилар?— сўради у бўғиқ овоз билан.

— Ун киши.

— Ун киши?!

Назирполвон шундай савол берди-ю, ўз овозидан ўзи қўрқиб кетди. У бу овозни таниди, танигани учун ҳам қўрқиб кетди. Бу Назирполвоннинг эмас, бундан икки йил бурунги Назир олифтанинг овози эди. Унинг бутун бадани жунжикиб кетди. Пешонасида совуқ тер ялтиради. Ўзидаги яшин тезлигида юз берган ўзгаришни яшириш учунми, секин ёнига қаради-да, ени билан пешонасини артди.

Аёл эшикнинг бандига тирсагини тираб, парвосизгина ўтирарди. Кўзлари йўлда, ёқут юлдузларда. Чарчаганми, ё уйқуси келяптими, баъзи-баъзида суянчиққа суяниб, чуқур нафас олиб қўяди.

Назирполвон енгил тортди. Сезмапти. Яхши бўлди сезмагани. Уни шайтон васвасага солаётгани маълум эди. Шунча-я? Чамадон тўла бўлса керак. Нима қилса экан? Яхшиси, машинани тўхтатиб, тушириб юбориш керак. Нега? Беихтиёр келиб қолган бу савол Назирполвоннинг тишларини гижирлатиб юборди. Тўғри-да, нега тушириб юборади? Омад ҳар доим келавермайди-ку!

Назирполвон атрофга олазарак бўлиб қараб чиқди. Милт-милт қилиб турган юлдузлардан бошқа ҳеч нарса кўзга чалинмайди. Ҳозир темир йўлни кесиб ўтилади. Ундан сал нарироқда йўл қалин тутзорнинг ичига кириб кетади. Кўкоролга эса, эҳ-ҳе, ҳали қанча бор. Уша ёққа кўп қатнаган. Ҳар бир уй, дарахт унга маълум. Трест дарвозасининг олдидаги пивоҳонада шериклари билан роса пивоҳўрлик қилган. Трестдагиларнинг кўпини билади. Қамоқдан янги чиққанида Семён уни машинасида олиб борган эди. Тўртта-бешта шофёр йигитлар билан ярим кечагача чақчақлашиб ўтиришган. Шаҳарга қайтаётганида биттаси, эрмак қилиб туринг, деб қанчаям пул узатган эди.

Ана, темир йўлдан ҳам ўтилди. Тутзор бошланди. Қоп-қоронғи. Назирполвон беихтиёр машинани тўхтатди. Ўчиб қолган папиросини тутатиб, устма-уст тортди. Шунча пул-а! Ҳазил гапми? Қурувчилар яхши топади. Назирполвон эшикни оҳиста очиб, пастга тушди. Қаёқдандир қўлида катта ключ пайдо бўлиб қолди. Уни

маҳкам сиқди-да, аёлга қаради. У ширин уйқуда эди. Полвон бир оз ўйланиб туриб, зарб билан зинага оёғини қўйди, ключни кабинанинг пастки томонига улоқтирди. Нимадир тарақлаб кетди.

— А? Тинчликми?— аёл чўчиб уйғонди.

Назирполвон жавоб бермади.

— Нима, сизникиям бузилиб қолдими?— сўради аёл кўзларини ишқалаб.

— Ҳм...— деди полвон ва истехзо билан жилмайди, буни аёл сезмади.

— Кўзим илинибди,— деди у енгил эснаб.— Йўлда ҳеч ухлайдиган одатим йўқ эди. Анча турамизми?

Назирполвон аёлнинг гапига эътибор бермай, педальни жарсанг тош итаргандай, куч билан босди. Машина бундан бир дақиқа олдин ҳукмрон бўлиб турган хавфли сукунатни бузиб, юриб кетди.

Анчагача иккови ҳам жим борди. Аёл орқага бошини ташлаб, нималарнидир ўйлаб борар, гоҳ-гоҳида жилмайиб қўярди. Назирполвон ҳам ўз ўйи билан банд. Аммо бу ўйлар боя шаҳарга қайтаётгандаги ўйлар сингари қувноқ эмас, кўз остига олиб қўйган юлдузи ҳамон унинг олдида кетаётган бўлса ҳам, боягидек унга ҳузур бағишламайди. Назирполвон унга караб ижирғаниб қўйди, гўё кимдир баҳайбат қўли билан шу юлдузни осмондан узиб олиб, ёруғида унинг юрагини тимирскилаяпти.

— Менга қаранг,— деди тўсатдан Назирполвон аёлга,— мендан қўрқмайсизми?

— Нега қўрқай?— ҳайрон бўлди аёл, кейин кулиб юборди.— Нима, сиз қароқчимидингиз?

Назирполвон қулоқларигача қизариб кетганини сезди.

— Нега сўраяпсиз?

— Йўл олис... Аёл киши...

— Аёл киши ҳам одам-ку! Одам одамга ишониши керак!

Назирполвон ялт этиб унга қаради. Одам одамга ишонади... У бу гапни иккинчи одамдан эшитиши. Биринчи гапирган одам қамоқхона бошлиғининг ёрдамчиси, милиция напители Қосдиров эди. Назирполвоннинг эсига тўладан келган, новча бу одам келди-ю, сўнгги йиллардаги бутун қилмишлари, тортган азоблари, ёлғизгина онасининг фарёди, бир хиллари ти-

шининг оқини кўрсатиб тиржайган, бир хиллари эса, жирканч, ачиниш билан уни кузатиб қолган таниш-билишлари, ёр-биродарлари, худди ҳозир лип-лип ўтиб турган дарахтлардек, кўз олдида пайдо бўла бошлади.

Назирполвон мактабни битирган йили отаси вафот этди. Қийинчилик кўрмай ўсган йигит бу оғир мусибатдан таҳликага тушиб қолди. Уйдаги йиғн-сиғидан, онасининг юракларни эзиб юборадиган нидоларидан узоқда, кечгача кўчама-кўча сандироқлаб юрадиган бўлиб қолди. Шу кезлари таниш-танишмас сирдош оғайнилар уни қўлтиқларига олишди, ўзларича юпатишди, ўйнатишди. Бир куни каёққадир бориб, шулар билан узоқ қолиб кетди. Ичишди, кулишди. Алламаҳалда кўзи соатга тушиб чўчиб кетди. Кетаманга тушиб қолди. Йўқ, дейишди. Уни раҳматли отаси бекорга полвон деб атамас эди, ҳақиқатан ҳам полвон эди. Йигит ёнида турган шерикларидан биттасини қулочкашлаб туширди. Тўполон бўлиб кетди. Назирполвон анчадан сўнг ҳушига келиб қараса, қоронғи бир хонада қўл-оёғи боғлиқ ётибди. Шу кундан бошлаб у, қўлтиқларига олган оғайнилари билан чинакам сирдош бўлиб қолди. Нималар қилмади улар билан бирга!

Маҳаллада Назир олифта деган ном чиқарди. Қўпқора сочини жингалак-жингалак қилиб тараган, ингичка, илон изи нуска галстук тақиб, кифти кенг костюм кийган ўрта бўйли йигитга илгарилари ҳавас билан қараган одамлар энди уни кўришса, четлаб ўтадиган бўлиб қолишди. Маҳалланинг кексаси Холпаранг отанинг сандиққа солиб қўйган пули йўқолди. Яна аллакимнинг икки кийимлик кимхоби, тилла асбоблари Назир олифта кириб, ҳол-аҳвол сўраб чиққан куни ғойиб бўлди. Гувоҳлик бериш қийин бўлса ҳам, бу ишларни ҳамма-полвондан кўрди. Буни пайқаган Назирполвон бундай ишларни четроқ жойларда қиладиган бўлди. Ўқиш ҳам эсдан чиқди, онаси ҳам. Тўғри, узоқ юриб келиб, унга қимматбаҳо совгалар бериб туради. Бироқ, ўртада гап йўқ, онанинг сўроқлари жавобсиз қолади. Қанча вақт ўтди шундан кейин, Назирполвон яхши билмайди, тугун ечилди. Ярим кечада уни олиб кетишди. Она бечора уйни бошига кўтариб юборди. Қўни-қўшни йиғилди. Ҳамманинг юзида изтироб, биров бир оғиз гапирмайди. Сўкишса ҳам, ўласи қилиб уришса ҳам майли эди ўшанда. Назирполвон

ўзи елкасини тутиб берарди, аммо бу жимжитлик, совуқ кўзлар... Назирполвон чидай олмади, кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Қалби изтиробга тўлди.

Судда у қўлга тушган шерикларининг қанақаликларини жуда яхши билиб олди, билиб олди-ю, ўкинди. Бошқа нима ҳам қила олар эди? Уларнинг ҳаммаси пиво дўконини босишда Назирполвонни айблашди. Бироқ, суд уларга ҳам тегишли жазо берди. Назир олифта эса, уч йилга кесилди.

Эрининг вафотидан кейин мадордан қолган она учун бу — ўлганнинг устига кўмган бўлди. Икки оғир дардни кўтаролмай, йил ўтмасдан қазо қилди.

Назирполвон бу хабарни ярим кечаси камера дарчасидан кўкда чарақлаб турган юлдузларга қараб ётганида эшитди. Капитан Қодировнинг ўзи кириб айтди. Назирполвон ётган жойидан туролмай қолди. Нимадир бўғзига келиб тиқилди. Кейин худди гўдак боладек ҳўнграб юборди. Эртасига капитан уни чақиртирди.

— Сенга энди жавоб,— деди уни ёнига ўтқазиб.— Қилган аҳмоқликларингга тегишли жазо олдинг. Отанг, онанг хотираси ҳурмати, тўғри юр!

Назирполвон гапиролмади. Кўзларини пирпиратиб, Қодировга анча вақт қараб турди-да, оёғига ўзини ташлади.

Уша куни Назирполвон онасининг қабри ёнида кунни кеч қилди. Минг хил фикр миясини чулғаб олган эди. Уйга борсинми? Қариндош-уруғ, қўни-қўшни қандай кутиб олар экан? Ё бошқа ёққа бош олиб кетсинми? Нима деган одам бўлади кетса?

Назирполвон ўрnidан турди-да, чигирткалар чириллаб, зим-зиё кечага сеҳрли тус бериб турган қоронғи қабристондан чиқди. Битта-битта қадам ташлаб борар экан, уйига келиб қолганини сезмади. Эшик тирқишидан ичкарига қаради. Ҳовлида беш-олти киши гивирлаб юрибди... Холпаранг ота самовар қўяётган болага ниманидир қизишиб гапиряпти. Назирполвон эшикни очди, ҳамма унга ўгирилди. Ҳовлига жимлик чўкди. Аввалига Назирполвон нима дейишини билмай турди. Ниҳоят, зўрға тили танглайига ёпишиб:

— Мени кечиринглар... гуноҳкорман...— деёлди, холос.

Одамлар худди шу гапни кутиб туришгандек, ҳаракатга тушиб қолишди.

— Утган ишга салават,— деди унга қўлини узатиб Холпаранг ота.— Саломат келдингми, энди бу ёғига ҳушёр бўл.

Шу куни у ухлай олмади. Одамлар тарқалишгач, бир оз мизғиб олмоқчи бўлиб, ҳовлидаги сўрига чўзилди-ю, аммо кўзини юма олмади. Юраги ҳаприқиб, ўрнидан туриб кетди. Кўчада бирга копток тепишиб ўсган ўртоғи Семёнчи учратиб қолди. Ишдан келаётган экан, қўярда-қўймай уйига олиб кетди. Кейинчалик ишга жойлаштириб қўйган ҳам шу бўлди...

Назирполвон чуқур хўрсиниб қўйди. Мана, Кўкоролга ҳам оз қолди. Яна чорак соатда етилади. Йўлда ҳамон жимжитлик ҳукмрон. Фақат бир марта Қўрғонтепада кетишаётганида битта «ГАЗ-69» «виз» этиб ўтиб кетди. Бошқа ҳеч нарса учрамади.

Назирполвон аёлни уйғотиб юбормаслик учун рулни чап қўли билан ушлаб борарди. Бечора, роса чарчаганга ўхшайди. «Йўлда ухлаш одатим йўқ эди» — деб тутзордан энди ўтилганда айтувди. Мана, бир соатча бўлди, кўз очмайди. Тутзор... Назирполвон сесканиб кетди. Нима қилмоқчи эди-я, боя? Агар ўшанда иш ўйлаганидай чиққанда, ҳозир қаерда бўларди? Қодиров, сенга ишонамиз, деган. Манави кассир хотин ҳам шундай деб уйқуни уряпти.

— Етиб қолдик, тулинг, опа! — деди Назирполвон баланд овоз билан. Шундай деди-ю, руҳи енгиллашганини сизди, юзида табассум ўйнай бошлади.— Юлдузларни қаранг, чарақлаб ётибди-я.

Аёл секин бошини кўтарди. Кичкина думалоқ муштлири билан кўзларини ишқалади.

— Ростдан ҳам келиб қолибмиз-ку! Ўзим ҳам роса ухлабман шекилли!

Назирполвон кулди. Аёл ҳам унга қўшилди. Узоқдан трест базасининг дарвозаси кўринди.

— Қаерда тушасиз?

— Пулни базага ташлаб кетаман.

Назирполвон машинани шундай дарвоза олдида тўхтатди. Аёл ерга тушди.

— Раҳмат,— деди қўлини чўзиб.— Катта раҳмат. Сизни анча овора қилдим.

— Ҳечқиси йўқ,— Назирполвон уни дарвозагача кузатиб қўйди.— Дарров чиқарсиз-а, пойлаб тураман. Уйингизга олиб бориб қўяй.

— Раҳмат,— деди аёл жилмайиб ва база рўпара-сидаги тўрт қаватли бинони кўрсатди.— Мен шу ерда тураман. Яхшиси, ўзингиз қолинг.

Назирполвон кулди.

— Раҳмат, мен бир ўртогимникига бормоқчиман. Хайр.

— Хайр, раҳмат.

Аёл ичкарига кириб кетди. Назирполвон анчагача орқасидан қараб қолди. Унинг кайфи чоғ эди. Папирос олиб тутатди-да, осмонга қаради. Гуж-гуж юлдузлар. Унинг юлдузи ана шундай тепасида порлаб турибди. Назирполвон ниманидир эслади, ўзича жилмайиб қўйди-да, кабинага чиқди.

Яна ўша таниш йўл. Анжирсурат юлдуз ҳамон тепасида чарақлайди. Юлдузлар... Юлдузлар... Юлдузлар порлаб турган тунда йўлинг сира тугамаса, қанча олис юрсанг, шунча яхши. Чарчамайсан, роҳат билан нафас оласан. Машинани ўз ҳолига қўйиб, ўй ўйлайсан ё нималарнидир хиргойи қилиб кетасан. Назирполвон ҳам ниманидир куйлаб борарди.

ҲУСН

-- Мана, сиз районда янги одамсиз. Ҳали қишлоғимиздагиларнинг ҳаммаси билан танишиб чиққанингиз йўқ. Аммо лекин, Маъпиратимни таниб олган бўлсангиз керак. Уни, мен сизга айтсам, танимаган одам йўқ, областда. Область қаёқда? Бутун Ўзбекистонда деяверинг. Газеталардан номи тушмайди. Радиода ҳам икки гапнинг бирида уни тилга олиб туришади. Колхоз планни бу йил ҳам қойиллатиб бажарувди, мухбирларнинг, вакилларнинг кети узилмай қолди. Қани айтинг, шундай қиз билан фахрланмай бўладими? Кечқурунлари ҳориб-чарчаб ишдан келади, топган-тутганимни олдига қўяман. Бир пиёла чойни чала-чулпачиб, шундай столнинг ёнига чўзилади-ю, донг қотади. Юмуқ кўзларига, чимирилган қошларига, алланималарни эслаб пичирлаган лабларига қараб дам қувонаман, дам дув этиб кўзимдан ёш келади. Рўмолимнинг учи билан юзимни бекитиб, йиглаб оламан. Нега йиглайман? Нега бўларди, шу болам билан тортган азоб-уқубатларимни эслаб йиглайман. Урушга қиргин келсин, урушга! Қанча одамнинг ёстигини қуритиб юборди. Мен ҳам куёвимдан ажраганман. Невара кўрмай ажраганман. Уртоқларига энди повестка келганда ундан қорахат олдик. Не ҳасратда ўзи куёвли бўлувдим. Кўзингиз тушдим, тушмадим — билмадим, Маъпиратимнинг чап оёғи калтароқ, шундай туққанман. Бола бечора шунинг устида қанча азоб тортмади? Ёшлигида эътибор қилмаган бўлса ҳам, эс-ҳуши тўлишганда одамови бўлиб қолди. Уқишдан келади-ю, хона-

сига кириб кетади. Баъзида ўпкаси тўлиб, йиғлаб ҳам слади.

Кўпинча, ўртоқлари келиб-кетганда шунақа бўлади. Ешлик эмасми, ҳали кинога чақиривади, ҳали клубга олиб чиқмоқчи бўлишади. Маъпират бўлса жим. Жуда қўйишмаса, бошим оғрияпти, дейди. Ишқилиб, баҳона топиб уйда қолади-да. Буни кўриб юрагим эзилди, томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди. Кечалари уйқим қочиб, худодан нолийман.

— Э, худо! — дейман зардам қайнаб. — Уни шундоқ яратгандан кўра, кўзимни кўр қилсанг бўлмасмиди?!

Унинчини битириб, институтга кирди. Қувончи ичига сиғмай кетди, мени бўлса ташвиш босди. Гуноҳ бўлса ҳам айтай, ким келин қилади, дейман-да. Бир йилнинг ичида беш-олтита ўртоғи эрга тегиб кетди. Маҳфуза дегани бор эди, бирам кўҳлик, бирам келишган. Кўпинча дарс тайёрлаб, бизникида қолиб кетарди. Шу ҳам эрга тегди. Раиснинг ўғлига тегди. Она-бола бошлашиб тўйига бордик. Тумонат одам. Ҳовлига сиғмайди. Қизнинг ўртоқлари қўшайвонли данғиллама уйни эгаллаган. Дастурхонга йўқ нарсани тўкиб ташлашибди. Бир маҳал шаҳардан чиққан гажақдор ашулачи аёл дуторни чертиб «Тановор»ни бошлаб юборди. Торт-торт бўлиб кетди, ўйнамаган одам қолмади. Деразадан қараб турибман. Маъпиратим ҳам очилиб-сочилиб ўтирибди. «Э, худо, ишқилиб, битта-яримта эси паст ўйинга тортмасин-да» — дейман ичимда лабимни тишлаб. Йўқ, қўрққанам бежиз эмас экан. Маҳфузанинг ўзи ликиллаб келиб қўлидан тортса бўладими? Аъзойи баданим жимирлаб кетди.

— Қўй, билмайман, билмайман, — дейди қизим шўрлик.

Қани энди Маҳфуза қулоқ солса?!

— Менинг тўйимда ўйнамасанг, кимникида ўйнайсан? Йўқ дема! — дейди ўртага тортиб.

Одамлар ҳам унинг тарафида.

— Бўла қолинг, йўқ деманг, куттириб қўйдингиз, — дейишади ҳар чеккадан.

Маъпиратнинг бўлса юзи олов бўлиб кетибди. Сезиб турибман, жаҳли чиқиб кетяпти. Агар яна биттаси бир гап қилса, шартта чиқиб кетади-қўяди. Шу

гапни қилишди. Ким қилди денг? Етти яшаридан бирга қўғирчоқ ўйнаб ўсган ўртоғи Маҳфуза қилди.

— Мунча ноз қилмасанг?— деди қошларини чиририб.— Сенга ким орзуманда эди, оёғингга қарайди?!

Тараша бўлиб қотиб қолдим. Ўзимга келиб, бундай қарасам, ҳовлида беш-олтита қиз Маъпиратни овутишяпти. Биттаси «хафа бўлманг» дейди. Биттаси «қолинг» дейди. Бир маҳал рўмол ёпиниб, Маҳфузанинг ўзи чиқди. Мени кечир, аҳмоқман, деди. Аҳмоқ ҳам гапми, пастсан, деб бетига тупурмоқчи эдим, қизимдан уялдим.

Шу куни она-бола мижжа қоқмай чиқдик. Жонидан ҳам азиз кўрган ўртоғи шундай дегандан кейин уйқу келадими, ўғлим? Деразанинг олдига чўкка тушиб алланималарни шивирлайди. Мен бўлсам олдига боргани кўрқаман. Ўзингиз айтинг, шу топда уни қандай овута олардим? Шундай кун ўзимнинг бошимдан ҳам ўтган. Раҳматли Боқижон акангиз тўй куни гўшангада юзимга бир тарсаки туширган эди.

— Нега урасиз?— десам, дағ-дағ титраб:

— Юзингда холинг йўқ экан-ку, нега алдашадди?— деса бўладими?!

Ҳали-ҳали эсимда, у кишига яхши кўринаман деб, бир-икки йил ўсмадан хол қўйиб юрганман. Шунақа жоҳил одамлар ҳам бўлар экан. Холим бўлди, нима-ю бўлмади нима? Кейинчалик кўникиб кетди, яхшигина яшадик. Бечоранинг умри қисқа экан. Маъпирим етти ёшлигида у қазо қилиб кетди. Дадасига ўхшаган шунақа жоҳил одамлар энди йўқ дейсизми? Битта-иккита бўлса ҳам бор. Шунақанинг қўлига тушиб қолса борми, одам, ош ўрнига ҳар куни заҳар ютади-да. Лекин қизим, айланай, унақа бўлмади, дўст-душманинг олдида қаддим букилмади. Маҳфузанинг тўйидан бир йил ўтар-ўтмас раисимиз Ҳакимжон уйга кириб қолди.

— Қани, хола, битта кўк чой дамланг,— деди айвонга ўтиб.

— Чой сиздан айлансин, ҳозир-да, болам,— дедим у, ўчоқ бошига югурдим. Ҳакимжон ҳам билади-да, уйимда самовар доим шақиллаб қайнаб турмаса, кўнглим жўйига тушмайди. Дарров чинни чойнакда бир чойнак чой дамлаб келиб, раиснинг олдига дастурхон ёздим. Нон синдирияпману, хаёлим бошқа ёқда. «Ҳеч бунақа одати йўқ эди Ҳакимжоннинг, доим типирчи-

лаб турарди. Нима гап топиб келган экан? — дейман ичимда.

— Хола, маслаҳат билан келдим олдингизга, — деди анчадан кейин. — Қизингизнинг бошини иккита қилиб қўйсак, нима дейсиз?

Нима дердим? Суюнишимни ҳам, суюнмасимни ҳам билмайман.

— Ҳа, ўйланиб қолдингиз?

Раис жилмайиб қўйди.

— Кошкийди, — дедим охири ўзимни босиб олиб. — Маъпиратнинг ўзи нима деркин?

— Нима дерди, хўп дейди. Менга қаранг, бунақа йигит етти ухлаб тушингизга кирмаган.

Ҳакимжон ҳамма гапни айтиб берди. Институтда Маъпиратнинг ўзи билан ўқийдиган бир йигит бор экан. Шу бола ошиқ бўлиб қолибди қизимга. Мен сизга айтсам, ўрталарида муҳаббат пайдо бўлибди. Йигит охири дадасига айтибди. Дадаси Ҳакимжонни ўртага қўйибди. Бирам севиндим, бирам севиндим. «Яхши одамлар ҳам бор экан-ку, дунёда» дейман ичимда.

— Хўш, тўйни қачон қиламиз? — сўраб қолди Ҳакимжон.

Ўйланиб қолдим. Ўйланмай бўладими?! Ҳамма-нинг ҳам ўзига яраша орзу-ҳаваси бор. Тўй қилсам, отаси йўқлигини билдирмай қилшим керак. Ўртоқларининг тўйдан яхши бўлса бўлсинки, ёмон бўлмасин.

— Қовун пишиғига қиламиз, — дедим қатъий қилиб.

Жавобим раисга ёқмади.

— Нима қиласиз чўзиб? Мен борман-ку, ёнингизда, — деди зарда билан. — Келаси якшанбага қиламиз. Гап тамом. Ешларни қийнаманг-да.

Нима ҳам дердим? Ҳакимжон раҳматли Боқижон акангиздан ҳам инжиқ. Хўп, дедим.

Энди мен сизга айтсам, шунақанги тўй бўлди, бу карнай-сурнайлар, бу саруполар... Ҳакимжон барака топкур, ўзи бош-қош бўлиб турди.

Аmmo лекин, тўйдан кейин бир ҳафта ўтар-ўтмас, уруш деган касофат бошланиб, куёвимни, Шерзодимни ўз қаърига тортиб кетди. Она-бола бўтадек бўзлаб қолдик. Кўп ўтмай, Ҳакимжон билан ўғли Азимжонга ҳам баравар повестка келди. Маҳфуза ҳам эмизикли боласи билан ёлғиз қолди. Ҳакимжон урушга кетди-ю,

колхоздан ҳам путур кетди. Райондан биттасини юборишувди, олти ойми, етти ойми ишлаб, колхозни қарз қилиб кетди. Ўрнига Худойқуловми, Облоқуловми дегани келди. Унинг ҳам дарди қорнидан нари ўтмади. Фермадан ўнта қўйни бозорга юбориб, кетидан ўзи ҳам кетди. Шу кетганича ҳали ҳам бедарак. Э, болам, не кунлар бошимизга тушмади! Маъбират институтни ташлаб, далага чиқди. Хотин кишининг бошига бирон фалокат тушса, дарров гангиб қолади. Ўзини ўнглаб олгунча анча азоб чекади. Бизда ҳам худди шундай бўлди. Эркак зоти қишлоқда қолмади десам бўлади ўшанда. Бор, йўқ эмас, лекин ҳаммаси ярим жон, хотиндан беш баттар нимжон. Худойқулов дараксиз кетгандан кейин ферма мудирини бор эди, барзангидай йигит, билмадим, нима бало қилиб, урушга бормай қолган, шуни раис қилиб қўйишди. Оти қургур тилимининг учида турибди. Нима эди? Ҳа, Сотиболди.

Сотиболди ҳам олдингилардай учар чиқиб қолди. Сўлақмондай йигит идорадан чиқмай ўтирса, хунук кўринар экан. Эртаю кеч пул санаш билан овора. Зиёфат, ошхўрлик, норинхўрлик. Бунинг устига, бузук экан. Бунини қаердан билдинг денг? Аҳвол ўзингизга маълум — оғир. Арпа нон, зоғора нондан бошқа нарсани халқ билмайди. Ҳафтада бир қозон қайнаса қайнабди, бўлмаса йўқ. Лекин бунга чидай олмаганлар ҳам бўлди. Шуларнинг биттаси Маҳфуза эди. Эридан қорахат келди-ю, Сотиболдининг тузоғига илинди-қўйди. Маъбиратнинг жигибийрони чиққанини курсангиз ўшанда. Кўзига ҳеч нарса кўринмайди. «Пастпастигини қилди» — дейди нуқул. Бир кунини чидолмай:

— Раис билан алоқангни ё қонунлаштир, ё қишлоқдан чиқиб кет! — дебди.

Бу гап Маҳфузага таъсир қилганми ё қўрққанми, ис чиқариб, тўй қилишди. Маъбират бормади. Қизим бормагандан кейин менга бало борми? Тўйдан уч кун ўтди чамамда, райондан милиса келиб, Сотиболдининг ўйини босди. Очофат ўлгур колхознинг неччи минг пулини йўқ қилиб юборган экан. Кесилиб кетди. Шундай ҳуснига бино қўйган Маҳфуза нима бўлди? Эски тос, эски ҳаммом, итнинг кейинги оёғи бўлиб қолаверди. Ҳозир нон заводда историч эмаш. Сотиболди қамалгандан кейин Маъбиратни раис қилиб кўтаришди.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, раислик осон ишми? Дастлаб-ки йиллар, айниқса, қийин бўлди. Бечора қиз ишни нимадан бошлашни билмайди денг.

— Районга боргин, маслаҳат беришсин,— дедим.

Борди, маслаҳат беришди. Аввало одамлардан ҳолаҳвол сўраб чиқинг, дейишибди. Шундай қилди. Молининг хашаги тамом бўлганга хашак берди, томидан чакка ўтганининг томини суватди. Тўғриси ҳам ўзи шу-да! Одамнинг дастлаб уйдан кўнгли тўқ бўлиши керак. Уйи тинчми, қанча иш десангиз килаверади. Бизда ҳам шундай бўлди. Бир-икки йилда оёққа туриб олдик. Ҳозир бўлса, ўзингизнинг хабарингиз бор, районда бизнинг колхознинг олдига тушадиган колхоз йўқ. Аммо лекин, мен сизга бир сирни айтай. Қизим билан раис бўлмасдан олдин сира уришмасдик. Энди анча-мунча жанжаллашиб турамиз. Қўлимда битта сигир бор. Жонивор жуда серсут, қаймоғи сузсангиз бир энлик келади. Бир куни фермага қирдан пичан ташишаётган экан, бирам ҳавасим келди, бир арава ташлаб кетинглар, дедим. Маъпиратнинг ўзи районда эди. Болалар ҳам сўзимни иккита қилмай ташлаб кетишди. Эсим бўлса шундай қиламанми? Кечқурун Маъпир келди. Эшиқдан кириши билан кўзи бир гарам қилиб уйиб қўйилган пичанга тушди-ю, лабларини чўччайиб кетди:

— Пичан қаердан келди?— деди ўқрайиб.

— Қирдан келди. Нима эди?— дедим пинагимни бузмай.

— Уялмайсизми, ойна? Бу ахир колхознинг пичани-ку?

Индамадим. У ҳам индамади. Индамай овқатни едик. Эрталаб ҳали хўроз қичқирмасдан кимдир елкамни туртади. Туриб қарасам, Маъпир.

— Ҳа,— дедим.— Тинчликми?

— Тинчлик, манави пулни ўлинг. Хашак керак бўлса бозорга тушинг. Ё правлениега ариза беринг.

Шундай деди-ю, тасир-тусир қилиб чиқиб кетди. Ярим соат ўтар-ўтмас кечаги болалар қовоғидан қор ёғилиб, пичанни ташиб олиб кетишди. Бирам алам қилди. Шундай қилгани ҳам бир ҳисобда яхши. Халқнинг мулки бўлгандан кейин, халқдан сўраб олиш керак-да.

Хуллас, мен сизга айтсам, мен қизимни билмас

эканман, ё у ишга шўнғиб кетди-ю, ўзгарди-қўйди. Майли, қайси тўғри бўлса, шунга розиман. Чунки боламни энди, чўлоқман, деган гап қийнамайди. Уззукун одамларнинг орасида. Тунов куни қизиқ бўлди. Аълобуш деган қўшним бор. Қизим бўйга етганда, чўлоқ, уни ким оларди деб, устидан кулганини ўзим эшитганман. Шу совчи юборибди. Мен сизга айтсам, бирам жаҳлим чпқдп, бирам жаҳлим чиқди...

— Ҳа,— дедим,— қизим илгари керакмасди, энда, раис бўлгандан кейин керак бўпти-да? Аълобушга бориб айтинг, кўчада қолган қизим йўқ.

Шундай дедиму, дастурхоннинг устини ёпдим-қўйдим.

Кечқурун Маъпир келганда айтиб берувдим, роса кулди, унга қўшилиб мен ҳам кулдим. Куладиган гап-да ўзи, айланай.

Лекин, мен сизга айтсам, Маъпирим, баъзида иши камроқ бўлса, ё бирон нарсадан димқиб келса раҳматли Шерзодининг суратига қараб ўтиради-да, йиғлаб олади. Шундай пайтларда мен ҳам ўзимни тутиб туrolмайман.

— Қани энди, куёвим бўлса-ю, иккаловининг роҳатини кўриб ўтирсам. Шунчалик ҳам бераҳм бўласанми, худо? — дейман ўлкам тўлиб.

Баъзида, бу ташвиш бир менинг бошимдамас-ку деб, ўзимни овутаман.

Яқинда чидай олмадим. Идорадан эртароқ қайтувди, юрагимга анчадан берп тугиб қўйган гапимни тўкиб ташладим:

— Болам,— дедим секин,— қачонгача ёлғиз юрасан? Шерзод акангнинг ҳурматини қилиб, шунча юрдинг, етар. Мени ҳам ўйла. Бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрда. Невара кўрсам деган ниятим бор.

Биласизми, нима деди? Аввал бошимдан оёғимгача бир разм солиб чиқди. Кейин лабларп титраб:

— Ойи, бу гапни бир гапирдингиз,— деди,— иккинчи гапирманг. Шерзод акам юрагимда. Уни олиб ташлай олмайман. Иннайкейин, нега ёлғиз бўлар эканман?! Мана, Маҳфузани ёлғиз деса бўлади. Яна эргтегибди. Ўғли номусига чидолмай кетиб қолибди. Ана унга ачининг.

— Нима дердим? Ҳеч нарса демадим. Ўзи хурсандми, бахтлими, шунисига мингдан-минг розиман.

Аммо лекин, бугун яна бир жанжаллашиб олдик. Аслида, шу жанжал баҳонаси билан олдингизга келганман.

Беш-олти кундан бери, биқиним санчади, дейди. Бугун ҳам идорага чиқиб ўтиролмабди, уйга келиб ётиб олди. Овқатни вақтида емагандан кейин, уйқусида ҳаловат бўлмагандан кейин ҳар қандай темир биқин ҳам санчади-да!

— Дўхтирга қаратгин,— дедим.

— Вақт йўқ, ойи. Райкомга боришим керак. Эликта янги уй қурмоқчимиз. Шунинг планини кўрсатиб келаман,— деди.

Жаҳлим чиқиб кетди.

— Эртага кўрсатсанг осмон узилиб ерга тушадими?

— Тушади. Ваъда берганман. Райкомда ҳозир янги одам. Бормасам, уят бўлади,— деди.

Йўқ, бир амаллаб кўндирдим.

— Планингни менга бер, ташлаб келаман. Ўзи ўша ёқда ишим бор. Сен дўхтирни чақир!— дедиму. бу ёққа югурдим.

Энди мен сизга айтсам, болам, янгисиз. Биз томонларга ҳам борарсиз. Шунда эсингизда бўлсин. Маъпиримни бир уришиб қўйинг. Сағал ўзига қарасин. Қарамаса, мана бугунгидай ётиб қолади. Ётиб қолса, қувончи йўқолади.

Отда қамчин ўйнатиб, далама-дала юрганини кўрганмисиз? Қиз бола бўлсаям шундай ўзига ҳусн бўлиб тушган. Ана шу ҳусни йўқолмасин дейман-да, болам.

ҲАЁТ ҚУШИҒИ

Марказий хирургия клиникасининг бош вази Мирсидиқ Жалилов бир ҳафтадан бери Наманганда дам оларди. Шу ерлик ҳамкасби, уруш йиллари бир қисмда хизмат қилган қадрдон ошнаси: отпускангги бир гал бизнинг шаҳарда ўтказ, Наманган ҳам курорт жойлардан қолишмайди, деб чақиртириб келган эди.

Мирсидиқ дўстининг таклифига рози бўлиб, яхши қилган экан, Абдуқодир уни қаёқларга олиб бормади, нималарни кўрсатмади! Куни кеча беш-олти киши бўлиб, истироҳат боғидаги оролчада ошхўрлик қилишди. Уйин-кулги, аския билан ўтириш ярим кечагача чўзилиб кетди. Кимдир ашула қилди. Ширин овози бор экан. Мирсидиқ берилиб эшитди.

— Яхши айтар экан,— деди қайтишаётганида.— Эртага уйга чақириб, ўзимиз ўтиришсак!

Абдуқодир жавоб бермади.

— Ҳа, индамайсан? Сенга ёқмадимми?

— Йўқ, ёқди, лекин, ашула эшитмоқчи бўлсанг, эртага сени Янгибозорга олиб бораман. Маъқулми?

— Ихтиёр сенда,— деди Мирсидиқ елкасини қисиб.— Қаёққа сургасанг, кетавераман.

Эртасига икки ошна Янгибозор қишлоғига қараб йўл олишди. Мирсидиқ бу қишлоқ қаерда ўзи, узоқми, яқинми — суриштирмади. Инжиқ, чўрткесар дўстининг одатини яхши биларди. Сўрагани билан барибир айтмайди, юраверсанг-чи, сени ёмон жойга бошламайман-ку, дейди, энсаси қотиб. Сўраб ҳам шима қилади. Отпусқада, барибир эмасми, қаёққа борса?

Янгибозорга кечга яқин кириб боришди. Қишлоқнинг қоқ ўртасидан кесиб ўтган асфальт кўча гавжум. Даладан қовун-тарвуз ортиб келаётган арава, машиналар гиз-гиз ўтиб турибди. Одамлар қаёққадир шошилишади.

Абдуқодир катта кўк дарвоза олдида тўхтаганда, бир тўп ёш-яланг, қаҳ-қаҳ уриб ўтиб кетди.

— Келдик,— деди у ошнасига.— Ашуланинг сарасини шу ерда эшитасан.

Улар ичкарига киришди. Кенг ҳовлининг ўртасидаги баланд шийпон ёнида оқ яктак кийган бир мўйсафид гул қирқиб юрарди.

— Ҳорманг, Дўсимбой ота!— деди Абдуқодир ўша томонга юриб.— Саломат бормисиз?

— Ие, ие, келинг, Абдуқодир ўғлим,— мўйсафид гулларни шийпонга қўйиб, меҳмонлар билан кўриша кетди.— Бу нима деган гап ўзи? Жуда жим бўлиб кетдингиз? Қани, марҳамат.

Меҳмонлар шийпонга кўтарилишди.

— Оббо, ўғлим-эй, жуда соғинтириб қўйдингиз-ку, а?

— Хизматчилик, қўл тегмайди,— деди Абдуқодир кулиб.— Мана, отпуссага чиқиб, бобойни бир зиёрат қилиб келайлик, деган эдик.

— Ҳа, баракалла, кам бўлманг, ўғлим.

— Хатамжон қанилар?

— Клубда. Қўшни райондан мусобақадорлар келган экан. Ранс қўймай олиб кетди. Концерт беришар омиш. Ўзи кечагина қирдан қайтувди.

— Ҳа, қирда нима бор экан?

— Шу касбни орттирди-ю, ишқибозлари кўпайиб қолди. Қирда ҳам концерт бериб келди.

Дўсимбой ота бошидаги янги марғилон дўпписини олиб, тиззасига уриб, чангини қоққан бўлди, кўкрагига тушиб турган мошкичири соқолини тутамлаб, огир хўрсинди.

— Қаёққа борса ҳам майли, кўнглини тинчитиб юрса бўлгани.

— Ишқилиб, кайфияти тузукми?— сўради Абдуқодир.

— Шукур. Илгариги хафагарчилиги йўқ деса бўлади. Аммо ёлғиз қолса эзилади. Кечалари билан ухламай чиқади. Қўлига танбурни олиб, ашула қилгани-қилган.

Кўнгилларни ўртаб юборади. Онаси шўрлик чўп бўлиб кетди. Уртоқлари омон бўлсин, ёлғизлатишмайди. Клуб мудирини қилиб қўйишди. Кун бўйи ўша ерда. Тўгарак тузиб, нималарнидир ўргатиб юрибди ёшларга. Мен ҳозир...

Дўсимбой ота ўрнидан турди. Абдуқодирнинг эътирозига қарамай, дастурхон ёза бошлади. Нимагадир ичкари уйга кириб кетганида ҳеч нарсага тушунолмаётган Мирсидиқ сўради:

— Хатамжонга нима қилган?

Абдуқодир «тсс» деб бармоғини лабига қўйди.

— Кейин айтиб бераман. Бунинг тарихи узун. Бобойнинг олдида ҳеч нарсани сўрама. Ярасига туз сепган бўласан. Хатамжон шу кишининг ёлғиз ўғли.

— Зерикиб қолмадиларингми? Кампир тушмагур қиём қилувди, чумолидан беркитиб қўйган экан, зўрға топдим. Қани, нонга қаранглар.

Дўсимбой ота меҳмонларнинг рўпарасида чордана қуриб ўтирди. Шу пайт узоқдан чирманданинг овози эшитилди.

— Бошланганга ўхшайди,— деди Дўсимбой ота Мирсидиққа чой узатар экан.— Олинг, ўғлим. Қиёмдан солинг.

— Биз ҳам клубга чиқсак,— деди Абдуқодир бир пиёладан чой ичилгач.— Анчадан бери Хатамжонни кўрганам йўқ. Бу ошнамит ҳам ўғлингизнинг ашуласини эшитмоқчи эди.

— Шундайми?— Дўсимбой ота меҳмонларга қараб чиқди.— Майли бўлмаса. Холангиз ҳам ўша ёқда. Бирга қайтинглар, қўлбола ош қилиб тураман.

Меҳмонлар қўзғалишди. Ота уларни эшиккача кузатиб чиқди.

— Кутаман-а, Абдуқодир? Хатамжон билан албатта бирга қайтинглар.

— Раҳмат, раҳмат.

Мирсидиқ муюлишга етганда, шеригига ўгирилди.

— Қани, энди гапир, Хатамжонга нима қилган, ким ўзи?

Абдуқодир ўйланиб қолди. Бароқ қошлари чимирилди. Анчагача индамай борди-да, кейин деди:

— Хатамжон ҳам врач эди. Шу қишлоқнинг врачлари эди. Бундан етти-саккиз йил муқаддам фалокат юз бериб, икки оёғидан ажраган...

Мирсидиқ бир сапчиб тушди. Абдуқодирнинг ҳам томоғига бир нарса келиб тиқилди шекилли, гапиролмади. Икки ўртоқ бошларини эгганларича жим боришар экан, колхоз клубига етиб келишганини пайқашмади. Эшикни очишлари билан гулдурос қарсак садолари эшитилди. Кейин кимдир ашула бошлади. Клуб сув қуйгандек, жим бўлиб қолди.

— Хатамжон!— деди Абдуқодир шивирлаб.— Юр.

Улар залга киришди. Лиқ тўла одам. Саҳнада уч филдиракли кичкина аравачада бир йигит ўтириб куйларди. Мирсидиқ аввал қандай ашула эканлигини анпқлай олмади. Саҳнага кўзи тушди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Уни шу топда қўшиқ эмас, йўқ, аравачада ўтирган яримта тана сеҳрлаб қўйган эди. Умрида йиғламаган одам, кўзларидан ёш чиқиб кетганини сезмай қолди. Шўртанг бир нарса лабига оқиб тушганда, ўзига келди. Ёшини артиб, ашулага қулоқ сола бошлади. Хатамжон «Ун саккиз ёшимдадир»ни айтарди. Ҳа, Абдуқодир айтганича бор экан. Бу йигит гўё ашула айтиш учун яратилгандай эди...

Бирдан қарсак кўтарилди. Абдуқодир дўстини тирсагидан ушлаб, олдинга бошлади. Кимдир меҳмонларни кўриб, иккита стул олиб келиб қўйди. Ёшгина бир қиз кенг атлас кўйлагини ҳилпиратиб, саҳнанинг ўртасига келди-да, ниманидир эълон қилди. «Гур» этиб кўтарилган қарсакдан нималигини англаб бўлмади. Хатамжон аравачанинг филдиракларини итариб, олдинроққа чиқди, залга қандайдир илиқ бир назар билан жилмайиб боқди-да, янги қўшиқ бошлади.

Залга жимлик чўкди. Хатамжоннинг ниҳоятда ширали, тиниқ овози қўшиқ сўзларини киши юрагига қуйиб, ҳаяжонга соларди:

Куйла, созим, куйла, тинма,

Куйла, куй бу — шодлигим.

Боглару қирлар, адирлар

Сенга жўрдир шодлигим.

Мирсидиқ қўшиқни тинглар экан, алланечук бўлиб кетди. Сўзлари танишдек туюлди. Қачон, кимдан эшитган экан бу қўшиқни? У диққат билан Хатамжонга қаради. Қирра бурни ёнидаги мошдек холга кўзи тушди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. Наҳотки... наҳотки

Ўша, бундан олти етти йил илгари ўзи операция қилган йигит шу бўлса?! Мирсидиқ зарб билан шеригини туртди.

— Менга қара, Хатамжон Топкентда даволанганмиди?

— Ҳа,— деди Абдуқодир саҳнадан кўзини узмай.

— Профессор Власов ҳам кўрган.

— Профессор Власов?

— Ҳа.

Мирсидиқ янглишмабди. Ву ўша, унинг ўзи операция қилган йигит. Хатам... Хатамжон Дўсимбоев... Ҳа, бу йигит унга таниш. Мирсидиқ ўйга толди. Унинг кўз олдида операция столи устида ётган йигирма уч-йигирма тўрт ёшлардаги нимжон йигит пайдо бўлди. Ушанда москвалик машҳур профессор Власов клиника ишлари билан танишаётган эди.

Кунларнинг бирида кечга яқин навбатчи врач янги касал қабул қилингани, аҳволи оғирлигини айтиб қолди. Биргалашиб касал ётган палатага киришди. Хатамжон иккала оёғини қимирлатолмай ётарди. Мирсидиқ очиб кўриб, қўрқиб кетди, аммо сездирмади.

— Нима бўлди?— сўради у ўзини босиб.

Хатамжон сўзлаб берди.

Бундан бир йил олдин қирда чўпонлардан бири оғир бетоб бўлиб қолибди. У бу хабарни эшитиб, ярим кечаси отда йўлга тушибди. Қишлоқдан чиққанида от нимадандир ҳурқиб, олиб қочибди. Хатамжон тўхтатаман деб жиловидан маҳкам тортган экан, от қоқилиб йиқилибди-ю, йигит унинг тагида қолибди. Ҳушига келиб қараса, ўтовда ётган эмиш. Врачнинг келмаганидан хавотир олиб, йўлга чиққан чўпонлар уни олиб кетишган экан. Хатамжон белида бир оз оғриқ сезибди, аммо эътибор бермай касални кўрибди, дори-дармон қилиб уйига қайтибди. Отдан йиқилганини ҳеч кимга айтмабди ҳам. Лекин эрталаб оғриқ зарбидан туролмай қолибди. Оғриқ шу-шу қолмас экан.

Мирсидиқ палатадан чиқиб, профессор Власов билан маслаҳатлашди. Беморнинг умуртқа суягини рентгенга солиб, операцияга тайёргарлик кўра бошлашди. Бироқ бу операциянинг фойда беришига Мирсидиқнинг ўзи ҳам ишонмас эди. Бемор жуда кеч мурожаат қилган экан. Шундай бўлса ҳам, операция қилинди. Профессор Власов ўзи бош бўлиб турди, аммо шундан

кейин бир ой ўтди, икки ой ўтди, бемор тузалмади. Унинг иккала оёғи аллақачон палаж бўлиб қолган эди. Буни беморнинг ўзи ҳам тушунди, кулча юзидаги кулги йўқолди, эрталабдан кечгача шифтга тикилиб ётадиган одат чиқарди.

Бир куни Мирсидиқ уни клиника боғига олиб чиқишни буюрди. Ўзи ҳам чиқди. У ёқ-бу ёқдан гапга солди, овутомқчи бўлди, аммо бемор оғиз очмади. Унинг учун энди ҳамма нарса тугагандек, бутун орзу-умидлари пучга чиққандек, ҳаёт бу — фақат қийноқ, азобдан иборатдек туюларди. Шу алфозда бир неча ҳафта ўтди. Мирсидиқ бемор ётган палатага репродуктор ўрнаттириб қўйди. Яхши концерт берилаётган бўлса, ўзи келиб бураб кетади. Аввал бу ҳам таъсир қилмади, бироқ, бориб-бориб у беморнинг қўшиқларни диққат билан эшитадиган бўлиб қолганини кўрди. Яна гапга солди. Аммо жавоб ололмади. Шундан бир неча кун ўтгач, коридордан ўтиб кетаётиб, кимнингдир хиргойи қилаётганини эшитиб қолди. Қулоқ солди. Овоз Хатамжоннинг палатасидан келар эди. Мирсидиқ эшикни секин очди-ю, севиниб кетди. Хатамжон ярим овозда куйларди. Деворга суяниб эшита бошлади:

Куйла, созим, куйла, тинма,
Энди сенсан шодлигим.
Боглару қирлар, адирлар
Сенга жўрдир, шодлигим...

— Э, кечирасиз доктор, — Хатамжон Мирсидиқни кўриб қолиб, докадек юзига қон югурди. — Хаёл билан бўлиб кўрмабман.

— Ҳечқиси йўқ — Мирсидиқ унинг ёнига ўтирди... Яхши қўшиқ экан. Қандай қўшиқ бу?

Хатамжон жиддийлашди, ингичка лаблари енгил титради.

— Ҳаёт қўшиғи...

— Ҳаёт қўшиғи? Яхши ном.

— Сизга ёқдимми?

— Жуда ҳам. «Куйла, созим, куйла, тинма... Энди сенсан шодлигим...» Яхши қўшиқ. Ким ёзган экан? Хатамжон жилмайди.

— Биз томонларда деярли ҳамма қўшиқ тўқийди. Узим тўқидим.

— Жуда яхши. Бу қўшиқ ҳақиқатан ҳам спэнинг ҳаёт қўшиғингиз бўлсин!

Мана, ҳозир Мирсидиқ шу қўшиқни иккинчи марта эшитиб ўтирибди. Тағин ўша нимжон йигитнинг ўзи айтяпти. Мирсидиқ диққат билан унга тикилди. Йўқ, унинг олдида бундан беш-олти йил илгариги яримта тана эмас, катта қалб, катта ҳаёт эгаси гўзал ҳаёт қўшиғини куйларди. Бу қўшиқда на нолиш бор, на азоб, унда яшаш иштиёқи, пок муҳаббат, битмас-туганмас орзу ва қудрат бор эди!

Концерт тугаши билан Абдуқодир дўстини саҳнанинг орқасига бошлади. Ичкаридан иккита йигит аравачадаги Хатамжонни олиб чиқмоқда эди. Хатамжон сочида битта ҳам қораси қолмаган жиккаккина бир кампирнинг қўлидан ушлаб олган.

— Ойи, қаранг, Абдуқодир акам!— деди у шу топда.

— Вой, бўйидан ўргилай, қани?— кампир шундай деб, гапини тугатгани ҳам йўқ эдики, ўғли билан қучоқлашиб кўришаётган Абдуқодирни кўрди:— Сизнинг ҳам келадиган кунингиз бор экан-ку, болам, эсонмисиз-омонмисиз?

— Мирсидиқ ака!.. Доктор!..

Мирсидиқ ичидан тўлқинланиб келаётган ҳаяжон билан Хатамжоннинг қўлини сиқди.

Улар клубдан чиқишганда, вақт алламаҳал бўлиб қолган, кўк бетини сон-саноқсиз юлдузлар қоплаб олган эди. Баланд қайрағоч тепасидаги ой худди болаларини қўриқлаб юрган она ўрдакдек, секин-секин сузиб борарди.

— Хўш, ишлар яхшими, Хатамжон?— сўради Мирсидиқ аравача ёнида битта-битта одим босиб боришар экан.

— Мана шу клубдаман. Музыка тўгараги очганмиз. Яхши болалар. Улар билан ишлаб зерикмайсан киши.

— Анчадан бери ишляпсизми?

— Ҳа, икки йил бўлиб қолди.

— Жуда яхши, жуда яхши.

Шу пайт узоқдан Дўсимбой ота кўринди.

— Ҳаяллаб қолдиларинг?— Дўсимбой ота меҳмонларни олдинга ўтказиб, ўғлига юзланди.

— Чарчамадингизми, ўғлим?

— Үглингиз чарчашни биладими?— гапга аралашди кампир.— Қўйиб берсангиз, эрталабгача клубда қолиб кетса! Яхшиям меҳмонлар бор экан.

— Чарчамадим, дада,— деди Хатамжон жилмайиб.

— Ундай бўлса, уйда ҳам хизмат қиласиз. Меҳмонлар атайлаб сизни деб келишган.

Меҳмондорчилик анчагача чўзилди. Тонг ёришгунча қўшиқ янгради. Эртасига кечқурунгина Хатамжон меҳмонларга рухсат берди. Икки ошна кечки салқин билан пиёда йўлга тушишди. Икковининг ҳам фикрини алланарсалар чулғаб олган эди. Йўлнинг ярмини босиб ўтишганда, Абдуқодир:

— Шу йўлдан икки йилча қатнадим,— деди.— Дори таъсир қилмади, лекин бориб-келишим таъсир қилди.

— Тўғри гапирдинг. Яхши гап, диққат-эътибор ҳар қандай доридан кучли экан.

Мирсидиқ дўстини қўлтиқлаб йўл бошлади. Кўп ўтмай, азим чинорлар ичида фарқ бўлган шаҳарга кириб келишди. Ёқимли ёз шабадаси эндигина қад кўтариб келаётган ёш ниҳолларни тебратар эди. Ҳамма ёқда гул: оқ, пушти, қизил, сариқ, қўйинг-чи, минг хил тусдаги гуллар очилиб-сочилиб ётибди.

Мирсидиқ кўчанинг икки бетидаги турнақатор фонарлар нурида эрон гиламидек товланиб ётган бу гулларга суқ билан тикилиб борар экан, бир шохи синган наъматакка кўзи тушиб қолди. Қайси бағри тош синдирди экан? У яқинроқ келиб қаради, йўқ, синибди-ю, узилмабди. Қуёшга томон бўй чўзиб қаддини ростлаб боряпти. Мирсидиқ жилмайиб қўйди. У, албатта ўсади, улғаяди. У очган гулнинг муаттар ҳиди кишилар чеҳрасига табассум, шодлик бахш этади, қалбларини равшан қилади. Ҳаёт қонуни шундай!

Икки дўст шаҳар кўчаларидан ўтиб боришар экан, юраклари қандайдир ўзларига номаълум қувонч, ғурур билан лиммо-лим эди.

КУК ДАФТАРНИНГ СИРИ

Бу дафтарни мен тўқимачиларнинг маданият саройи олдидаги хиёбондан топиб олдим. Болаларнинг қишки каникули бошланган пайт эди. Шаҳарнинг барча майдонларидаги каби тўқимачилар хиёбонида ҳам катта арча ўрнатилиб, хилма-хил ўйинчоқлар билан безатилган. Эртадан-кечгача атрофидан болалар аримайди. Ҳатто, кечқурун ишдан қайтаётганимда ҳам одам бўйи келадиган Қорбобоннинг кўм-кўк кўзларига, ранго-ранг лампочкаларга маҳлиё бўлиб турган болаларни кўраман.

Дафтарни топиб олган куним ҳам хиёбон гавжум эди. Болалар бир-бирларини қувлашган, осмонни бошларига кўтаргудай қичқиришган... Фақат тўрт-беш ёшлар чамасидаги қизил қалпоқ кийган бир болагина Қорбобоннинг дам ёниб, дам ўчиб турган кўзларидан кўзини узмасди. Нега у менинг диққатимни ўзига тортди? Дум-думалоқ лўппи юзими, ё кичкина бурни ёнида ялтираб турган ёш томчисими, билмадим, ҳозир эслолмайман. Аммо унга анча тикилиб қолдим. Бола худди эртаклардаги Қорбобо музлатиб кетган гўдакдек, турган жойидан жилмасди. Тпм қора кўзлари Қорбобода, аммо назаримда, у Қорбобони кўрмас, нималарнидир ўйларди. Бир маҳал қалин лаблари титраб кетди ва овози борича:

— Опа!— деб қичқириб юборди.— Қаттасиз, опа?

— Шўттаман, нима қилди, нима?

Кимдир югуриб келиб, боланинг юзидан «чулп» этиб ўпди.— Нима қилди, нима?!

Бу ўн тўрт-ўн беш ёшлар чамасидаги қизча эди. Эғнида кўк пальто, бошида ойисининг рўмоли бўлса керак, икки учини қўлтиғидан ўтказиб орқасига боғлаб қўйибди.

— Совқотдингми? — сўради қиз боланинг қўллари-ни ишқалаб.

— Ойимла қачон келалла? — бола унга қарамасди. — Сиздан сўравотман, ойимла қачон келалла?

— Боя кўриб келдик-ку? Дарров соғиндингми?

— Ойимла қачон келалла девобман, ойимла?!

Бола ҳўнграб йиглаб юборди. У йиғи аралаш нималарнидир гапирар, аммо нималигини тушуниб бўлмасди. Опаси овутаман деб қанча уринмасин, бола йиғидан тинмасди. Қизчага раҳмим келиб кетди. У нима қилишини билмасди. Сезиб турибман, агар укасининг йиғиси яна бир-икки минут чўзилса, ўзи ҳам қўшилиб йиғлайдиган. Ўзимни тутиб туролмадим. Арчани айланиб, уларнинг олдига ўтдим.

— Ҳа-ҳа, акаси, нега йиғлаяпсан? — дедим боланинг бошига кўлимни қўйиб. — Биров урдими?

— Ҳеч ким ургани йўқ, ўзи йиғлаётди, — жавоб берди қизча менга бир қараб қўйиб.

— Ўғил бола ҳам йиғлайдими? Сен ўғил боламансан, ё қиз боламансан?

— Ўғил боламан... — деди бола энтикиб.

— Отинг нима?

— Аҳад...

— У-ҳў... шунақа чиройли отинг бор экан-ку, йиғлайсанми? Аҳадлар йиғламайдн.

Бола менга кўзини бир олайтириб қўйди, кейин тили билан лабларини артиб, опасига ўгирилди.

— Кетовузими?

— Кетовуз, кетовуз, ҳозир кетовуз, юр.

Опа-ука қўл ушлашиб, хиёбоннинг чап тарафидаги тўрт қаватли бино томон кетишди. Анчагача уларнинг орқасидан қараб хаёл суриб қолдим. Кўзларим олди-дан уруш йиллари ота-онасиз етим қолган болалар, қаҳратон қишда оёқ яланг мактабга, ўзларидан ҳам катта сумка кўтариб бозорга югурган қизчалар ўтди. Ҳозир яхши эсимда йўқ. Аммо Қорбобога хомуш тикилиб турган боланинг қиёфаси ҳали-ҳали кўз олдимдан кетмайди. Нега у сўлгин эди? Онаси қаерда? Нима учун тенгкурларининг чеҳрасидан кулги аримайди-ку,

қизнинг овози дардли? Минг хил хаёлларга бориб, арча атрофидаги кумуш ранг скамейкалардан бирига ўтирдим-да, энди папирос чекмоқчи бўлган эдим, ёнимда ётган кўк муқовали дафтарга кўзим тушиб қолди. Дарров уни олиб атрофимга қарадим: ҳеч ким йўқ. Ким унутиб қолдирди экан? Ҳайрон бўлиб варақлай бошладим. Эскириб, учлари титилиб кетган дафтарнинг муқовасига чиройли ҳарфлар билан «Холида» деб ёзилган. Ичи ҳам қандайдир ёзувлар билан тўла. Сўнгги бир варағи бўш қолган, холос. Юрагимдаги ғашликни йўқотиш ўйи билан секин ўқий бошладим.

«Еттинчи сентябрь.

Кеча Руқия опамлар дарс пайтида: «Ҳамманглар кундалик дафтар тутсанглар, яхши бўларди. Кўрган-билганларингизни, қилган ишларингизни ёзиб борардинглар. Владимир Ильич ҳам кундалик тутарди» — дедилар. Ҳамма «Ура» деб чапак чалиб юборди, мен ҳам чалдим. Уйга келганимда дарров оймларга айтдим.

— Ойи-чи, ойи! Биз энди кундалик дафтар тутамиз.

Оймлар ҳам хурсанд бўлиб кетдилар.

— Кундалик тутадиган бўлсанг, катта бўлиб қолибсан. Майли, тута қол, — дедилар.

Чой ҳам ичмасдан шкафдан янги дафтар олдим, муқовасига чиройли қилиб «Холида» деб ёзиб қўйдим. Кейин биринчи бетини очдим. Юрагим дук-дук ура бошлади. Нимани ёзсам экан? Руқия опамлар кун бўйи нима қилсанглар, шуни ёзинглар, деган эдилар. Бугун нима қилдим? Эрталаб туриб чой қўйдим. Аҳадни уйғотиб ювинтирдим, оймлар ҳар куни дадамларга гўшт қовуриб берадилар. Бугун ҳам туришлари билан овқатга уннаётувдилар, қарашиб юбордим. Жаҳллари чиқди. Мени деб ўқишдан кечга қоласан, чойингни ич, дедилар. Кейин пешонамдан ўлиб қўйдилар. Мактабга кетаётганимда, дадамлар билан хайрлаша олмадим, ухлаб ётган эдилар. Ичиб келсалар доим шунақа, ҳаммадан кеч турадилар. Нега ичадилар-а? Афтиларига қараб бўлмайди, ҳамма ёқлари чанг-тупроқ. Ҳамма нарса кўзларига бошқача кўринади. Кеча кечқурун келганларида Аҳадни ўпаман деб қайнаб турган самоварга пешонасини босиб олдилар, лаб-

лари қип-қизариб пишиб кетди. Аҳад йиғлаб хум бўлди.

Мактабда она тилидан яна «беш» олдим. Руқия опамлар елкамга қоқиб қўйдилар. Яхши қизим, оппоқ қизим, дедилар. Улар мени жудаям яхши кўрадилар. Фақат менимас, яхши ўқийдиганларнинг ҳаммасини яхши кўрадилар.

Ҳа, энг зарури эсимдан чиқибди. Раънонинг тоби йўқ. Уч кундан бери мактабга келмайди. Бугун ўқишдан чиққанзимдан кейин Мунира билан бориб кўриб келдик. Қаттиқ иситмалабди.

Шуларни ёзиб ўтирган эдим, эшикдан дадамларнинг товушлари эшитилиб қолди. Нега бақиряптилар?...»

Ўқишга берилиб кетиб, кун алламаҳал бўлиб қолганини унутибман. Боягина кўк бетини қоплаб турган сон-саноқсиз юлдузлар энди йўқ эди. Ҳамма ёқни қуюқ туман ўраб олган, икки қадам наридаги нарсани ҳам кўриб бўлмайди. Қорбобонинг фақат кўзларигина милтиллаб турибди.

Ўқишнинг иложи бўлмади. Дафтарни маҳкам ушлаганимча уйга қайтдим. Ойим, болалар меҳмонхонада телевизор кўриб ўтиришган экан, сездирмай хонамга ўтдим, эшикни ичидан қулфлаб, ёғимланган дафтарни ўқишга тушдим.

«Саккизинчи сентябрь.

Мактабдан келсам, ойим айвонда йиғлаб ўтирибдилар. Бошларида пушти рўмоллари. Шу рўмолни жудаям яхши кўрадилар. Яхши кўрадилару, ёлғиз қолганларида ўрайдилар.

Мени кўриб дарров ўринларидан турдилар, апилтапил ёшларини артиб жилмайдилар, кейин қўлимдан портфелимни олдилар.

— Кечга қолдинг? Қачондан бери чой қўйиб, пойлаб ўтирибман.

— Мунира билан гаплашиб қолдик, — дедим жўрттага. Бўлмаса ўзим ўқиш тугаши билан уйга чопганман.

— Уканг ухлаб ётибди, тақир-туқур қилма тагин!

— Хўп, — дедиму, уйга кирдим.

Бечора ойим. Чой қўйдим девдилар, қўймаган эканлар, электр чойнак стол устида турибди. Ўзим қўйиб юбордим.

— Вой, қайнамабдими?!— дедилар ечинаётганимда кириб, кейин нимағадир қип-қизариб кетдилар.

— Ҳозир қайнаб қолади. Қорним ҳам унча оч эмас,— дедим.

Нега ойим хафалар-а? Дадамлар кеча қаттиқ хафа қилганга ўхшайдилар. Рост-да, одам ҳам шунақа қўгол бўладими?! Илгари бунақа эмас эдилар. Ойим касал бўлиб икки ой касалхонада ётиб чпқдилару, дадамлар ўзгардилар-қўйдилар. Кеча бўлса оғизларидан боди кириб шоди чиқди, ёзишга уяламан.

Эшпкдан киришлари билан:

— Мен бу уйда кимман? Хўжайинманми ё хизматкорманми?— дедилар ойимларга ўдағайлаб.

— Нима бўлди? Нега бундай деяпсиз?— сўрадилар ойим.

— «Нега бундай деяпсиз?..» Шу ҳам гап бўлди-ми?— дадамлар худди Аҳадга ўхшаб лабларини чўччайтирдилар, деразадан кўриб турибман.— Хотин деган эр келганда бундай кутиб олади. Мен келганда жўрттага ўзингни ўчоқбошига олиб қочасан.

— Овқатингиздан хабар олай девдим.

— Овқатмиш... Аҳад қани? Аҳадий! Аҳадичка!

Дадамлар ойимларни итариб ташлаб, уйга кирдилар. Мени кўриб, тўхтаб қолдилар.

— Салом,— дедим секин.

— Ҳа, шу ердამиднинг?— Ниманидир ўйлаб жим қолдилар. Кейин ўқрайиб тикилдилар.

— Ойингга ўхшайсан. Нарн тур. Аҳад! Аҳадидзе! Қаёқдасиз, ўғлим?

Аҳад келавермагач, диванга ёпбошладилар.

— Овқатингизни еб олинг,— ойим кириб столга бир коса лағмон қўйдилар.

Дадам индамадилар. Ойимлар, сен гапир, дегандай, мени туртиб қўйдилар.

— Дада, ошингиз совиб қолди,— дедим мен.

— Емайман, ойинг тайёрлаган овқатни емайман.

Шундай деб кўрсаткич бармоқларини пешоналарига бир-икки марта уриб қўйдилар. Ойимларнинг тишлари гижирлаб кетди. Хўрсиндилар, кейин секин косани кўтариб чиқиб кетдилар. Мен ҳам орқаларидан чиқдим. Кўзларида ёш йилтирарди.

— Қўйинг, ойи, йингламанг,— дедим енгларидан тортиб.

Индамадилар.

— Бор, дарсингни қил,— дедилар анчадан кейин ва идиш-товоқларни юва бошладилар.

— Йиғламайсизми?

— Йўқ, йиғламайман. Бор, хонангга кир.

Шу пайт дадам чақириб қолдилар. Ойим косаларни шундай тоғорага ташладилару, ичкарига отилдилар. Эшик очиқ қолди.

— Менга қара, сенда гапим бор...

Бу — дадамларнинг овозлари эди. Бироқ шундан кейин ҳеч нарса демадилар. Ойимларнинг ҳам овозлари эшитилмади. Қўлларини кўкракларига қўйиб стол ёнида турган бўлсалар керак. Дадамларнинг жаҳллари чиқса, доим шунақа турадилар. Гапиролмай қоладилар. Тавба, мунча кўрқадилар-а? Нима, ахир, одам эмасмилар? Мана, икки ой бўлибдики, юриш-туришлари ғалати. Биров эшикни қаттиқроқ тақиллатса ҳам чўчиб тушадилар. Дадамлар билан плержи борица гаплашмасликка ҳаракат қиладилар. Ораларидан нима гап ўтган, билмайман. Лекин гаплашсалар ҳам худди Аҳадга ўхшаб гаплашадилар, лаблари титрайди, кўзлари олазарак бўлиб туради. Илгари бунақа эмас эдилар. Доим кулиб турардилар. Дадам билан икковлари мени етаклашиб киноларга, театрларга боришганда ҳамманинг ҳаваси келарди. Қанчадан бери кинога бирга бормаймиз. Нуқул уйдалар. Кечқурун бўлса, дадам келганларидан кейин икковлари худди мушук-сичқонга ўхшаб қолишади. Шумшайиб ўтиришгани-ўтиришган.

Мана, ҳозир дадамлар бир нарса демоқчилару, лекин айтолмаяптилар. Бу фақат бугун эмас, бир неча кундан бери, тўғрироғи, ойим касалхонадан чиққанларидан бери шундай бўляпти. Нима демоқчи эканлар? Наҳотки айтиш шунчалик қийин бўлса? Заводда ишлари чатоқми? Ундай деса, яқинда яхши ишлаганлари учун мукофот олдилар-ку!

— Менга қара...— дедилар хўрсиниб.— Мен... мен... ўрнимни солиб бер.

Ойим елкаларини қисиб, ичкари уйга кириб кетдилар. Бечора ойим! Худди ёш болага ўхшаб қолдилар. Район доктори келганда, сиз кўп койинманг, оғир бўлинг. Қанча қувноқ бўлсангиз, шунча тез тузалиб кетасиз, деган эди. Қувноқ бўлиш қаёқда, кўзларидан

нуқул ёш томиб туради. Бугун ҳам шундай. Чой ичиб бўлганимиздан кейин, анча ўзларига келдилар. Уй вазибаларимни сўрадилар. Уқиш дарсида ўрганган «Она» шеърини ўқиб бердим. Жилмайиб қўйдилар. Жилмайсалар бирам чиройли бўлиб кетадилар. Лип этиб бориб юзларидаги чуқурчаларидан ўпиб олдим.

— Ойи, нега доим хафасиз?— дедим тиззаларига ўтириб,— касал бўлганизгами?

— Ҳа, касални ким яхши кўради?

— Дадамлар-чи? Нега улар ҳам хафалар?

— Даданг ҳам касал бўлганимга хафа-да. Айтяпман-ку, касални ким яхши кўради.

— Нега бўлмаса сизга жаҳл қиладилар?

— Хафа бўлганидан жаҳл қилади-да. Бунга сен эътибор берма. Катталарнинг ишига аралашинч яхши эмас. Хўпми?

Мен индамадим. Фақат:

— Ойи, биласизми,— дедим,— мен сизни касал бўлсангиз ҳам яхши кўраман, жудаям яхши кўраман.

— Менам!

Бу Аҳад эди. Уйғониб, эшикнинг тагида кўзларини ишқалаб турарди. Ойим унинг овозини эшитиб, кулиб юбордилар. Кейин иккаламизни маҳкам қучоқладилар...»

Мен ҳаяжондан ўрнимдан туролмай қолдим. Ўн уч-ўн тўрт ёшдаги қизнинг сўзлари мени буткул сеҳрлаб қўйган эди. Ўзимни ўзга бир дунёда ҳис қила бошладим. Кўз олдимда онасининг қайғу-ҳасратига шерик бўлган нимжон қизча, сочига бевақт оқ оралаган сўлғин бир аёл пайдо бўлди. Кимлар улар? Қарерда яшайди? Тошбағир ота ким? Буларнинг ҳаммаси ҳали менга сир. Лекин, шубҳа йўқки, улар қандайдир катта бир кулфатни ўз бошларидан кечирмоқдалар. Шу кулфатдан уларнинг қандай қутулишларини ўзимча мулоҳаза қилиб, кўнгилни тинчитадиغان бир хулосага келдим-да, дафтарни яна варақлай бошладим. Лекин саҳифадан саҳифага ўтар эканман, вужудимни титроқ боса бошлади.

«Ўттизинчи сентябрь.

Дадамдан уч кундан бери дарак йўқ. Ойимлар бизни ухлатадилару, ўзлари мижжа қоқмай чиқадилар. Дадам қаёқда қолишлари мумкин-а? Командировкага кетганмикинлар? Кетган бўлсалар, нега бизга айтма-

дилар? Аҳад йиғлагани-йиғлаган. Ярим кечада туриб олиб «дада, дада», дейди. Ойим иккаламиз уни ову-гунча ўлиб бўлдик. Бирам дадасини яхши кўрадики... Мен ҳам яхши кўраман, лекин улар мени яхши кўрмайдилар. Нуқул, сен ойингнинг қизисан, деяверади-лар. Анави куни Аҳадга туфли олиб келиб бердилар. Аҳад қўлларидан олиши билан:

— Менга-чи? — деб юборибман.

Бир ўқрайиб бердилар. Индамай ичкари уйга кириб кетдим.

— Кўзи ёмон қизингни, — дедилар кетишим билан ойимларга.

— Менинг қизим бўлса, сизнинг ҳам қизингиз, — ойим жаҳл билан гапирдилар. Уларнинг дадамлар билан биринчи марта шундай гаплашишлари эди. — Кўчадан олиб келганим йўқ. Қанча уришсангиз мени уришинг, болада нима гуноҳ? Қовофингиздан қор ёғилиб келганда, кўзларини жавдиратиб пинжимга киришими? Билмадим, шу бола бўлмаса, ҳолим нима кечарди.

Мен, ҳозир дадам ойимларни урадилар, деб қўрқиб турувдим, йўқ урмадилар. Қўрққан бўлсалар керак-да. Ойимлар жуда қаттиқ гапирдилар. Мана, уч кундан бери дадам йўқлар. Шу уч куннинг ичида ойим чўп бўлиб қолдилар».

«Иккинчи октябрь.

Кеча ойим заводга бориб келдилар. У ерда ҳам йўқмишлар. Ишхонасидагилар, касал бўлиб қолган бўлса керак, деб ўйлашган экан. Уйда йўқликларини билиб, ҳайрон бўлиб қолишибди.

Ойим билан анчагача бир-биримизга қараб ўтирдик. Овқат қилиш ҳам эсимиздан чиқиб кетибди. Чой қўйиб юбордим. Тўртта тухумни самовар ичига солиб қўйдим. Доктор ойимларга яхши овқатланишни буюрган. Мен зўрламасам, ўзларига қарамайдилар.

Уйга берилган масалани ечолмадим. Вақт бўлмади. Аҳад билан қолсам, ҳеч нарса қилолмайман. Эртага Руқия опамларга нима дейман?»

«Учинчи октябрь.

Мендан сўрамадилар. Олдимга келиб, негадир пешонамдан ўпиб қўйдилар. Уйга келсам, ойим йўқлар. Ҳовлининг ўртасида Аҳад йиглаб ўтирибди. Овутиб, уйга олиб кирдим. Диванда бир хат ётибди. Ойим

қаёққа кетдйкинлар? Хатни ўқий бошладим. Бу —
дадамдан эди.

«Мени қидирманглар. Қайтиб бормайман. Мавжуда, мени тушун. Оғир касалликка умрбод мубтало бўлган киши билан ҳаёт қуриш учун сенга уйланганим йўқ. Болалар бўлса, болаларга муносабатимни ўзинг биласан, ўрнашиб олганимдан кейин Аҳадни олиб кетишим мумкин».

Йиғлаб юбордим. Мени кўриб, Аҳад ҳам йиғлади. Иккаламиз барабар йиғладик. Кейин нима бўлганини билмайман. Бир маҳал қарасам каравотда ётибман. Тепамда Руқия опам билан қўшнимиз Хайри опамлар ўтиришибди. Аҳад хуррак отиб ухлаб ётибди.

— Ойимлар қанилар? — деб сўрадим.

— Шу ерда, ҳозир келади, — жавоб бердилар Хайри опам Руқия опамларга қараб туриб. — Поликлиникага кетган.

— Бу ёққа чиқайлик, сен ҳам ўрнингдан тур, — дедилар шунда Руқия опамлар.

Ҳаммамиз айвонга чиқдик. Руқия опамлар мени имладилар.

— Ўтир, гап бор.

Юрагим увушиб қолди. Нима гап экан? Ишқилиб, ойим тузук бўлсинлар-да!

— Хавотир олма. Ойинг тузук, — дедилар Руқия опам, кейин ўйланиб қолдилар. — Менга қара, — дедилар анчадан сўнг. — Сен катта қизсан. Ҳамма нарсага ақлинг етади. Гапларимни яхшилаб тушуниб ол. Ойинг... Ойинг касалхонада... Бир ойча ётса керак. Уй бошлиғи энди ўзингсан. Оғир бўл. Мен келиб тураман, мана Хайри опанг ҳам шу ердалар, хабар олиб турадилар. Йиғламайсанми?

Мен «йўқ» дедиму, уйдан чошиб чиқиб кетдим. Ҳужрага бекиниб олиб роса йиғладим. Руқия опамлар ҳам, Хайри опамлар ҳам мени қидиришмади. Анчадан кейин уйга кирсам, икковлари Аҳад билан ўйнаб ўтиришибди. Руқия опам мени кўриб жилмайдилар. Мен ҳам...»

Кундалик шу ерда тугаган эди. Дафтарнинг сўнгги бетларига ҳеч нарса ёзилмаган. Фақат охирида қалам билан илова қилинган кичкина жумла бор эди, холос.

«Саккизинчи январь.

Ойим анча тузуклар. Руқия опамлар бугун ҳам

бизни олдиларига олиб бордилар. Бизларни кўриб, ойимнинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Яқинда чиқаман, дедилар. Анча гаплашиб ўтирдик. Дадамларни сўрамадим. Нима қиламан сўраб? Ўзлари қийналиб ётибдилар-ку. Аҳад лунжини тўлдириб «дада» демоқчи бўлиб турувди, чимчилаб олдим. Лекин унга қийин бўлди. Нуқул йиғлайди. Дадам бўлганларида йиғламасди. Қаерда эканлар-а, ҳозир?»

Кундаликни ёпиб қўйиб анча ўйланиб қолдим. Миямда минг хил фикр. Саҳифалардаги қайгули сатрлар вужудимни ҳаяжонга солди. Дарчани қия очиб, чека бошладим. Ташқарида ёмғир шиваламоқда. Чироқ нурида бир-икки қор учқунлари худди кўзmunчоқдай ялтираб кўринди. Бу учқунлар арча ёнида боя мен кўрган қизча ва унинг укасини эслатиб юборди. Ҳа, ўша қиз шу кундалик муаллифи Холида эди. Бунга ҳеч шубҳа йўқ. Нима қилиш керак? Уларга қандай қилиб ёрдам берса бўлади. Бемехр отани топиш керакми, йўқми?

Эрталаб ҳам шу хаёллардан бўшай олмадим. Нарибери понушта қилиб, тўғри район маориф бўлимига бордим-да, Руқия опанинг қайси мактабда ишлашини суриштирдим. У ўзимизнинг райондаги қирқинчи мактабда ишлар экан. Уша ёққа югурдим. Руқия опа ўрта ёшлардаги хуштабиат аёл экан. Дафтарни узатдим.

— Кечирасиз,— дедим унинг ўзгариб кетганини кўриб.— Уқиб чиқдим. Уқувчингиз жуда жиддий қиз экан.

— Ҳа, Холида тез катта бўлди,— деди Руқия опа жиддий оҳангда.— Отаси...

— Ҳозир қаерда у одам?

— Ҳеч ким билмайди,— Руқия опа бир оз жим қолди. Кейин қўлини бир силтади-да, гапида давом этди.— Тўғриси айтсам, ҳеч ким билишни истамайди ҳам. Бундай одамнинг бўлганидан бўлмагани маъқул. Шундай эмасми?

Мен бош силкаб қўйдим.

— Хотинининг касаллиги учун кетиб қолиши, ўзининг тинчлиги деб болаларидан, оиласидан юз ўгириши — ўтакетган тубанлик.

— Мавжудахон ҳозир тузукмилар?

— Ҳа, кеча бориб келдик. Яқинда чиқиб қолади.

Орадан бир ҳафтача ўтган бўлса керак, шанба кунни эди. Ишдан қайтаётиб, тўқимачилар хиёбонида аёл кишининг:

— Аҳаджон!— деган овозини эшитиб қолдим.

Ялт этиб фонтан томонга қарадим. Икки киши Қорбобони олиб ташлашаётган экан. Катта-кичик болалар қий-чув қилиб туришибди. Олдинги қаторда ўша мен кўрган Аҳад ҳам бор эди. У икки кўзини қийшайиб турган Қорбободан узмасди. Вир маҳал кимдир келиб қўлидан тортди. Бу Холида эди. Опа-ука ётаклашиб болалар орасидан чиқишди-да, катта сада тагидаги скамейкада ўтирган иккита аёл олдига боришди. Уларнинг биттаси Руқия опа, иккинчиси эса, Мавжудахон эди. Уни пушти рўмолидан танидим. Юрагимни тасвирлаб бўлмайдиган қувонч туйғуси қоплаб олди. Битта-битта қадам ташлаб борар эканман, ранги сўлғин, лекин лабларида, юзида табассум порлаб турган аёлдан — Мавжудахондан кўзимни узолмасдим.

АБДУЛЛА ҚОВУНЧИ

Севгининг кўзи кўр дейишади. Тўғри экан. Кўр бўлмаса, менга Абдулла қовунчи ёқиб қолармиди? Баъзида хўрлигим келганидан йиглайман. Баъзида, бор-е, худо олсин ўшани, бошқа йигит қуриб қолдим дейману, клубга чиқаман, қизлар билан ўйин-кулги қилиб, ўзимни овутаман. Аммо уйга қайтиб чироқни ўчираману, юрагим орқамга тортиб кетади, бир нима томоғимга келиб тиқилгандай бўлади. У ёнимга ағдариламан, бу ёнимга ағдариламан, бўлмайди, кўз олдимдан кулиб турган башараси ўтаверади. Шунчалик ёқимтой бўладими одам дунёда? Қалин қора қошлари остидаги қўй кўзлари доим кулиб туради, гапирганида худди ашула айтяпти, дейсан киши! Фақат битта айби бор: ҳар ўн кунда сочини устарада олдириб туради. Бунинг устига уч тийинлик одеколондан септириб келади денг, одамнинг кўнгиллари айниб кетади. Бошқа йигитларга ўхшаб соч ўстирса, чиройли қилиб ёнигами, орқасигами ётқизиб тараб қўйса, қандай яхши. Йўқ, бундай қилмайди. Балки, шундай қилмагани тузукдир. Агар соч қўйса, ўртоқларига ўхшаб уқа тутган кўйлак кийса борми, қизларнинг бошини айланттириб қўйиши ҳеч гап эмас. Айлантирганда ҳам майли эди, тинчроқ юрардим. Қишлоққа келган кунимоқ ўзига сеҳрлади-қўйди. Машинадан тўғри идоранинг олдида тушдим, чамадонимнинг устида бирпас ўтирдим. «Мана, яхши қиз, шу бугундан бошлаб ойингизнинг қарамоғидан чиқдингиз, ҳолингиз нима кечар экан?» — дедим ўзимча. Кейин ичкарига кирдим. Раиснинг

кабинетидан гўнғир-гўнғир товуш эшитиларди. Кирн-шимни ҳам, кирмасимни ҳам билмай, беихтиёр қулоқ сола бошладим.

— Ука, сенга минг марта айтдим,— дерди зарда билан йўгон овоз.— Менга қовун керак эмас, ҳа, пахта керак. Колхознинг обрўйини оширадиган ҳам, унинг юзини ерга қаратадиган ҳам — пахта. Буни этагини тугиб юрган бола ҳам билади-ю, сен билмайсан. Бошқа бир қарич ҳам ер бермайман.

— Атиги беш гектар, Сулаймон ака, хўп денг,— ялинганомуз ингичка овоз эшгилди.— Учтепанинг пастн бекор ётибди, жуда бўлмаса шуни беринг, қовун ҳам керак-ку, ахир!

— Бермайман, дедим, бермайман. Тушингни сувга айт.

Хонага жимлик чўкди. Эшикни тақиллатиб ичкарига кирдим. Рўпарамда ноппа-нозандай йигит турарди. Кенг елка, баланд бўй... Мени кўриб уялди шекилли, қип-қизариб кетди. Салом бердим. Раис келиб қўлимдан ушлади, кейин энсаси қотиб йигитга ишора қилди.

— Танишинг. Бригадир. Абдулла қовунчи. Қовундан бошқа дарди йўқ.

Абдулла қовунчига қарадим. Юрагим жиз этиб кетди. Нега? Ўзим ҳам билмайман. Сулаймон ака менга бир олайиб қўйди-да, шоша-пиша Абдулла қовунчини чиқариб юборди. Жаҳл билан нималарнидир тушунтирди.

Тавба, нега шу колхозга келдим? Бошқа колхозлар ҳам агроном сўрашган эди-ку!

Қизлар кечқурунлари ётоқхонада ётганимизда севи ҳақида кўп гапиришарди. Аммо мен бир кўришдаёқ кўнгил қўйишимга сира ақлим етмас эди. Наҳотки, севиб қолган бўлсам?! Ўзимни ўзим алдаб, уни ўйламасликка ҳаракат қилардим, аммо бу қўлимдан келмасди. Кундузи ҳам уни ўйлайман, кечаси ҳам. Далага чиқсам, беихтиёр отни унинг бригадасига бураман. Ўзини кўрмасам, қизларни гапга соламан, унинг кимлигини билиб олишга ҳаракат қиламан. Келганимга бир ҳафта бўлдими-бўлмадими, билмадим, унинг тўгрисидаги ҳамма гапларни билиб олдим.

Абдуллажон ўн уч яшарлигида отаси фронтга кетибди, онаси билан ёлғив қолибди. Ўқишдан келар

экану, далага, онасининг ёнига чопар экан. Уйин нималигини билмас экан. Ҳали помидорнинг тагини чопган, ҳали пиёз ўтоқ қилган, кечалари онасининг йўқ, дейишига қарамасдан, чайлада қовун полизни қўриқлаб чиқар, эрталаб ўртоқлари билан почтага югурар экан. Орадан бир йил ўтибди. Шу бир йил ичида отасидан атиги иккита хат келибди. Биттасида: «Ўғлим, арзанда, яккаю ягона ўғлим, ҳали урушнинг охири кўринмайди. Мен албатта душманни йўқ қилмагунча қайтмайман. Онангизга эҳтиёт бўлинг, уни сизга топширдим. Учтепаннинг орқасидаги қовунлардан хабар олиб турунг. Оғилхонанинг бўғотидаги эски телпақда галати қовун уруғ бор. Фарғонадан олиб келганман. Кучингиз етса, шуни кўпайтирунг. Сизни соғинган отангиз — Ҳамидулла қовунчи» — деб ёзибди отаси. Иккинчисини... иккинчисини ўзи ёзмабди, рота командири ёзибди. Бу хат бутун қишлоқнинг тўс-тўполонини чиқариб юборибди. Бу — қорахат экан.

Абдуллажон шу хат келгандан кейин уч кун кўринмай кетибди. Тўртинчи куни саҳарда уйга қайтиб, отасининг кетмонини олибди-да, Учтепага қараб жўнабди. Шу-шу, бутун республикага донғи кетган қовунчи Ҳамидулла аканинг ўрнини унинг ўғли Абдуллажон эгаллабди. Отаси етиштиролмаган қовунларни етиштирибди. Ҳақиқатан ҳам қовун полизга борсангиз, оғзингиз очилиб қолади. Сап-сарик олтиндай чўғирлар, кўк беқасам тўн кийиб, қатор чўзилишиб ётган ананасларни егани кўзингиз қиймайди. Ўтган йили Москвага виставкага бизнинг колхоз номидан Абдуллажон ўз қовунлари билан қатнашди. Жуда қизиқ бўлди. Кечқурун раис билан омборда қайси бригада қанча нарса топширганини текшириб ўтирувдик, дарвозадан Абдуллажон эшак арава ҳайдаб келиб қолди. Араванинг усти брезент билан ёпилган.

— Ҳа, қовунчи, бу нима қилиқ? — деди раис ҳайрон-бўлиб.

— Қовун олиб келдим, — Абдуллажон нимагадир илжайиб қўйди.

— Машина қуриб қолдими?

— Заха ейди.

— Заха еса, биттаси ейди, иккитаси ейди, тезроқ йиғиштиришни ўйлаш керак, ука!

- Узи битта-да.
— Битта? Нима битта?
— Қовун битта.

Абдуллажон жилмайиб қўйди. Брезентни олган эди, оғзимиз очилиб қолди. Умрим бино бўлиб бунақа катта қовунни кўрмаганман. Аравани битта ўзи эгаллабди-қўйибди, десам лоф бўлмас. Сулаймон аканинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Яна, ўғлим!— деди Абдуллажонни пешонасидан ўпиб.— Сени билмаган эканман. Раҳматли отангдан ҳам ўтиб кетдинг.

— Энди ер берарсиз-а, раис?— дедим қулай пайдан фойдаланиб.

— Ер? Ҳа, айтгандай... ер...— Сулаймон ака ўйлаиб қолди, кейин қўлини бир силтади-да.— Майли, қанча керак?— деб сўради.

— Эллик гектар.

— Эллик гектар?! Ҳай, майли, олгин!

Раис шу заҳотиёқ районга телефон қилгани кетди. Абдуллажон ёнимга келиб:

— Раҳмат,— деди ва қўлимни шундай сиқдики, «дод» деб юборай дедим.

— Сизга... сизга раҳмат,— дедим зўрға қўлимни ишқалаб туриб.— Шундай қовун етиштириш ҳазил иш эмас.

Шу пайт Сулаймон ака келиб қолди.

— Бўлди,— деди у Абдуллажоннинг елкасига қоқиб.— Эртага райондан одамлар келишади. Москвага жўнайсан.

Ҳақиқатан ҳам раис айтгандай бўлди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас Абдуллажон виставкага жўнади. У йўғида ўтказган ўн беш куним ўн беш йил бўлиб кетди. Шу кунлари уни севиб қолганимга чиппачин ишондим. Бироқ нима қилиш керак? Миқ этмайди. Фақат ишдан гаплашади. Бошқа йигитларга ўхшаб клубга чиқмайди, чиқса ҳам бир бурчакда ўтириб олиб, илжайгани-илжайган. Майли, қайтсин-чи, ўзим биламан нима қилишни! Институтда йигитлар: «Сенинг тилинг ёмон!»— дейишарди ҳазиллашиб. Шу тилимни ишга соламан. Аммо у қайтди ҳам, ишга тушди ҳам, лом-мим деб оғиз очолмадим. Қайтага илгариларга бемалол гаплашадиган одам, энди у билан ёлғиз қолсам, тилим танглайимга ёпишади-қолади. Москвадан қайт-

ган куни идорада анча ўтирдик. Бутун кўрган-билганларини гапириб берди. Худди сеҳрлаб қўйилган одамдай, ундан кўзимни узолмайман. Виставка дипломини олиб келибди. Озарбайжондаги қайси бир колхоз чўгирининг уруғидан сўрабди. Хуллас, «Ўзбекистон павильони» кунда гуж-гуж одам эмиш. Ҳамма тарқалгач, у мени кузатиб қўймоқчи бўлди. Бирам севиниб кетдим!

— Овора бўлманг,— дедим жўрттага бепарволик билан.

— Овораси бор эканми? Юринг!

Йўлга тушдик. Менга қишлоқнинг чеккасидан уй беришган. Катта кўчани қўйиб, чапга бурилдим. Шу ёқ сал узоқроқ.

— Чарчамайяпсизми?— сўради Абдуллажон ёнмаён борар эканмиз.

— Чарчаш қаёқда!— дедим кулиб.— Чарчашга қўл ҳам тегмайди.

— Рост айтасиз. Мен ҳам ишни жуда соғиниб қолдим. Ун беш кун иккала қўл чўнтакда юрса-я! Айтгандай, бизнинг бригадага ҳам бориб турибсизми? Ишлар қалай?

Устимдан биров бир челақ сув қуйгандай бўлиб кетди. Бошим айланди, тўхтаб қолдим.

— Ишлар яхши!— дедим хўрлигим келиб.— Бригадангизнинг ишлари яхши! Пиёз ўтоқ қилинди... кечки... кечки қовун чопиб қўйилди... гармдори суғорилди... Яна нимани гапириб берай?

— Мавжудахон, нима бўлди?— Абдуллажон ўзини йўқотиб қўйди.— Мендан хафа эмасмисиз?

— Йўқ, сиздан хафа эмасман,— дедим лабимни тишлаб.— Тишим оғриб қолди. Бу ёғига ўзим кетаман, раҳмат.

— Кузатиб қўяй? Ёлғиз ўзингиз...

— Раҳмат.

— Мавжудахон, ахир...

— Йўқ, йўқ,— дедим зарда билан.— Сиз ишингиздан қолманг.

Шундай дедиму кучим борича уйга югурдим. Келиб ечинмасдан ўзимни каравотга ташладим-да, тўйиб-тўйиб йиғладим. Тавба, қандай одамларки, ишдан бошқа нарсани билмайди?!

Шу алфозда мана бир йил ўтди. Ўзимни ундан

олиб қочганим сари унга интиламан. Аммо, Абдуллажондан ҳеч қандай садо йўқ. Гаплашсак, бир-биримизга қарамай гаплашамиз. Абдуллажон ҳам мендан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди. Саҳарда далага кетади, қоронғи тушганда қайтади. Идорага ҳам чақиртирилганда келади.

Аламинимни ишдан оладиган бўлдим. Купнинг иссиғига, совуғига қарамай, далама-дала юраман. Ҳатто, кечалари ўша ёқларда қолиб кетаман. Тўрт юз гектар янги ер очдик. Шунинг ярмисига пахта экдик. Қолганига мева кўчатлари ўтқазиб чиқдик. Абдулла қовунчига ўша ваъда қилинган эллик гектар ер берилди. Шу пайтгача уни бундай деб атамас эдим. Энди айтавераман. Бир куни, ҳатто мажлисда ҳам шундай деб юбордим.

Эҳ, нега ўғил бола эмасман-а! Шартта олдига борардим-да: «Яхши йигит, ростини айтинг, анави қиз сарғайиб кетди-ку, кўнглингиз борми-йўқми?» — деб сўрардим. Йўқ деса-чи? Ўзимнинг бу бемаъни хаёлимдан ўзим сесканиб кетдим. Йўқ, Абдуллажонсиз ҳаёт-ҳаёт бўлармиди? Қирдан жуда чарчаб келган бўлсам ҳам, ўрнимдан турдим, костюминимни елкамга ташлаб, кўчага чиқдим. Қоронғи тун. Клубдан қандайдир музика эшитиляпти. Дарё томонга юрдим. Ҳеч зог йўқ. Битта-битта қадам ташлаб, олмазордан ўтдим. Оёғим остида хазон ёқимли шитирлайди. Булут орасидан ой сузиб чиқди. Тўлқинланиб оқаётган дарё кумушдек ялтираб кетди. Яқинроқ бориб томоша қила бошладим. Шу пайт, шу пайт...

— Мавжуда! — деб қолди таниш овоз.

Ялт этиб орқамга ўгирилдим: Абдуллажон!

— Салом! — дедим ҳовлиқиб, эрталаб кўришган бўлсак ҳам.

— Салом. Нима, уйқингиз келмаяптими?

— Ҳа, — дедим жилмайиб. — Сиз-чи?

— Менми? Мен... — Абдуллажон ҳам жилмайди.

— Кечаси сайр қиладиган одатим бор. Шундай бир айланиб келмасам, уйқу келмайди.

— Қачондан бери?

— Бир йилдан ошиб қолди.

— Ухлатадиган дори ичинг.

— Ичиб кўрдим, фойда бермаяпти.

— Бўлмаса...

— Мавжудахон!

— Лаббай?

— Биласизми?

— Нимани?

Абдуллажон ютинди.

— Юринг, ҳов анави ёққа бориб келамиз. Майлими?

— Майли,— дедим жўрттага эрингандай бўлиб, аммо ичимда «бор экансиз-ку, яхши йигит», деб қўйдим.

Биз анча сайр қилдик. Осма кўприкдан ўтиб, бедазор бўйлаб кетдик. Бир маҳал қовун полизга келиб қолибмиз. Абдуллажон битта қирқмани узиб чиқди. Этигининг қўнжидан пичоғини олиб, шундай тегизган эди, жонивор «тарс» ёрилиб кетди. Совуқдан тишим-тишимга тегмай турса ҳам, бир тилим олдим. Бирам ширин.

— Дунёда бундан ҳам ширин нарсалар бор,— деди Абдуллажон.

Ҳайрон қолдим. Гапига эмас, унинг журъатига ҳайрон қолдим. Аммо ўзимни эшитмаганга солиб, индамадим. Буни пайқади шекилли:

— Янаги йилга шу уруғдан кўпроқ экайлик,— деди қовун полизга суқ билан қараб.

— Аввал тажриба қилиб кўрайлик,— дедим унга қўшилиб.— Кейин майли.

— Ёрдам берасиз-а?

— Албатта.

— Яхши чиқса, қиши билан бузилмай турадиган қовун бўлади-да.

— Туринг, кетдик. Кеч бўлиб қолди.

Йўлда Абдуллажон чурқ этмади. Мен ҳам жим бордим. Гапнинг нима кераги бор? Иккаламиз ҳам ўз хаёлимиз билан бандмиз. У нималарни ўйлаётганикин? Балки қовунларини ўйлаётгандир? Майли, ўйласа, ўйлайверсин! Ўйи бор одамнинг юраги бор. Балки шунинг учун ҳам уни яхши кўргандирман. Мен-чи, мен уни ўйлашман. Ўйласам арзийди.

— Мавжуда,— деди Абдуллажон олмазорга етганимизда.

— Лаббай?

— Эртага... эртага ҳам чиқасизми?

У шу топда ёш болага ўхшаб кетди: кўзлари жавдир-жавдир қиларди.

— Чиқайми? — дедим жилмайиб.

— Ҳа, албатта чиқинг.

Уйга қушдек учиб келдим. Келдиму, ечинмасдан ўзимни каравотга ташладим ва анчадан бери биринчи марта тинч, ором олиб ухладим.

БАҲОР

Лола сайли жуда гаштли бўлди. Қуёш тепамизга келгунча икки қучоқ-икки қучоқдан лола териб қўйдик. Собиржоннинг севинчи ичига сиғмасди. Касалдан яқинда турган бўлса ҳам, худди ёш боладек у ёқдан-бу ёққа сакраб чопар, кўм-кўк майсалар устига думаларди.

— Уриниб қоласан,— дедим охир пешонасидаги терни кўриб.

— Касал бўлмагандекман,— деди у чўккалаб.— Фақат белим сал оғриди.

— Утир, чой ичиб оламиз.

Лолазор четида турган машинамиздан адёл билан термос олиб келдим. Шарқираб оқаётган жилга ёнига ўтирдик.

— Баҳорда, албатта у ёқ-бу ёққа чиқиш керак экан,— деди Собиржон пешонасидаги терни артар экан. Унинг чарчаганлиги сезилиб турарди.— Чиройли жойлар кўп, қараб тўймайсан киши.

Биз борган жой ҳақиқатан ҳам гўзал эди. Бир томони тоғ, бир томони кўм-кўк дала. Олисда кумушдек товланиб дарё оқмоқда. Лолазор эса, худди моҳир тўқувчи қўлида тўқилган чорси қизил гиламга ўхшарди.

— Анали чўққига қара,— деди Собиржон завқ билан.— Худди оқ ятак кийиб от суриб кетаётган чавандозга ўхшайди. Шу ёққа бир чиқсам!

— Ҳозир эмас,— дедим мен. Уни буйрагидан операция қилишган эди.— Кейинчалик. Янаги йилга.

— Сен ҳам врачлардан баттарсан.

Собиржоннинг энсаси қотди. Эътибор бермадим. Аслида унинг завқига мен ҳам шерик эдим. Эрталаб лолазорга келганимиздаёқ, шу чўққига бир чиқсам, деб қўйган эдим.

— Врачларни менга пеш қилма,— дедим.— Менинг ҳам чиққим бор. Лекин узилиб қолишинг мумкин.

— Шу гапни кечадан бери эшитаман. Дадам тиниши билан ойим бошлайди. Мени ҳали ҳам касал деб ўйлашади шекилли.

Кулдим.

— Нега куласан?— сўради Собиржон.

— Узим, шундай. Ҳали ҳам болалигинг қолмабди. Ўзингдан бошқага ишонмайсан. Кел, яхшиси ёнбошла.

Собиржон индамай ёнимга чўзилди. Бошидаги аёл тагига термосни қўйдим. Шу пайт қарсиллаган милтиқ овози эшитилди.

— Нима?— деди Собиржон сакраб ўрнидан туриб. Биқинидаги чандиқ тортилиб кетди шекилли, инграб юборди.— Биров милтиқ отди,— у биқинини ушлаб яна ётди.

— Ҳа, биров милтиқ отди,— дедим унга қўшилиб.

Бирдан лолазорнинг ўртаси чайқалиб кетди. У ердан қўзимни узиб улгурмаган эдим, лолазорнинг этаги чайқалди, қалпоқдек оппоқ бпр нарса сакраган бўлди, эрта очилган лолалар унинг зарбиданми, ё тоғдан эсиб келаётган шабададанми танга-танга бўлиб тўкилди. Олида ҳаллослаб чопиб кетаётган бир одам кўринди. Қўлидаги милтиқ тасмаси ерга тегай-тегай деб турарди. Машина ёнига етгач, шартта лолазор томонга югурди. Тасма лолаларни бир текисда снндириб кела бошлади. Бу, чопишига халақит берса ҳам, у парво қилмасди, аксинча, милтиқни силтаб-силтаб қўярди.

Бизнинг рўпарамизга келгач, у тўхтади. Қўнжи букиб қўйилган резинка этиги билан лолаларни топтай бошлади. Баъзан милтиқ учи билан у ер-бу ерни туртиб ҳам қўярди. У шу қадар берилиб ниманидир қидирардики, ҳатто бизни кўрмас, жигар ранг қорақўл теллаги остидан тиришиб турган пешонасидан юзларига оқиб тушаётган терни ҳам сезмасди.

— Бу нима қилиқ?— сўради Собиржон бошини кўтариб.

— Ким биледи,— дедим,— бир нарса қидираётганга ўхшайди.

— Шунақа қидирадимми?!

Собиржоннинг газабдан лаблари кўкариб кетди.

Менинг ҳам жаҳлим чиқа бошлади. Боягина биз сайр қилган, яшнаб турган жойнинг топталиб расвоси чиққан эди.

— Ҳо, ака, нима қилияпсиз?— қичқирди Собиржон. Лекин кучи етмади, бўғилиб қолди. Кейин йўтал тутди, биқинини чангаллаганича менга суянди.

Мен уни секин ётқизмоқчи бўлдим, лекин у ётмади. Лолазор томонга ўгирилди. Бироқ бояги одам йўқ эди. Атрофга қарадим. Ҳеч қаерда йўқ, гўё ер ёрилгану, тагига кириб кетгандай.

Ичимда севиндим, лекин кайфиятим бузилган эди. Боягина бутун вужудимни қоплаб турган хушчақчақликдан асар ҳам қолмади. Топталган лозазорга қадалиб қолдим. У худди бемаҳал қўзғалган довулдан кейин ер билан битта бўлиб ётган қулупнай доналарини эслатарди.

— Нима қилиб кетди-а?— деди титраб Собиржон. Индамадим. Шу маҳал мени ҳам титроқ босди. Лолазор этагида ҳалиги одам турарди! У телпагини ечди. Қора наमतдек бошидан гул этиб буг кўтарилди. Пиджагининг енги билан юз-кўзларини, пешонасини артди. Кейин телпагини икки қўли билан бостириб кийди. Бир қўлига милтигини, бир қўлига оппоқ бир нарсани олиб биз томонга юрди. Милтиқ тасмаси лолаларни яна чирт-чирт узиб кела бошлади.

Қўлларим ўз-ўзидан мушт бўлиб тугилди. Собиржон ҳам унга қараб турган экан:

— Бир бошлаймизми?— деди.

— Бўлди,— дедим қатъий.— Лекин сен аралашмайсан.

— Нега?— Собиржон ҳайрон бўлди.

— Сен ётавер. Бир ҳузур қилай. Менга қўйиб бер.

Мақсадимни унга айтмадим. Хафа бўлади. Операцияси ҳали битмаган, иннайкейин, ўзи инқиллаб турибди. Биқинига тушириб қолса, тамом. Яна касалхонага жўнайди.

— Менга қўйиб бер. Бир ҳузур қилай, анчадан бери ўзи қўлим қичиб турибди.

— Нима қиласан?— еўради у.

— Одатдагидек. Чап қўл билан.

Собиржон тушунди, индамади. У ҳам бу усулни биларди. Институтда бирга ўрганган эдик.

— Сен ётавер. Ма, чой ич.

Собиржон ёнбошлади. Адёл тагидан термосни олиб чой қуйиб бердим.

Овчи рўпарамизга келиб тўхтади. У менга иккита келарди. Қўлидаги нарса эса, тумшуги қонга бўялган оппоқ қуён эди.

— Чекишдан борми?— сўради у бепарворлик билан.

— Чеккингиз келдими?— дедим мен ва секин ўрнимдан турдим.— Чектирамиз ҳозир...

Собиржонни йўтал тутди. Орқамга ўгирилдим. Нимадир туфлигимга сачради. Собиржоннинг кўнгли ағдарилаётган эди. У икки букчайганича ариққа интиларди. Белидан қучоқладим. У ўзига келганида овчимиз ғойиб бўлган эди.

— Қуёни... қуёни кўрдингми?— деди Собиржон кўз ёшларини артар экан.

— Кўрдим,— дедим.— Жуда катта экан.

— Кўнглим ағдарилиб кетди,— деди у.— Тумшугини кўрдиму шунақа бўлди, мени кечир.

— Ҳечқиси йўқ, бўлади,— дедим мен.

— Кел, чой ичамиз,— деди Собиржон.

Термос қопқоғини тўлатиб узатдим. Кейин ўзим ичдим.

— Кетамизми?— сўради Собиржон бир оздан сўнг.

— Кетамиз,— дедим мен.

Нарсаларимизни йиғиштирдик. Машинага ўтирганимизда:

— Ҳар ҳолда бу ёққа чиққанимиз яхши бўлди,— деди Собиржон кулишга ҳаракат қилиб.

— Яхши бўлди,— дедим мен ҳам.

Йўлга тушдик.

Кун оға бошлаган эди. Машина испб кетди. Дала жойда шундай бўлади, Собиржоннинг пешонасини ҳатто тер қоплай бошлади. Ойнани туширдим. Гул этиб муздек ҳаво юзга урилди. Тез кетаётган эканман, Собиржон энтикиб кетди.

— Ўпкам ёрилади,— деди кулиб.

— Ҳаво яхши. Тўйиб ол. Яна бу ерларга келамизми, йўқми!

— Келамиз,— деди Собиржон.— Келгуси якшанба яна келамиз. Тўйиб-тўйиб шимамиз бу ҳаволарни.

Қишлоққа кирдик. Икки томонимиздан баргак ёзган толлар липиллаб ўта бошлади. Пешайвонли сариқ бино олдидан ўтаётганимизда бир боғлам сирень кўтарган кичкина бир қизча бизга қўл силкиб қўйди.

— Туғруқхона,— деди Собиржон.— Ойисини кўргани келганга ўхшайди. Баҳорда туғилиш ҳам кайф-а?

— Кайф,— дедим унга қўшилиб.

Табиат билан баравар кўз очасан. Гўзалликдан бошқа нарсани кўрмайсан.

Унинг нима демоқчи эканлигига тушундим.

— Одамлар ҳар хил бўлади.

— Бу масалада бир хил бўлгани яхши эди,— деди Собиржон.— Гўзалликнинг фойдадан бошқа нимаси бор?!

— Сезяпсанми?— сўрадим ундан.

— Нимани?

— Биров кабоб пиширяпти.

— Ҳа,— деди Собиржон мен томонга суқилиб. Унинг ойнаси берк эди.— Чойхонада бўлса керак.

— Чойхонада бўлса биттадан еб кетамиз.

— Менга тўғри келмайди,— деди Собиржон биқинига ишора қилиб.

Ёқимли ҳид борган сари яқинлашиб, димоқни қитқилай бошлади.

— Писта кўмирга ўхшайди,— деди Собиржон ўзи томондаги ойнани тушириб.— Ҳа, писта кўмир.

Машина сой бўйидаги толзорга яқинлашди. Чойхона шу ерда эди.

— Тўхта,— деди Собиржон.— Биттадан еб кетамиз.

— Ихтиёринг.

Машинани қишдан нураб чиққан супа ёнида тўхтатдим. Кабоб қўра шу супа устида эди.

— Жигар кабоб!— Собиржон иштаҳа билан лабларини ялаб қўйди.

Чойхонага кирдик. У бўм-бўш эди. Фақат тўрдаги сўрида тиззаси устидаги тўрт буклоғлик чопонига тирсақларини тираб бир чол чой ичиб ўтирарди. У бир чойдан ҳўплаб, сўлиб қолган ялпиз ҳидларди.

Сўрашдик.

— Тешавой, ҳа, Тешавой!— қичқирди чол чойхонанинг бурчагидаги эшикка қараб.— Меҳмонлар келди!

Кўп ўтмай, эшик очилиб, калта, оқ халат кийган йигит чиқди. У бир патнис гўшт кўтариб олган эди.

— Аввал меҳмонларга қарасанг-чи!— деди чол.

— Чиқдим-ку,— деди чойхоначи.— Бу киши ҳам тиқилинч қилиб қолди.

— Лаббай?— ичкаридан кимдир чиқди.

Бу бояги овчи эди. Урнимдан туриб кетдим. Собиржон шошиб енгимдан торти.

— Қўй, кайфиятини бузма,— деди ялингансимон.

— Лаббай,— деди яна овчи чойхоначига.

— Бир соатларда тайёр бўлади деяпман,— деди чойхоначи чолга кўз қисиб қўйиб.— Бир айланиб келинг.

Овчи бизга назар ташлаб, ташқарига чиқиб кетди. Орқасидан чойхоначи ҳам чиқди ва шу заҳотиёқ бир чойнак чой билан иккита пиёла кўтариб қайтиб келди.

— Кўк чой олиб келдим-а?— деди олдимизга уларни қўяркан.— Чўллаган бўлсаларинг керак.

Биз, майли дегандай, бошимизни қимирлатдик.

— Нима дейди овчи?— сўради чол ялпизни мўйловига суркаб.

— Жаркоп,— деди чойхоначи.— Боя қуён отибди. Хўш, нима берай? Кабоб бор,— у бизга ўгирилди.

— Раҳмат, ҳеч нарса,— деди Собиржон шошиб.

— Ҳеч нарса,— дедим мен ҳам.— Яна битта чой беринг.

Кўз олдимга оғзи қонга бўялган оппоқ қуён, топталган лозазор келиб кетди.

— Меҳмонлари бор экан-да,— деди чол.

— Меҳмонлар нима қилади!— чойхоначи ёнимизга ўтирди.— Доим аҳволи шу. Хотини кетиб қолиб, баттар бўлди.

— Ким ўзи у одам?— сўради Собиржон.

— Шу ерлик,— деди чойхоначи энсаси қотиб.— Бизда ҳосилот бор эди. Узоқ йили қирда отдан йиқилиб ўлган. Ушанинг ўғли.

— Мен ҳам эшитувдим хотини кетиб қолганини,— деди чол.— Қирда алланима қидириб юрган гиволог билан кетиб қолибдими?

Чойхоначи бошини қимирлатди.

— Оббо занғар-ей! Эпчил экан-да?

— Э, гап эпчилликдами?— чойхоначи ташқарига чиқиб, яна бир чойнак чой олиб келди.— Яхши дам сди, манавидан ичинглар.

Чой чиндан ҳам яхши бўлибди. Эскисини тўкиб ташлаб, янгисини пиёлаларга қўйдим.

— Кайф,— деди Собиржон бир ҳўплаб.

— Гап эпчилликда эмас,— чойхоначи гапида давом этди.— Яхши одамдан ким кетади? Неча йилдан бери танийман, оғзидан бир марта ҳам ширин гап эшитмабман-а! Тагин ҳам хотини фил экан. Бизникилар шунақа бўлсак, бир кун ҳам турмайди. Қўлингизга чиптангизни бериб, «фишт-т» дейди. Тагин ҳам хотини фил экан.

Чойхоначи бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Нима, гиволог билан анчадан бери дон олишиб юрар эканми?— сўради чол.

— Бунисини билмадим, пойлайдиган одатим йўқ.— Чойхоначи қошларини чимириб, биз томонга қараб қўйди. Кейин сирли оҳангда деди:— Годовойдан кейин «акамлар» бир ойча йўқ бўлиб кетдилар. Экспедиция энди иш бошлаган пайт эди. Ўшанда ўша новча геолог уйларига кириб юрувди. Илгаридан таниш экан-да.

— Э-э...— деди чол.

— Сувонқул аканинг кенжаси ҳам сой бўйида бир куни кечқурун кўрган экан. У уч кундан бери йўқ. Геолог ҳам йўқ.

— Яхши бўлмапти,— деди чол.— Яхши бўлмапти.

— Узидан кўрсин!— деди қатъий қилиб чойхоначи ва тўғрими, дегандай, бизга қараб қўйди.

Ҳеч ким жавоб қилмади.

— Узидан кўрсин,— деди ўрнидан туриб чойхоначи яна.

— Соат неча бўлди, меҳмон?

— Олти.

— Чиқай, овқатини қилиб берай. Тўполонига тоқатим йўқ.— У чиқиб кетди. Биз ҳам турдик.

— Ўтирибсизлар-да,— деди чол.

— Раҳмат, борайлик,— деди Собиржон.— Хайр.

— Келиб туриналар.

— Раҳмат,— дедим мен.

Чойнак ёнига битта танга ташлаб ташқарига чиқдик. Кун совий бошлаган эди.

— Негадир жуда енгил тортиб кетдим,— деди Собиржон машинага ўтирганимизда.

— Баҳор-да, баҳор!— дедим мен.

Машина елдек учиб кетди. Ойналарни кўтармадик. Оқшом туша бошлаган эди. Муздек шабада ўт-ўлан ҳидини димоққа уриб, юзимизни силаб борарди.

ШИРИНСОЙ ОҚШОМЛАРИ

Ширинсой оқшомлари! Нақадар жозибадор, нақадар оромбахш!.. Қуёш қизил бахмал сингари товланиб, ўзини азим чинорлар панасига олганда, бу оқшомлар кўҳна табиат кўрки — тонгдан ҳам мусаффо бўлиб кетади. Гўё бутун қишлоққа атлас пояндоз солингандай... Кенг кўчалар ҳам, қатор оқ уйлар ҳам, олди гулзор колхоз клуби ҳам гоҳ сариқ, гоҳ қизғиш тусга кириб қишлоқ ҳуснига ҳусн қўшади. Бу ернинг одамлари-чи? Улар оромбахш оқшомлардан ҳам гўзал. Бу одамлар билан суҳбатлашиб тўймайсан. Улар уддасидан чиқмаган иш йўқ. Шунинг учун ҳам лабларида доим табасум, кўзларида севинч, улар тонгни ҳам, тунни ҳам қўшиқ билан қарши олишади.

Қишлоқ қизларининг шўх, ўйноқи яллаларини эшитсанг, Шоҳимардоннинг шифобахш булоқларидан тўйиб-тўйиб сув ичгандек бўласан, ғуборинг тарқалиб, роҳатланасан.

Назира қишлоққа тушиб келган куннинг эртасигаёқ, қизлар уни ўртага олиб, қўшиқ айттиришган эди. Йўқ деганига қўйишмади. Шунда у қандайдир лапарни тутила-тутила айтиб, зўрға қутулган эди...

Ҳозир у икки қўлини иягига тираб, дераза ёнида ўтираркан, даладан қайтаётган қизларнинг яллаларини эшитиб, негадир шу воқеани эслади. Ўшанда бир чеккада дарахтга суяниб турган Қосимжон ҳам: «Йўқ, деманг, айта қолинг. Барибир қутулмайсиз» — деган эди. Қосимжон шундай демаганда, Назира қизларга қулоқ солмасди. Билмайман, деярди-қўярди. Лекин

нега Қосимжоннинг сўзини қайтара олмади? Яхши кўринмоқчимиди унга?

Назира бир хўрсиниб қўйди. Йўқ, яхши кўринаман деса, билмаган нарсасини айтармиди? Ишқилиб, нима бўлса ҳам лапар Қосимжонга ёқди. Қизларга қўшилиб чапак чалди. Кейин... Кейин... меҳмонхонагача кузатиб қўйди. Хайрлаша туриб, қўлини маҳкам сиқди. Энди-чи? Энди бундай қилмайди... Кечқурунлари қолмайди. Қолса ҳам, энди барибир Назирага бунинг аҳамияти йўқ. У уйланыпти. Боя тўйга айтиб кетди. «Ўзингиз бош бўлинг», деди. Бош бўлинг, эмиш. Нимага? Ўзининг эшсиз севгисигами? Йўқ, у кетади, ҳа, кетади.

Назира деразани беркитди, сиқилиб кетди шекилли, яна очди. Чуқур бир уҳ тортди, бошини кичкина қўллари устига қўйди.

Шу пайт кимдир дераза олдидан ўтиб кетди. Кетидан яна кимнингдир шарпаси эшитилди. Кўп ўтмай, меҳмонхона қаршисидаги клуб одамлар билан тўлди. Кимдир дутор чала бошлади. Бу Шерали бўлса керак, Назира дарров англади. Шерали дутордан ҳеч ажралмайди. Ишга ҳам олиб боради. Бўш қолди дегунча, тингиллатгани-тингиллатган. Ана, кимдир ашула айтиб юборди. Ким бўлди экан? Бирам яхши айтяптики... Назира беихтиёр қулоқ солди.

Қуралай кўз йигитга
Ишқям тушди.
Туш кўрибман, тушимда
Мени қучди.
Мени қучма, топганинг
Мен эмасман.
Ваъдаси йўқ йигитни
Ёр демасман.

«Ваъдаси йўқ йигитни ёр демасман»... Ваъда... Ваъда берганмиди? Шунчаки, келинг, бирга ишлаймиз, деган эди, холос. Биргина шу гапи билан келавердимми?

Назира олдида турган Қосимжоннинг суратига тикилди ва беихтиёр хаёл суриб кетди.

Қосимжон институтни битираётганида, Назира тўртинчи курсда эди. Иккови бир-бирини яхши билса ҳам,

алоқалари салом-аликдан, ўқиш ҳақидаги гаплардан нари ўтмасди. Нима бўлди-ю, янги йилни бир жойда кутадиган бўлиб қолишди. Ўшанда қора костюминини яхшилаб дазмоллаб, биринчи марта галстук таққан, қўнғир сочларини чап томонга текис қилиб тараган Қосимжон Назирага жуда бошқача бўлиб кўринди. Қўл бериб кўришганда эса, юраги жиз этиб кетди. Утириш авжи қизиган пайти, Қосимжон ҳазил аралаш:

— Уйлансам, Назирадақа қизга уйланаман,— деб юборди.

Йигитлар «дидинг дуруст», дегандай Назирага қараб қўйишди. Назира сесканиб кетди. Лекин ҳазил аралаш айтилган шу сўз икковини бир-бирига жуда яқин қилиб қўйди. Қосимжон қишлоғига кетадиган куни:

— Битириб, Ширинсойга боринг, бирга ишлаймиз,— деди.

Назира қанот пайдо қилиб, орқасидан учгудай бўлди. Ҳа, ўшанда у ўз ҳаётини Қосимжонсиз тасаввур қила олмади. Шунинг учун ҳам институтни битириши билан Ширинсойга йўл олди. Колхоз раиси меҳмондўст одам экан. Назира келиши билан уйига олиб кетди. Алоҳида уй беришгунча шу ерда туришни таклиф қилди. Чой ичиб ўтиришган эди, бир қиз келиб қолди.

— Танишиб қўй, Гулчеҳра,— деди Нурмат ака Назирани кўрсатиб,— бу киши янги зоотехнигимиз.

Қиз мулойим жилмайиб қўйди.

— Жуда яхши. Салом,— деди қўлини узатиб.

Икки қиз чой ичилиб бўлгунча апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Раиснинг эътирозига қарамай, Гулчеҳра янги дугонасини уйига олиб кетмоқчи бўлди.

— Нурмат ака, хўп дея қолинг. Иккаламиз гаплашиб ётамиз. Хўпми?

Назира уялинқираб ерга қаради.

— Мана кўрдингизми?— Гулчеҳра яна раисга ёпишди.— Бир марта хўп десангиз нима қилади? Қосимжон акам билан қирга юборинг, деб қанча ялиндим, юбормадингиз. Энди бунга ҳам йўқ дейсизми?

Назира Қосимжоннинг исмини эшитиши билан ялт этиб унга қаради-ю, қизариб кетди. Буни ўзи ҳам сезди шекилли, дастрўмоли билан секин юзини яширди.

— Хўп, хўп. Бунча қақилламасанг? — деди ниҳоят раис кулги аралаш. — Сенга йўқ деб бўлармиди? Меҳмон рози бўлса, олиб кета қол. Сиз нима дейсиз, Назира?

— Майли, — деб розилик берди Назира. У Гулчеҳрадан Қосимжоннинг қачон келишини тезроқ билишга ошиқарди.

— Бўлмаса, буларни эртага ўзинг фермага олиб борарсан.

— Хўп бўлади. Қани, кетдик, — Гулчеҳра Назирани қўлидан ушлаб қовлига олиб тушди. Шу маҳал қардадир ит ҳуриди, товуқ қақиллади.

— Тавба, — деди Назира қош қорайганини кўриб, — далада кун жуда тез кеч бўларкан-а?

— Ёқмадими? — самимийлик билан сўради Гулчеҳра.

— Йўқ, нега? Яқиндагина машинадан тушганимда кун тепамда эди. Бирпасда кеч бўлди-қўйди. Шунга айтяпман.

— Тўғри, ўрганмаган кишига шунақа кўринади. Қосимжон акам ҳам янги келганларида шунақа бўлувдилар.

Назиранинг юзига яна қизиллик югурди. Лекин бу гал ортиқ чидай олмади. Шериги қиз бўлгани учунми, ё ҳозир ўзини раиснинг уйидагидан дадилроқ сездими, сўради:

— Айтгандай, Қосимжон акангиз қирдан қачон келади?

— Эртага. Ана, уйга ҳам келдик.

Назира сўнгги гапни эшитмади. Эртага... Майли, эртага бўлса эртага! Кўпи кетиб, ози қолди. Қандай бўлиб кетган экан? Қандай кўришар экан? Ҳали ҳам аввалгидек камгап, мулойим, уятчанмикан?.. Е... У шундай хаёллар билан Гулчеҳранинг меҳмондўстлигига ҳам унча эътибор бермади. Икки чимдим ош еди-ю, бир хўплам чой ичди. Кейин Гулчеҳра солиб берган ўринга ёнбошлади.

«Мана, Қосимжон ака, — ўйлади Назира, — қишлоқингиздаман. Севинчим ичимга сирмаяпти. Сиз-чи? Сиз хўрсанд бўлармикинсиз?»

У кўзларини ширингина сузиб, юмшоқ пар ёстиққа юзини қўйди.

Бегона жойда олдинга хилма-хил овқат қўйишса

ҳам, егандай бўлмайсан, кечаси қандай ухлаганингни билмайсан. Шунинг учун бўлса керак, Назира дугонасидан олдин ғира-ширада уйғонди. Тиззаларини кўрпанинг устидан қучоқлаб, биринчи меҳнат кунининг қандай бўлишини, Қосимжон билан қандай учрашишни ўйлаб кетди. У ишдан қўрқмасди. Албатта, шундай катта колхозда зоотехник бўлиб ишлаш анча масъулиятли нарса, лекин бу уни чўчитмасди. Бироқ юрагига ғулғула солган нарса ҳам йўқ эмас... Қосимжон уни қандай қарши оларкин? Орзулари рўёбга чиқармикан?

Тонг ёришганда икки қиз фермага кириб келишди. Бу ерда аллақачон иш бошланган эди. Биров хашак ташиган, биров сигир суғорган. Катта ферма ҳовлисининг ўртасида иккита сут ташийдиган машина турибди. Ёнида қатор-қатор бидонлар... Назира аланг-жаланг, ҳамма нарсага суқ билан қарайди.

— Назира!— кимдир тўсатдан чақириб қолди.

Назира бу овозни таниди, таниди-ю, юраги шув этиб кетди, турган жойида қотиб қолди.

— Салом. Кечирасиз, кеча қирда эдим, кутиб ололмадим.

Назира орзиқиб кутган кишиси олдига қанот пайдо қилиб учиб келган, юрагига яқин одами пайдо бўлиб қолганини, аввал унинг, кейин кулиб турган Гулчеҳранинг қўлини сиққанини билмай қолди. Қосимжон уларни ўз кабинетига бошлаб кириб, диванга ўтқазганидагина Назира ўзига келди, бироқ ҳали ҳам бошини кўтара олмай, ер остидан Қосимжонга қаради.

— Тинч юрибсизми?

— Раҳмат. Э, бу ерда тинч юриб бўладими? Бир кун ҳам бошингиз ғалвадан чиқмайди. Иш-иш-иш.

— Қўйинг,— гапга аралашди Гулчеҳра.— Бу кишини ҳалитдан чўчитманг.

— Назира қўрқадиганлардан эмас. Иннайкейин, шу ерда ишлайдиган бўлсалар, ғалва, ташвишларимизга шерик бўлсинлар-да!

Учовлари кулиб юборишди. Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Қосимжон трубкани олди.

— Лаббай. Салом, Нурмат ака. Ҳа, шу ерда ўтирибдилар.— Қосимжон Назирага қараб жилмайиб қўйди.— Ҳа, энди кўникиб кетарлар. Хўп, ҳозир.

Қосимжон трубкани қўйди.

— Раис сизга, салом, дедилар.

— Раҳмат.

— Мен ҳозир идорага бориб келаман, кейин бафуржа гаплашамиз. Унгача Гулчеҳра билан фермани айланинглар. Янги аппаратларни кўринглар.

Қосимжон қандайдир папкаси олиб чиқиб кетди. Назира енгил нафас олди. Унга Қосимжоннинг шу топда кетгани ёқди. Ферманинг ишлари билан яхши-лаб танишиб олади, бўлмаса, қулоғига гап кирарми-ди? Лекин шу кунни Қосимжондан дарак бўлмади. Гулчеҳра билан фермани айланар экан, эшик томонга қараб-қараб олади. Қани энди келса! Узоқдан бир кўриниб кетса ҳам майли эди. Назирага ҳозир шу ҳам кифоя қиларди.

«Иши кўп,— деди ўзича, янги тугилган бузоқларни кўришаётганда,— бечора, тиниб-тинчимайдиганга ўхшайди».

— Буларда ҳеч тиним йўқ,— қизишиб гапирди Гулчеҳра.— Сигирлардан ҳам кўра буларга кўп қараймиз. Шундай қилмасангиз ҳам бўлмайди. Ҳаммаси зотли! Фермани шулар ҳисобига кенгайтирамиз. Қосимжон акам ҳам ҳар кунни икки маҳал шу ерга кириб кетмасалар, кўнгиллари жойига тушмайди. Раисни айтмайсизми? У киши ҳам шундай. Колхознинг бўлинмас фонди эмиш булар.

Назира беихтиёр жилмайди. Шундай ёнгинасида қулоқларини диккайтириб, оппоқ тилини чўзиб турган ола бузоқнинг бошидан силади.

«Иши кўп. Битта «бўлинмас фонд»нинг ўзи қанча иш. Майли, қўлимдан келганича ёрдам бераман. Лекин нега келмаяпти? Кеч кирди. Бугун ҳам дараги йўқ...»

Кейин-чи? Кейин нима бўлди? Қосимжонни кунда кўрадиган бўлди. Ҳатто, кечалари фермада қолиб ҳам кетишди. Назира ўз ҳаётининг энг қувончли даври ҳисобланган ана шу тўрт-беш ой ичида Қосимжоннинг ҳақиқий кўмакчисига айланди. Сигирларнинг рационни икки марта кўпайтирилди. Электрчўпон, электропоилкалар ҳам бир бўлимга қурилди. Назира колхозда ҳаммага яқин ва жонкуяр бўлиб қолди. Колхоз умумий мажлисларининг бирида раис ҳамманинг олдида унинг пешонасидан ўпди.

— Агар ўғлим бўлганида, ўзим келин қилардим. — деди ҳазил аралаш.

Залда кулги кўтарилди. Назира ер остидан ёнида ўтирган Қосимжонга қараб қўйди. Қосимжон самийлик билан жилмайди.

Мажлисдан сўнг клубда одатдагидек ўйин-кулги бошланиб кетди. Гулчеҳра қўшиқ айтди. Яхшигина овози бор экан. Ферманинг шофёри Шерали дуторла унга жўр бўлди. Биринчи пок севги ҳақидаги юракдан айтилган бу қўшиқ Назирани тўлқинлантириб юборди. Қўшиқ тугаши билан эшикка чиқди.

Тун. Шпринсойнинг оромбахш тун. Кўкда сон-саноксиз юлдузлар... Қайси бири сўниб, қайси бири ёнаётганини сезмайсан киши. Шулардан бири Назираники. Ҳов, ана... Ҳаммасидан ёруғ, ҳаммасидан катта. Бироқ нега ёлғиз?

Эндигина баргак ёзган толзордан майин шамол эди. Назира ўша томонга юрди... Бир маҳал олдинда кимнингдир шарпаси кўринди. Унинг ёнида яна биров борга ўхшайди? Ким экан булар? Назира юришини ҳам, орқага қайтишни ҳам билмай, тўхтаб қолди.

— Энди қўйиб юбормайман, — дерди эркак овози, — Гулчеҳра, ростини айтинг, қачонгача қийнайсиз? Назира бўшашиб, оёқлари мадорсиз чалишиб кетди. Бу Қосимжон эди.

«Қосимжон... Энди нима қилдим? Ишқилиб, ўзимни сездирмай... кетиш керак, билдирмай кетиш керак».

Назира зўрға уйга етиб келди. У ечинмасдан ўзини совуқ каравотга ташлади-да, йиғлаб юборди.

Эртасига эрталаб Қосимжон келди. У худди ёш боладек севинчини ичига сиғдира олмай, тўй ҳақида гапирди. Ўзингиз бош бўлинг, деди Назирага. Назира юрак йиғисини бўғиб жилмайди...

— Рост, сиз ҳамма нарсанинг уддасидан чиқасиз. Бормасангиз, хафа бўламиз. Келишдик-а?

«Наҳотки, сезмаган бўлса? Наҳотки, севишимни билмаса? — ўйларди Назира, унинг гапларига қулоқ соларкан. — Билса шундай дермиди? Айб ўзимда. Нега билдирмадим? Нега айтмадим? Ҳозир айтайми?»

— Қосимжон ака?

— Нима, борасизми?

Назира огир хўрсинди.

— Ҳа, бораман...

Қосимжон чиқиб кетди.

— Кетиш керак,— деди ўзига келиб Назира.— Тезроқ кетиш керак.

Бу сўз унда куч пайдо қилди. Ўрнидан туриб бор нарсасини тахлади.

«Кетиш керак, тезроқ кетиш керак!»

Бирпасда кийиниб, чамадонини кўтарди-да, кўчага чиқди. Шу маҳал клубда чироқ ёнди. Яна Шерали дуторини черта бошлади. Нега мунгли, боягидек қувноқ эмас? Ҳа, бу куйни Шералининг ўзи яхши кўради. Елғиз қолса, нуқул шуни чалади, Қизиқ, наҳотки у ҳам Назирага ўхшаса?..

Назира катта йўлга чиққунча ҳеч кимни учратмади. У енгил нафас олди. Марказга ҳали йироқ. Лекин ҳечқиси йўқ. Шу ердан кетиб олса, бўлди. Назира атрофга меҳр билан боқди. Қанчалик таниш жойлар!.. Ярим йил ичида бу ерлар худди турилган қишлоғидек унга жуда азиз ва яқин бўлиб қолган эди. Нурмат акачи? Шерали-чи? Қизлар-чи? Уларни ташлаб кетаверадими? Лекин кетиши керак.

Унинг ўпкаси тўлди. Кўзларига яна ёш келди. Ўзини қанчалик босмасин, қуйилиб келаётган бу ёшни тўхтата олмади. Шу алфозда қанча юрди, билмайди, қаршисидан келаётган машинанинг чироғи кўзларини қамаштириб юборди. Машина унинг ёнига келиб таққа тўхтади.

— Шу маҳалда қаёққа?— Назира ҳовлиқиб машинадан тушаётган кишининг Нурмат ака эканини билди. Билди-ю, нима дейишини билмай қолди.

— Қаёққа кетаяпсан, ҳой, менга қара?— сўради яна раис ва ҳеч нарсани билмагандай рўмолчасини узатди.— Ма, юзингни артиб ол. Қаёққа кетаяпсан?

— Шаҳарга...— бўшашиб жавоб берди Назира ёшларини артаркан.

— Шундай дегин? Қани, машинага чиқ-чи!

Нурмат ака бир зумда чамадонини машинага солди ва Назирани ёнига ўтқазди-да, қишлоқ томон қайдаб кетди.

— Қаёққа олиб кетаяпсиз, тўхтатинг!— Назира жонхололда раиснинг қўлига ёпишди.

— Қаёққа бўларди!— жилмайиб жавоб берди раис.— Ширинсойга! Сен бизни ташлаб кетармидинг?

Назира жавоб бермади. Нурмат ака ҳам анчагача жим борди.

— Нега хафалигингни билмайман, лекин ҳам ёмон нарса,— деди ниҳоят раис.— Уни енгмасанг, ҳаётинг бузиладп, орзуларинг пучга чиқади. Уни энгиш керак!

«Уни энгиш керак,— такрорлади раиснинг сўзини нчида Назира ва шу топда қаттиқ чарчаганини сездди,— энгиш керак. Қандай қилиб?»

Ўзига-ўзи берган бу саволи жавобсиз қолди. Мудроқ босган кўзлари юмилиб, бошини секингина Нурмат аканинг елкасига қўйди. «Барибир кетаман. Лекин шундай елкага бош қўйиб уклаш қандай яхши!..» У бундан бир неча йил муқаддам отаси фронтга кетадиган куни ана шундай ором олган эди. Лабидан табассум аримайдиган Нурмат ака, ҳозир унинг учун ўз отасидек азиз ва меҳрибон бўлиб кетди.

«Шуларни ташлаб кетаманми?— хаёлидан ўтказди Назира.— Ўз қизидек бағрига олишди. Ёлғизлигимни билдиришмади. Наҳотки бахт фақат севгида бўлса? Бу одамлар билан яшашнинг ўзи бахт эмасми?!»

Машина колхоз идорасига яқинлашганда, клубдан яна қувноқ куй янграй бошлади. Назира анча энгил тортди. Бошини кўтариб, қулоқ сола бошлади. Бунча дилбар чалаётган ким экан? Шералимасми?

ОЛТИН ЯПРОҚЛАР

Дам олиш кунларидан бири эди. Кўчага чиқдим. Кеч куз бўлса ҳам ҳаво очиқ, қуёш чарақлаб турарди. Ҳамма ёқда япроқлар: оқ, сариқ, яшил япроқлар... Гўё кўчага чиқишингизни кимдир билгану йўлингизга гилам тўшаб қўйган.

Ҳар йил кузда, хазонрез пайтида менга шундай туюлади. Шунинг учун ҳам кўчага чиқаман, сердарахт хиёбонларни узоқ-узоқ айланаман.

Бугун ҳам шундай бўлди. Уйимиз рўпарасидаги қайинзорга ўтдим. Оёғингиз остида япроқлар, минг хил рангдаги япроқлар галати оҳанг кашф этиб шитирлайди. Ёқимли ўрмон иси димогингизга урилади. Шимириб тўймайсан киши.

Бир оз айланиб, қайинзорни кесиб ўтган ариқча лабидаги скамейкага ўтирдим. Бирдан қайинзор қоронғилашди. Дарахтлар орасидан тушиб турган танганга шуълалар сўнди. Тепага қарадим. Кўк бетини парча-парча қора булутлар қоплаб олган эди. Кўп ўтмай, қайинзорни тасир-тусир товушлар қоплаб, ёмғир қуя бошлади. Панжара девор орқасида алланма дуп этиб ерга тушди. Шу топдаёқ қўрқув аралаш қу-қулаган хўроз овози эшитилди. Чумчуқлар галаси чирқиллаганича, гур этиб бир дарахтдан иккинчисига ўтар, у ерда ҳам тинчимасдан, яна гур этиб учинчисига учиб қўнарди.

Ерда тангадек очиқ жой қолмади. Ҳаммасини хазон қоплади. Ёмғир зарбидан барглар дув-дув тўкиларди.

Мен бу манзарадан кўзимни узолмай, костюмининг ёқасини кўтариб олиб туравердим. Атрофим бирпасда халқоб-халқоб сув бўлиб кетди. Ёмғир япроқларни худди варрак пирпирагандай пириллатар, кейин эса, бутун кучи билан ерга ёпиштириб, мутлақо қимир этмайдиган қилиб қўярди. Ўз новдаларидан узилиб, ер билан теп-текис бўлган бу япроқларни кўриб, кўнглим бузилиб кетди. Ёмғир эса ҳамон ёғарди. Баъзи жойларда лойқа сувдан бошқа ҳеч нарсени кўриб бўлмасди.

Бир маҳал қайинзор ёришди. Ёмғир сийраклашди. Панжара девор томондан хўроз қичқирди ва бир-икки қу-қулаб, қанотларини қоқиб қўйди.

Юзимдаги ёмғир томчиларини энгим билан сидириб, тепамга қарадим. Қарадим, кўзларим қамашиб кетди. Рўпарамдаги қайиннинг энг юқори шохида бир нарса худди олтиндек товланиб турарди. Қўлимни соябон қилиб яхшилаб қарадим. Бу... оддий япроқ, сапсарик қайин япроғи эди.

Унга, шу кичкина, энгилгина тебраниб турган япроққа тикилар эканман, бир воқеа эсимга тушиб кетди.

Эрта баҳор эди. Даладан келаётган эдим. Нима учун борганман у ёққа, ҳозир эслолмайман. Анчагина йўл босиб, кўприк тузатаётган одамлар олдидан чиқиб қолдим. Сўрашиб, бўш ётган замбил устига ўтирдим-да, папирос тутатдим.

— Ҳаво айнапти,— деди пахталик чопон кийган ёшгина йигит осмонга қараб.— Булутнинг авзойи бошқача.

Бейхтиёр осмонга қарадим. Ҳақиқатан ҳам ҳаво айнамоқда эди. Бир папирос чеккулик вақт ўтмовдики, аллақерда момақалдироқ гулдуради.

— Ана, айтмадимми?— деди ўша йигит, қаршисида хода йўнаётган чолга қараб.— Бўлди қила қолайлик. Иннайкейин...

У гапини тугатолмади, шаррос ёмғир қуйиб кетди. Яна момақалдироқ гулдуради. Йигит қўлидаги белкурагини ташлаб, чопиб кетди. Қолганлар ҳам унинг кетидан йўлга тушишди. Фақат чол парво қилмади, бир ходани йўниб бўлиб, иккинчисини қўлига олди. Унинг кўм-кўк томирлари бўртиб чиққан узун қўлларини ниҳоятда тез ҳаракат қиларди.

— Қўйинг, кейин қиларсиз,— деди кимдир жаҳл билан.— Қочиб кетмайди-ку.

Чол индамади. Кўм-кўк кўзларини одамларга тикиб, жилмайди-да, яна муккасидан ишга тушиб кетди. Ёмғир зўрайиб жалага айланди, аммо у ўрнидан турмасди. Унинг ёнида мендан бошқа ҳеч ким қолмаган эди. Чндай олмадим:

— Ота, юрсангиз-чи!— дедим.

Шундай дедиму, ўзим одамлар кетган томонга югурдим. Улар бекинишган жой — эгаси ташлаб кетган чайла эди. Мен ҳам шу ёққа кирдим. Ҳаммамиз жим эдик. Ёмғир эса ҳамон ёғарди, гўё осмон тешилгандек. Бир маҳал кимдир ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Кўприк томонга бирпас тикилиб турди-да, қайтиб кирди.

— Ишлаяпти,— деди секин ва ҳаммага бир-бир қараб, югурганича чайладан чиқиб кетди. Кўп ўтмай, чайлада мен билан пахталик кийган йигитдан бошқа ҳеч ким қолмади. Йигит кўзларини ердан узмасдан ўтирарди. Мен ҳам ғалати бўлиб кетган эдим. Бир-биримизга қарай олмай, ниҳоят ўрнимиздан турдик. Ташқарига чиққанимизда ёмғир ҳамон ёғар, аммо булутлар орасидан қуёш мўралаб турарди. Кўприкка яқинлашганимизда ҳеч ким бизга эътибор бермади. Йигит белкурагини олиб яна ишга тушиб кетди. Мен чолга тикилиб қолдим. Унинг қип-қизил юзида, пешонасида, қалин кул ранг мўйлови устида олтин доналари ялтирарди. Булар терми ё ёмғир томчиларими, ажратиш қийин эди.

...Қайин дарахти учидаги кичкина япроқ менга шу чолни эслатиб юборган эди. Тепамга яна қарадим. Япроқ қуёш нурида олтиндек товланиб, енгил тебранганича кўкка дадил бўй чўзиб турарди.

БАҲОР НАФАСИ

Тунги сменадан қайтардим. Кун ҳали эрта. Эндигина ранг олиб келаётган баркашдек қуёш тоғлар ортидан кўтарилмоқда эди. Кўча жимжит. Онда-сонда пишқириб юк машиналари ўтиб қолади. «Гурр» этиб чумчуқлар галаси ерга қўнади-ю, чирқиллаб яна кўздан ғойиб бўлади. Қаердадир, тепада эрта кўчиб келиб, ёлғизликда қоронғи тунни ўтказган булбулнинг ўқтин-ўқтин нолиши эшитилади. Дам ачинасан, дам унинг мунгли ноласига қулоқ бериб, янги фаслнинг қанот ёзаётганига қувонасан киши. Қувонасану беихтиёр кўзларингни беғубор мовий осмонга тикасан, тонг ҳавосини ўпканг тўлгунча шимирасан. Ариқ бўйларидаги эндигина барг ёзаётган толларга, баланд-паст деворлар орқасидаги меваларнинг оқ, пушти, қизил гулларига табассум билан қарайсан, чарчоқларинг унутилади.

Ҳар баҳор шундай. Ҳар баҳор шу манзара такрорланади. Ҳар баҳор дон талашган шу чумчуқлар галасини, худди шу пишқириб ўтган юк машинасини кўргандай, адашган булбулнинг айнан шундай ноласини эшитгандай бўласан, шулардан нимадир сенга кучлироқ таъсир қилади-ю, яна бир ёш улғайганингга гумон қилиб қоласан. Ёшлигинг эсингга тушади, аллақачонлар унут бўлиб кетган воқеалар, юрагингнинг қаеридадир бир умрга қулфлаб ташланган, бошқаларгина эмас, ҳатто ўзинг эсласанг қизарадиган ёшликнинг шўхликлари эсингга тушиб, хаёл суриб кетасан.

Ҳар баҳор шундай, ҳар баҳор шу хаёллар қалбинг-

ни қитиқлайди. Лекин... лекин ўша куни шундай бўлмади. Тўқимачилар хиёбонига қадам қўйганимда нима учундир бузилмай қолган пахса деворнинг тагида очилган лолақизгалдоқни кўриб қолдим. У қуёш нурида чўғдек ловиллаб турарди. Юрагим ҳаприқиб кетди. Бордиму шартта узиб олдим. Нега уздим—унинг гўзаллигига ҳавасим келганиданми, ё қўлим билан ушлаб, лабларимга теккизиб, баҳор нафасини ҳис қилгим келдими, билмайман. Узганимдан кейин раҳмим келиб кетди. Рангпар банди мўрт, бирпасда узилган еридан сув томиб, қорайди. Чанги тўкилиб, бармоқларим олтин суви югуртирилгандек сарғайди. Аммо япроқлари таранг, шабадага парво қилмай, кулиб турарди. Афтидан, илдизлар бор кучларини тўнлаб, япроқларга берган... Нима қилишимни билмай, унга тикилиб қолдим. Бир маҳал:

— Амаки, нима қиляпсиз?— деган овоз эшитилди.

Ёнимга қарасам, семиз портфель кўтариб олган бир қизча офтобдан юзини буриштириб, менга қараб турибди.

— Нима қиляпсиз-а, амаки?— сўради у яна.

— Томоша қиляпман,— дедим.

— Нимани, лолақизгалдоқними?— сўради қизча.

— Лолақизгалдоқни.

— Яхшияканми?

— Жудаям.

— Мен ҳам кўрай?

— Ма.

Қизча портфелини оёқлари орасига қистириб, ҳовучини тутди. Бердим.

— Вуй, жудаям кичкинина-я!— деди қизча уни авайлаб пуфларкан.— Қаердан олдингиз? Шу ердан узиб олдингизми?

— Ҳа,— дедим.

— Нима қилардингиз узиб?— деди қизча лолақизгалдоқдан кўзини узмай.— Ҳали катта бўларди...

— Қуриб қолмасин, деб уздим. Сенга берайми?

— Майли, беринг,— деди қизча.— Мен уни қурирмайман. Сувга солиб қўяман. Берасизми?

— Ола қол.

— Раҳмат, амаки.

Қизча чап қўлини секин бўшатди-ю, портфелини

олди. Кейин ўнг кафтида банди қорайган лолақизгалдоқни ушлаганича кетди. Унинг орқасидан қараб қолдим. Галина ҳам худди шундай, кичкина, оппоқ қўларини чўзиб турган эди... Бунга анча бўлди. Биз иккита разведкачи—Владимир Казаков ва мен Курск ёнида қуршовда қолдик. Тун эди. Юракни эзадиган жимжитлик... Душман ҳам, биз ҳам ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрмоқда эдик. Тонг отиши билан жанг бошланар эди. Ўрмондамиз. На шамол бор, на тун қушларининг чинқириги. Баъзан гоҳ чапдан, гоҳ ўнг томондан немисча гаплар эшитилиб қолади, бошқа ҳеч нарса қулоққа чалинмайди. Тонгга яқин бир амаллаб ўрмондан чиқиб олдик. Таниш ёгоч чайла кўринди. Шундан икки юз метр нарида бизникилар. Олисдан траншеяларнинг деворлари билиниб турибди. Чайланинг орқасига эсон-омон ўтиб олсак, марра бизники. Вақтни бой бермай эмаклаб кетдик. Бир маҳал шеригим:

— Ўртоқ сержант! Қаранг!— деб қолди жонқолатда.

Чайла томонга қарадим. Кичкина бир қиз чайланинг олдида ўтирарди. Ғира-ширада унинг башараси яхши кўринмаса ҳам, жуда ёшлиги биллиниб турарди.

— Нима қиламиз?— сўради Казаков шошиб.

— Борайлик-чи,— дедим ҳаяжонимни яширишга ҳаракат қилиб.

Шеригимнинг ҳовлиқиб қолганини тушунардим. Агар қизча бизни кўриб қолиб, бақириб юборса борми, иш тамом, қўлга тушардик.

Ундан ўзимизни яшириб, эмаклаб кетдик. Чайлага етганимизни ҳам у сезмай қолди. Секин чақирдим:

— Ҳой қиз, кимсан?

Қизча бизга бошини ўгирди, лекин жойидан қимирламади.

— Галина,— деди бамайлихотир.

— Қаёқдан келдинг?

У ўрмонни кўрсатди.

— Нима қилиб ўтирибсан?

— Дадамнинг олдида кетялман.

— Даданг қаерда?

— Урушда...

— Ойинг-чи?

— Фашистлар отиб ташлашди.

Юрагимни бир нарса тимдалаб кетди. Ёнимга чақирдим.

— Дадангинг олдига олиб борайликми?

— Ҳа.

— Юр, бўлмаса. Эмаклашни биласанми?

— Биладан.

— Қани, юр.

— Амаки, тўхтанг.

— Ҳа, нима бўлди?

— Лолам қолиб кетди.

— Қанақа лола?

— Ҳув ана.

Галина чайладан сал нарини кўрсатди. Мина қўпориб ташлаган тупроқ устида биттагина лола очилай-очилай деб турарди.

— Мен олиб келаман,— деди Казаков ва эмаклар кетди. Бирпасда қайтиб ҳам келди.— Мана, юр энди тезроқ.

Галина икки қўлини ҳовуч қилиб узатди. Шу пайт бир нарса «виз-з-з» этди-ю, Казаков инграб юборди.

— Нима қилди?— сўрадим шошиб.

— Уқ тегди шекилли, лаънати!— сўқинди у биқинини ушлаб.

Ҳақиқатан ҳам ўқ теккан эди. Гимнастёркаси бирпасда қонга бўялди.

— Сизлар кетаверинглар,— деди у инграб.— Мен юрولмайман.

— Ҳазил қилма,— дедим жеркиб.— Кел, опич.

— Қўйинг, ўртоқ сержант. Фойдасиз.

— Опич деяпман!

Кўп ўтмай орқага қайтдик. Устимда Володя, ёнимда лоласини ушлаб олган Галина. Қирқ метрча юрдим. Қизча ҳам чарчади, мен ҳам. Тер қуйиб кетди. Устим қондан жиққа ҳўл.

— Қўйинг, ўртоқ сержант. Оғирман. Иннайкейин, фойдасиз,— деди кучини тўплаб Володя.

— Нима деяпсан ўзи?— дедим.— Озгина қолди. Етиб оламиз.

— Етиб оламиз,— деди Галина. Унинг жуда ширин овози бор эди.— Сиз, ўладан деманг, эркаклар бунақа демайди.

Володя зўрға илжайди.

— Қаердан биласан сен?

— Дадам айтганлар.

— Даданг ботир одам экан,— дедим.

— Дадамлар қахрамонлар!— деди Галина.

Яна эмаклай бошладик. Кўп ўтмай тўплар гумбурлаб кетди. Бизникилар ҳужумга ўтишди.

Володяни госпиталга ётқиздик. Галина ҳам ўша ерда қолди. Қайтар эканман, у орқамдан югуриб келиб энгимдан тортди:

— Ўртоқ сержант, манави сизга!— деди банди чайналган лолани узатиб.— Дадам лолани жуда яхши кўрардилар.

— Раҳмат,— дедим унинг узатилган оппоқ қўлчаларини ушлаб.— Олиб қўй, дадангни топганинга берасан.

— Дадамларни тополаманми?

— Топасан,— дедим.— Даданг ахир қахрамон-ку!

— Раҳмат, амаки.

Шу-шу уни кўрмадим. Урушнинг сўнгги йили Володядан хат олдим. Конвертни очсам, ичида қотирилган лола. «Галина бериб юборди,— деб ёзибди у.— Дадасини топса, янгисини ҳада қилармиш».

Билмадим, дадасини топдими-йўқми? Лекин ҳар вақт альбомни варақлаб, лолани кўрар эканман, Галинани эслайман. Унинг хайрлашаётганимиздаги чўзилган ориқ қўллари, ишонч билан боққан йирик зағори кўзлари кўз олдимда гавдаланади.

Ушанда ҳам шундай бўлди. Хиёбондан кетяпману, хаёлим унда. Қаерда экан ҳозир? Нима қилаётган экан? Отасини топдимикин? Балки топгандир. Шундай нимжон нарса ҳаётга интилиб, ерни ёриб чиқибди-ку, у топмаганмикин?!

МЕҲР

Ҳар куни саҳарда, ҳали қуёш чиқмасдан сайр қилиш одатим бор. Кўчага чиқаман, анҳор лабида айланаман, кейин боққа ўтаман.

Эрта тонгда боғнинг ҳусни ўзгача бўлади. Ҳаво муздек, бунинг устига тиниқ. Қушлар шохдан-шохга ўтиб сайрайди, гоҳ олисда, боғнинг орқа томонида, гоҳ шундай тепангизда какку ку-кулайди. Читтак ўйнашиб оёқларингиз орасида ўрмалайди ё пир этиб юзингизни силаб ўтиб кетади.

Бўм-бўш турган саҳналар, камалак тус скамейкалар эса чумчуқ галалари ихтиёрида. Гур-гур учиб, дон излашади.

Шундай тонгларнинг бирида боғда айланиб юрган эдим, катта саданинг тагида ўзимга таниш чол — боғ қоровулини кўриб қолдим. У супургига иягини тираб комуш турарди.

Яқинроқ бордим. Алланарса жонҳолатда чирқилларди. Чолнинг қулоғи шунда. Овоз гоҳ тинади, гоҳ кишини сескантириб чирқиллайди. Анча қулоқ солиб турдим. Чол ҳам жойидан қимирламасди. Кўзлари ўйчан. Бир маҳал супургисини ташлади-ю, саданинг орқасидаги экиннинг ичини чўккалаб олиб тита бошлади.

Қанча вақт титкилади, билмадим, ўрнидан турганда, қўлида ҳали шундоқ жиш қуш боласи бор эди. Жонивор кичкина тумшуқчасини катта-катта очиб чирқилларди.

Чол алланарсалар деб қушчани эркалаган бўлди,

тили билан авайлаб оғзини очиб ҳўллади. Кейин садага қаради. Мен ҳам қарадим. Саданинг одам бўйи келадиган булоғида қандайдир қушнинг ини бор эди.

Чол шунга тикилиб қолди. Қушча ҳамон чирқилларди. Чол бир оз ўйланиб тургач, қўлини чўзиб уни инига қўйди. Қушчанинг овози тинди, чол жилмайдида, супургини елкасига ташлаб, богнинг ичкарасига кириб кетди.

Мен унинг орқасидан қараб қолдим. Кўз олдимда хароба бўлган шаҳар, ёнғин, гумбур-гумбур товушлар, тупроққа қоришиб ётган аёл ва унинг совуқ кўкрагини таталаб, чинқириб йиғлаётган бола келди...

Балки мени ўша офатдан қутқариб олган, ном берган одам шу чолдир? Фақат у шинелда эди.

Бейхтиёр томоғимга бир нарса тикилиб ўтиб кетди, чолни қидира бошладим. Аммо тополмадим.

Шу пайт боғ ёришиб кетди, олтин шуълаларини сочиб, қуёш чиқди. У ниҳоятда катта эди.

ҲАЙКАЛ

Қрим йўлларида бўлганмисиз? Қатор тизма тоғлар орасидан ўтган паст-баланд бу йўллар кишининг баҳри дилини очади. Йўлнинг икки бетидаги қорамтир, оқ, қизил дарахтларнинг танга-танга барглари илиқ қуёш нуридан марвариддек товланади. Олисда эса, уфққа туташган зангори денгиз...

Ўтган йили шу томонга йўлим тушиб қолди. Тумшугини денгизга чўзиб турган Айиқтоққа етганимизда шофёр, шу ерлик йигит, менга тоғнинг чўққисини кўрсатди. Чўққида қаққайиб турган бир дарахтдан бошқа ҳеч нарса кўрмадим.

— Яхшилаб қаранг,— деди шофёр бепарволик билан.— Дарахтнинг пастида ҳеч нарса кўрмаяпсизми?

Мен яна чўққига тикилдим. Дарахтнинг тагида бир нима ғивиллади. Кейин бир оҳангда «тақ-туқ, тақ-туқ», деган овоз эшитилди.

— Тўхтатинг!— дедим шофёрга машина пастликка тушаётганда.

Шофёр тўхтатди. Машинадан тушиб тепага қарадим. Ҳамон ўша овоз эшитиларди. Аммо, ҳеч кимни кўролмадим. Шофёр енгимдан тортиб, йўлнинг муъолишига олиб чиқди.

— Ана, энди қаранг,— деди у қўлларини кўзига соябон қилиб.

Қарадим. Чўққида бир одам ҳафсала билан тош йўнардди. Лекин олисдан унинг афт-башарасини билиб

бўлмади. Мен, бу ким, нима қиляпти, деган маънода шофёрга қарадим.

У индамади. Қора бароқ қошларини чимириб, бир зум денгизда сузиб бораётган теплоходга қараб турди-да:

— Юринг!— деди ва машина томон тез-тез юриб кетди.

Биз анчагача жим бордик. Кўзим шофёрда.

Текис йўлга чиққаннимизда, у папирос тутатди-ю, чуқур тортиб, деди:

— Бу йигит — етим. Фашистлар Қримга бостириб кирганда у етти-саккиз яшар бола эди. Отаси бор эди, онаси, онаси ҳам бор эди. Лекин бир кечада ҳаммасидан ажради... ўзини эса, ўзини ўлиб ётган бир солдатнинг тагидан топишган. Қорачадан келган, кулча юз йигит эди солдат. Лекин тожикми, ўзбекми ё туркманми, ҳеч ким билмайди. Ростини айтсам, бунинг аҳамияти йўқ ҳозир. Йигит чўққида ўша солдатнинг ҳайкалинини ншлаяпти...

Шофёр жимиб қолди. Мен ҳам ўйга толдим. Гурзуфга келганимизда:

— Ҳар куни эрталаб шу Айиқтоғдан унинг «тақ-туқ»и эшитилади,— деди у ва яна хаёл суриб кетди.

Орадан бир ой ўтди. Уйга қайтаётганимда Айиқтоғнинг этагида шу воқеа эсимга тушиб, машинани тўхтатдим. Муюлишга чиқиб, чўққига қарадим. Кимдир ҳафсала билан «тақ-туқ» қилиб тош йўнарди. Бу ўша, шофёр айтган йигит эди. Лекин қанча тикилмай, у ишлаётган ҳайкални кўра олмадим. Чўққига анча тикилиб турдим-да, йўлга тушдим. Айиқтоғ ортда қолиб кетди. Аммо қулоғим тагида ҳайкалтарош йигитнинг бир оҳангдаги «тақ-туқ»и ҳамон жарангларди.

ЧАРОС

Эрта тонг эди. Эндигна кўтарилган офтобнинг илиқ нурлари деразаларга тушиб, уйларни ёрита бошлаган эди. Ишга вақтлироқ бориш, тўғрироғи, олтин куз ҳавосидан тўйиб нафас олиш иштиёқида уйдан чиқдим. Бир оз этни жунжитадиган шабада эсарди. Кечаси ёмгир ёғиб ўтибди шекилли, асфальт тротуар нам.

Муюлишдан ўтиб катта кўчага чиққанимда кўк дарвоза олдида турган бир болага кўзим тушиб қолди. Оёғида, дадасиники бўлса керак: катта калиш. Бир томонга қийшайиб кўзларига тушиб турган қалпоқ ҳам ўзиники эмас эди. Яқинроқ бордим. Бола кўзларини кўчага тикканча, иштаҳа билан қарс-қурс қилиб алланарса ерди. Ҳавасим келиб кетди.

— Нима еяпсан, ошна!— дедим ёнига яқинлашиб.

— Узум,— деди бола қалпоқ остидан кўзларини менга тикиб. Кейин қўйнидан бир нима олди. Бу — етилиб турган катта бир бош қора чарос эди.— Олинг.

У шундай деди-да, оғзини катта очиб илжайди. Ссвуқданми ё узумнинг рангиданми лаблари кўм-кўк кўкариб кетган эди.

— Олинг,— деди бола яна. Лекин ўзи жавобимни кутмасдан бир ғужум узумни оғзига ташлади-ю, бирикки карсиллатиб ютиб юборди. Тамшаниб қўйдим. Йўлга тушдим. Аммо, йўлнинг ярмига етганимда боланинг қўлидаги чаросдан, шунақа етилган тимқора чаросдан бирам егим келиб кетди! Қани энди бир бо-

ши бўлса-ю, худди шу боладек карс-курс сувини сачратиб есанг?!

Болалигимизда кўпинча шундай қилардик. Бизнинг қишлоқ боғ қишлоқ эди. Каттабоғ деб бекорга аташмаган. Қишлоқнинг орқа томонида, эс-эс билан, катта узумзор бор эди. Атрофи пастак пахса девор билан ўралган бу узумзорнинг юз хил рангдаги узумлари ҳамманинг ҳавасини келтирар, ўтган ҳам, кетган ҳам суқ билан қарамай иложи йўқ эди. Биз, болалар учун эса, узумзор сирли бир дунё эди. Ҳаммамизнинг уйимизда ҳусайними, бувакими ё бошқа хил узум исталганча бўлса ҳам, шу боғдаги узумлардан кўзимизни узолмасдик. Ҳамманикида узумдан кўп барг бўлса, бу боғнинг ишқомларида барг деярли йўқ эди. Пўсти шилинган оппоқ тол пояларига оқ, қизил, сариқ, қора маржонлар гўё ғуж-ғуж қилиб осиб қўйилгандек эди.

Бир куни ўқишдан қайтаётиб, болалардан беш-олтита шўхроғимиз бир жойга йиғилдик-да, ўғирлик қилишга қарор қилдик. Икки киши соқчилик қиладиган, қолганларимиз боққа тушадиган бўлдик.

Китоб-дафтарларни кичик болалардан бериб юбориб, пойлай бошладик. Кўчада ҳеч ким қолмади. Ҳамма ёқ жимжит. Секин деворга яқинлашдик-да, битта-битта боққа тушдик. Узум! Оғзимиз очилиб қолди. Бир чеккадан узиб кетавердик. Бир қўл билан юлиб қўйнимизга соламиз, бир қўл билан оғзимизга. Бирпасда қўйнимиз тўлиб кетди. Кимдир чўнтақларига, дўпписига ҳам солиб олди. Энди кетамиз деб турган эдик, узоқдан:

— Ҳў-ҳў-ҳўй! Ким бор?— деган овоз эшитиб қолдик-ку!

Шерикларим тапира-тупурига олиб қочиб қолишди. Мен бўлсам узумни кўп еб қўйганимданми, ё қаттиқ қўрқиб кетганимданми, қимирлолмай қолдим. Нима қилишимни билмай кўзимни чирт юмдим-да, жойимда туравердим. Қанча турдим, билмайман. Кўзимни очсам, рўпарамда қизил этик, оқ ятак кийиб, устидан кўк қийиқни боғлаб олган баланд бўйли бир чол жилмайиб турибди. Қалтираб кетдим.

— Қўрқма, қўрқма, болам,— деди у майин товуш билан.— Узум керак экан, айтмайсанми, ўзим узиб берардим.

Бундай муомалани мен спра кутмагандим, йиглаб юбордим. Кўзимдан оққан ёшни артиш учун қўлимни кўтарган эдим, кўйлагим иштонбоғимдан чиқиб кетиб, қўйнимдаги узум ер билан битта бўлди. Аммо, чол эътибор бермади. Кўрган бўлса ҳам ўзини кўрмаганликка солиб мени юпата бошлади.

— Йиглама, нега йиглайсан, тентак,— деди у бошимни силаб.— Бир бош олибсанлар, икки бош олибсанлар, нима бўпти? Камайиб қоладими? Қара, бу узумларни! Қанча ахир. Ҳаммага етади. Қани, бу ёққа юр!

Чол қўлимдан ушлаб етаклаб кетди. Боғнинг ўртасидаги ишкомга кирдим. Ишком тўла ёнгоқдек-ёнгоқдек келадиган қора чарос эди.

— Тузукми?— деди чол менга қараб ва кулиб қўйди. Кўкрагига тушиб турган қалин оппоқ соқоли силкиниб кетди.— Тузук бўлса, шундан узиб бераман.

У қийиғига осиб қўйган пичоғини қинидан суғуриб узум уза бошлади. Бирпасда яктагининг иккала бари тўлиб кетди.

— Мана, болам, ол. Ўртоқларингга ҳам олиб бор.

Мен апил-тапил узумни қўйнимга солиб, кўчага югурдим. Раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиқибди. Эшик тагига етганимда орқамга бир қараб қўйдим. Чол менга тикилганича жилмайиб турарди.

Шу-шу, деярли ҳар куни боққа чарос егани кириб турадиган бўлиб қолдим. Аммо бу узоққа бормади. Шаҳарга кўчиб кетдик.

Мана, шундан бери қанча йил ўтиб кетди. Ҳозир қишлоқ қалай экан? Уша машҳур узумзор-чи? Бормикан ҳали ҳам? Боғбон чол-чи? Бу хаёллар менга тинчлик бермай қолди.

Орадан икки-уч кун ўтмай, Каттабоққа қараб йўл олдим. Эски қишлоқ ўз ўрнида эди. Аммо ўзгариб кетибди. Чиройли уйлар, янги кўчалар тушибди. Анҳор ёқалаб, қишлоқнинг орқа томонига ўтдиму севишиб кетдим. Узумзор, ўша қадим узумзор, аввалгидай яшнаб турарди. Девор ҳам ўша девор, фақат текис қилиб суваб қўйилибди. Тагида уч-тўртта бола ёнгоқ ўйнаб ўтирибди. Боққа қарадим. Юз хил рангдаги узумлар оппоқ тол пояларига атайин териб қўйилгандек гуж-гуж эди.

— Ошна,— дедим, болалардан биттасини чақи-

риб.— Менга қара, бу узумчи ота шу ердамиканлар ҳозир, билмайсанми?

Бола ғалати назар билан қаради-да, дўқ аралаш сўради:

— Сиз кимлари бўласиз?

— Ҳеч кимлари. Ўзим шундай кўрай деб келдим.

— Узумчи бувам йўқлар. Бултур ўлганлар.

Сесканиб кетдим. Бутун вужудимни титроқ босди. Менга ҳайрон бўлиб тикилиб қолган болаларга эътибор бермай, секин орқамга қайта бошладим. Лекин юролмадим, тўхтаб қолдим. Қанча турдим, билмайман, бир маҳал орқамдан:

— Қани, ҳой болалар! Болалар-ов!— деган овоз эшитилди.

Шартта узумзор томонга ўгирилдим. Деворнинг орқасида олпоқ яктагининг этагига тўлатиб узум солиб олган бир йигит жилмайиб турарди. Мен то ўзимни ўнглаб олгунимча болалар этакни бўшатишди, йигит узумзор ичида ғойиб бўлди.

— Ким бу?— сўрадим ҳалиги боладан боққа ишора қилиб.

— Узумчи бувамнинг ўғиллари.

Юрагим ўйнаб кетди. Боғ томонга югурдим. Деворга етганимда чақирмоқчи бўлиб оғиз жуфтладиму, лекин дарров айнадим. Оёғига қизил этик, яқтак устидан кўк қийиқ боғлаб олган баланд бўй йигит ишқомлар орасидан битта-битта қадам ташлаб борарди. Унга тикилар эканман, ёшлигимнинг ширин хотираси — узумчи бобони кўргандек бўлиб кетдим.

ҚИЁМАТ ҚАРЗ

Сарсонбой ота район марказига келганда, қуёш ердан эндигина чўгири тилимидек кўтарилган эди. Ким билади, ҳали эрта бўлгани учунми ё совуқ тушиб, бозор-ўчар қиладиганлар камайиб қолганиданми — одам сийрак, бозор кунлари бўладиган ғала-ғовур, тўполон йўқ. Чол ичида хурсанд бўлиб қўйди: «Ҳа, тузук, бу гал кечикмадим. Авжи бозор».

У шундай деб, отнинг жиловини тортди. Қулоқларини осилтириб тин олаётган тўриқ, худди шуни кутиб тургандек пастга, дарё томонга йўргалади. Бу жойларни у эгаси каби яхши билади. Улгайиб, устига эгар урилибдики, ҳар якшанба куни бутун Ҳисорни ошиб, шу ерга келади. Тор тахта кўприкнинг ёнига омонатгина қурилган чойхона этагида тўхтайтиди. Дарёнинг сел ювиб, бесўнақай кенгайган шу ери уруш йилларидан бери — кеч куздан эрта баҳоргача — бозор. Чор атрофдан йиғилган йигитлар фронтга шу ердан жўнашган. Устунлари чириган чойхона ҳам ўша серташвиш йиллардан нишона...

Сарсонбой ота отини илгарилари шу устунлардан бирига боғлаб қўярди. Узи эса, ё бозор айланарди, ё пешингача чойхонада ўтирарди. Бозор тугагач, пешин номозини ўқиб, изига қайтарди. Тўриқ узоқ вақтгача бунга кўниколмади, бир-икки марта, ҳатто тизгинни узиб қочди, бутун бозор аҳлини сарсон қилди. Бир-икки марта эса, ярим йўлда тихирлик қилиб оёғини тираб туриб олди, бўлмади. Қамчи еди. Энди кўникиб қолди. Сарсонбой ота энди уни боғламайди ҳам. От-

нинг ўзи шундай устун тагига келиб, уни тушишини кутади-да, кўзларини юмиб, кейинги бир оёғига дам берганича, жойидан қимирламай тураверади...

Бу гал ҳам шундай бўлди. Сарсонбой ота устун тагида отдан тушиб, чойхонага кириб кетди. Тўриқ оғир хўрсиниб, атрофига қаради. Кўприк тагида бир тарғил сигир совуқдан туклари ҳурпайган бузоғини эринчоқлик билан яларди. Тўриқ унга қараб туриб, зерикди. Эснади-да, кўзларини юмди.

Сарсонбой ота катта кўзи синган дераза ёнига чўккалади. Чойхона қурилибдики, шу жой уники. Биров ўтирган бўлса ҳам у келганда бўшатиб беради. Шу ердан бозор майдони яхши кўринади, кўприкдан ўтаётган бирор одам ҳам хато кетмайди, ҳаммаси кўздан ўтади.

— Ҳа, Сарсонбой, омонмисан? — деди чойхоначи чой келтириб қўяр экан. — Яна келибсан-да?

— Нима, сенга оғирлигим тушдимми? — тўнгилади Сарсонбой ота офтоб саргайтирган сийрак қошларини чимириб.

— Жизиллама. Азбаройи ачинганимдан гапираман. Кутгандан ёмон нарса йўқ.

Сарсонбой ота жавоб бермади. Унинг бугун гўё ниятига етадигандек кайфи чоғ эди, лекин ўртоғининг гапи билан кўнгли бузилди. Бир: «Сенинг нима ишинг бор? Чойингни сотсанг-чи!» — демоқчи ҳам бўлди, тили бормади. Мадумар аканинг гапида жон бор эди. Ўғлидан қорахат келганидан кейин бечора ўн йил кутди. Хатсиз, хабарсиз хотини фарзанд доғида адо бўлай деди. Ўзи эса, чўп бўлиб қолди. Охири чидолмай аза очди. Эрмаги — чойхона.

Мадумар аканинг бугунги гапида чиндан ҳам жон бор эди. «Азбаройи ачинганимдан гапираман...» Наҳотки, унинг аҳволи ачинарли бўлса?! Сарсонбой ота шундай ўйлади-ю, юрагини нимадир тимдалаб кетгандай бўлди. Лаблари титраб, тупроқдек саргайган соқоли тортилди. Нимадир томоғига келиб тиқилди. Бўшашиб кетаётганини сизди-да, ўшқирди:

— Аҳмоқ, кутсам сени кутаманми? Сенга азроилдан бошқаси орзуманд эмас! Қаёқдан мулла бўлиб қолдингки, менга ўргатасан?!

— Жизиллама, — илжайди Мадумар ака. — Ҳар бозор башарангни кўрсам, кўнглим айнийдиган бўлиб

қолибди. Қир-пирингда подангни боқиб юравермай-санми? Керак одам ўзи топиб олади сени. Тагин ўзинг биласан. Менга деса шу ерда ётиб ол. Йўлда якка ўзингсан, тагин ўлиб-нетиб қолмагин дейман-да, бетамиз!

— Ўлсам бир мусулмон топилар кўмгани,— деди ўзини босиб олиб Сарсонбой ота.— Сендан худо ўзи сақласин. Чойдан урган — кафандан ҳам уриб қоласан.

— Шундай демайсанми? Мана, янги дамладим. Ич заҳарингга!

Мадумар ака янги дамланган чойнакдан чой қуйиб, ўртоғига узатди, одам кам бўлгани учун ўзи ҳам ёнига ўтирди.

— Ҳеч гап эшитмадингми?— сўради жиддий оҳангда Сарсонбой ота.

— Эшитсам, шу заҳотиёқ сенга одам юборардим, эшитмадим...

Орага жимлик чўкди. Мадумар ака ўзини ноқулай сезиб, ичкиси келмаса ҳам хўриллатиб бир-икки чой ҳўплади.

— Зеби қалай? Юрибдими?

— Тузук,— деди Сарсонбой ота деразага бир қараб қўйиб.— Бугун зўрға юборди. Бу ёққа келишимни билиб, ярим кечада отни далага ҳайдабди.

— Сўкмадингми?— хавотирланиб сўради Мадумар ака.

— Йўқ, у шўрликка ҳам қийин. Энди сўкмайман.

— Сўкма. Бечоранинг сендан бошқа кими бор?

— Сўкмайман. Лекин...— Сарсонбой ота бирдан қиқир-қиқир кулиб юборди.

— Ҳа?— ҳайрон бўлди Мадумар ака.

— Сўкмайман-у, лекин отни ҳайдаб нима қилади? Пиёда бўлса ҳам келишимни билади-ку! Бунинг устига тўриқ йўталимни эшитса, олдимга югуриб келади. Шунга билади, нима қилади ҳайдаб?

— Ҳа, энди ачинади-да,— деди Мадумар ака ҳам кулишга ҳаракат қилиб.

— Мен ачинмайманми? Мен ҳам ачинаман унга. Ёлғизлик ёмон. Буни ўзинг ҳам биласан. Лекин на-чора? Қиёмат қарз бу. Қарз билан гўрға кирмоқчи эмасман. Тушуниши керак-да. Иннайкейин...

— Ассалому алайкум-м-м!..

Одамлар кирди. Гап узилди. Мадумар ака ўрнидан турди.

Кўп ўтмай, бозорнинг одатдаги ташвиши, тўполон бошланди. Болаларнинг қий-чуви, сигир-бузоқларнинг маъраши билан даллолларнинг «Бор барака»си қўшилиб, яқингинада осойишталик ҳукм сурган қақроқ дарёга баҳор тошқинидек жон кирди.

Сарсонбой ота яна деразага тикилди. Кўприк ўтган-кетганнинг кўплигидан худди туядек лапангларди. Ушанда ҳам шундай лапанглаб турган эди.

...Ўғлини кузатганда ҳам, Ҳайдаралини кузатганда ҳам...

Лекин унда одамлар бир томонга қараб юрган эдилар. Ушалардан кўпи шу кўприкдан қайтиб ўтмади, бири ўлди, бири бедарак кетди. Ўғлидан ярим йил ҳеч қандай хабар бўлмай, бирдан қорахат келди. Ушанда у пода билан Узумлида эди. Қўйларни сойнинг нариги соҳилидаги ўтлари эндигина ниш урган ялангликка ҳайдаб, ўзи нураб-нураб деворларигина қолган Тошқалъа тагида ўтирарди. Кун тик келганда тушлик қилмоқчи бўлиб, хуржундан сузма олганини билади, қишлоқ томондан аёл кишининг уввос солиб йиғлагани эшитилди. Йиғи тоғда акс-садо бериб, шундай қаттиқ жарангладики, Сарсонбой ота чўчиб кетди. Ўрнидан туриб, пастга қаради. Соchlари тўзғиган бир аёл сой ёқалаб, юзини юмдалаб келарди. Сарсонбой ота аввал танимади. Пастроқ тушди. Шунда унинг ҳаво ранг кўйлагидан таниди. Таниди-ю, юраги шиг этиб кетди.

— Зеби! Мен бу ёқдаман. Зеби, ҳой!— деганича пастга отилди.

Зеби хола уни кўриб, ўзини туютолмай, ўкраб юборди.

— Нега бўкирасан?! Нима бўлди?— Сарсонбой ота уни билакларидан ушлаб тортқилади.

— Гофур... Гофуржон...— Зеби хола гапиролмади, ҳўнграганича қўлидаги қорозни эрига узатди.

Сарсонбой ота кичкина кўк қороз парчасини кўриб, ҳаммасига тушунди. Мадумар ака ҳам ўғлидан шундай хат олган эди... Сарсонбой ота ўқимади, қўлоғи муз бўлиб, турган жойида қотиб қолди. Худо унга бир фарзанд берган эди, шуни ҳам кўп кўрди.

Ҳайдарали эса, отасидан бир ой кейин жўнаганича,

бедарак кетди. Ўғлининг ўртоғини ўзи районгача кузатиб борди. Кузатадиган унинг бирон кимсаси ҳам йўқ эди.

Жўнайдиган куни Ҳайдарали эшак аравага ортиб, иккита қўй олиб келди. Шунда Ғофурдан қорахат келганига йил бўлган эди.

— Амаки, шулар сизда турсин, — деди ийманиб. — Дадам қўйни яхши кўрар эдилар. Қайтганларида тўй-пўй қилардик... Агар малол келмаса...

— Хўп, бўтам, — деди Сарсонбой ота. — Сурувнинг ичига қўшиб юбораман. Малол келадиган жойи йўқ.

Кўприк устида худди ўғлини кузатаётгандек Ҳайдарали билан хайрлаша туриб, бутун вужудини титроқ босди.

— Омон бўл, бўтам! — деди-ю, ёшланган кўзларини кўрсатмаслик учун хотини нималардир солиб берган тугунни юзига тутиб узатди. — Холанг берди, ол.

— Раҳмат.

— Имкони бўлса, Ғофурнинг мазорини бир зиёрат қилиб ўт. Исталинградда.

Шовқин-сурон ичида айтилган бу гапни Ҳайдарали эшитдими, йўқми, Сарсонбой ота билмайди, ҳар ҳолда, унинг бош қимирлатиб, нималардир деганини кўрди.

Мана, шунга йигирма йилдан ошиб кетди. Ҳайдарали на унинг ўғлини бориб кўрди, на ўзи бирор хабар юборди. Ташлаб кетган иккита қўйи қирқтадан ошди. Бошқа қўйларга аралашиб кетмасин, келиб қолса топиш қийин бўлади, деб Сарсонбой ота ҳаммасининг бўйнига қизил латта боглаб чиқди. Лекин келмади. Тирикми, ўлганми — ҳеч ким билмайди. Сарсонбой отанинг бормаган идораси, суриштирмаган одами қолмади. Фамилияси, адресини билмагандан кейин топиш осон бўлармиди?

— Сарсонбой, шу энди, ҳар қаёққа бориб, ўзингни сарсон қилма, — маслаҳат берди ошналардан бири.

— Шундай жаҳаннамдан омон қайтган одам қачонги иккита қўйни суриштириб келармиди?! Худога шукур, тўқчилик. Қўй керак бўлса, бозор тўла. Сен яхшиси, бозорга бор. Танийсан-ку, тирик бўлса, шу ерда бўлса, кўриниш беради.

Бу гап Сарсонбой отага маъқул тушди. Шундан бери битта ҳам бозорни канда қилмай қатнайди. Бошқа кунлари қўй боқиб, тоғма-тоғ, дарамма-дара юрадн. Ҳориб-чарчаб, ҳафта охири уйига қайтади. Раис бир неча марта: «Бўлди энди, ота, шунча ишладингиз, етар. Энди, ёшлар ишласин!» — деди, лекин Сарсонбой ота қулоқ солмади. Қандай қилиб қулоқ солсин. Ҳайдаралининг қўйларини барибир боқиши керак-ку? Етти ёт бегона одамнинг подасини ким боқарди? Боқса ҳам қандай боқарди?

Лекин қарилик, қарилик экан... Илгарилари ҳафталаб оёқда турса ҳам чарчамасди, энди ярим кунда мадори қурийди, ўтиргиси келиб қолади. Бир куни Узумлининг тепасида шундай ҳориб ўтирган эди, сойдан ўқ овози эшитилди. Тағин бирорта қўйни отиб қўйишмасин, деб пастга тушди.

Арчаларга чирмашиб кетган токнинг тагида тўртбеш йигит харсангнинг устига шиша қўйиб отишарди. Чолни кўриб, биттаси гап отди.

— Бобой, бу нима, какликнинг ҳаммасини отиб, тузлаб қўйганмисизлар? Биттаям кўринмайди-ку?

— Каклик ови қишда бўлади-да, бўтам. Ов қилгани келувдингларми?

— Ҳа, бир бош огиб келувдик. Шу томонда каклик бўлади, дейишувди.

— Бўлади, кўп бўлади, лекин қишда бўлади.

— Бобой! — қичқирди арча тагида ўтирган бир йигит. — Қани, бу ёққа келинг. Манавидан бир ичиб юборинг биз билан.

Йигит пиёлани тўлатиб, ароқ узатди.

— Ичмайман, бўтам, — деди жилмайиб Сарсонбой ота. — Ҳеч ичган эмасман.

— Бир ичиб кўринг. Кейин гап бор, — қистади йигит ва гандираклаб унинг олдига келди. — Олинг.

— Ичмайман, бўтам, — деди Сарсонбой ота пиёлани итариб. — Ҳар қанча гапингиз бўлса гапиринг, эшитаман, лекин ичмайман.

— Майли, зўрлама отани! — деди милтиқ ўқлаётганлардан бири.

— Бўлмаса, ўзим олдим, — йигит пиёлани сипқириб, енгига уҳлади-да, деди. — Бобой! Ов баҳона бир дам олгани чиқувдик-да, бу ёққа. Қўйдан биттасини сотинг. Шу ерда у-бу қилиб кетайлик.

Сарсонбой ота бошини қўйи солиб, жим қолди. Кейин хижолатлик билан жилмайди:

— Аттанг, бўтам, сотолмайман-ку. Меники эмас. Қишлоққа ўтсангиз, ҳар бир хонадондан топишингиз мумкин. Мен ўзим ҳам бераман. Булар омонат. Бўл-маса, қўй сизлардан айлансин!..

— Шундай денг?

— Ҳа, шундай, бўтам.

— Ҳозир биттасини ўзимиз тутиб олсак-чи? — йигит илжайди.

— Ундай қилмайсиз. Омонат дедим-ку, бўтам.

— Жуда зиқна экансиз-да! — йигит аччиғланди. — Битта қўй нима, одамдан ҳам азизми? Акбар?

— Нима дейсан? — деди йигитлардан бири.

— Юр, биттасини тутиб келайлик. Раисга ўзимиз жавобини берамиз.

Йигитлар тош қалъа томон йўл олишди.

— Тўхтаг! — қичқирди Сарсонбой ота. — Мусулмон боласимисизлар, меники эмас, дедим-ку! Эгаси йўқ бу қўйларнинг. Урушда бедарак кетган, йигирма йилдан бери боқиб юрибман... Инсоф борми?

Йигитлар тўхтаб қолишди, кейин битта-битта орқага қайтишди.

— Кечиринг, ота, билмадик, — деди кимдир.

Сарсонбой ота индамади. Унинг рангида қон қолмаган, лаблари титрарди.

— Узр, бобой!

Сарсонбой ота яна чурқ этмади. Кейин оҳиста-оҳиста қадам ташлаб, қалъа томон кетди.

Шу воқеани Мадумар акага куюниб айтиб берганида, у анча ўйланиб қолди. Кейин деди:

— Хафа бўлма, бир гап айтаман.

— Хўш?

— Шу қўйларни колхозга бер, яхшиси. Ўзингни қийнама. Сенда бўлди нима-ю, колхозда бўлди нима. Колхоз еб кетармиди? Ҳайдаралинг келса, қайтариб беради.

Сарсонбой ота жавоб бермади.

Мана, ҳозир ҳам у бозорга тикилиб ўтирар экан, ўртоғининг шу маслаҳати хаёлидан кўтарилмас, лекин нима қилишини билмасди. Кун тиккага келганда бозорда одам сийраклашди. Моли сотилмаганлар, томошага чиққанлар қолди, холос. Сарсонбой отанинг эр-

талабки кайфи чоғлиги йўқолди: Ҳайдарига ўхшаган бирорта одам бу гал ҳам учрамади.

«Наҳотки, ўлган бўлса?— бу даҳшатли фикр чолнинг хаёлига келди-ю, қўрқиб кетди.— Йўқ, шунча ўлим бўлиши мумкин эмас. Бедарак кетганларнинг кўпи келди-ку, ажаб эмас, у ҳам келса. Тўй қилмоқчи эди. Баҳона билан мен ҳам тўй кўриб қолардим. Ўзим қилиб берардим, тўйини...»

У шундай хаёллар билан яна анча ўтирди. Бозор тугади. Деярли ҳамма тарқалди. Ошхона томондан паловнинг ҳиди кела бошлади. Аммо чол жойидан қимирламай ўтираверди.

— Сарсонбой!

Сарсонбой ота ўзига келиб, ўгирилди. Тепасида Мадумар ака турарди.

— Бўлди энди. Мен айтган ишни қил. Чўп бўлиб кетасан-ку, ахир бунақада.

Сарсонбой ота индамади. Маҳсисининг қўнжидан бир сўм чиқариб, лаганчага ташлади-да, ўрнидан турди.

— Кетасанми? Ош дамладим, еб кет.

— Келаси гал.— Сарсонбой ота каравотдан тушиб, эшикка йўл олди.— Хайр!

Эшикка чиқиб, нимадир эсига тушди шекилли, қайтди.

— Наҳотки, сен ҳам тушунмасанг?! Ўзим олиб қолганман, ўзим, ўз қўлим билан қайтаришим керак...

Мадумар ака жавоб қилмади. Фақат ўртоғи чиқиб кетганда:

— Зебига салом айтиб қўй!— деб қўя қолди.

Қиров босган тўриқ эгасини кўриб, қулоқларини чимирди. Эркаланиб, бошини бир-икки силтади-да, зинага яқинлашди. Сарсонбой ота эгарга чаққон миниб, жилловини қўлига олди:

— Кетдик.

Тўриқ таниш йўлдан илдам йўргалаб кетди. Унинг юришида ҳам эгасининг дилидаги каби бир умид бор эди.

СОАТ

Биз кўпчиликмиз. Дадам, ойим, мен. Тўртта укам ҳам бор. Ойим билан дадам ишлашади. Мен ўқийман, иккита укам ҳам ўқийди. Шунинг учун ҳам ҳар бир хонада соат бор. Биттасида осма соат, биттасида будильник... Лекин ҳеч қайсимиз бу соатларга қарамаймиз. Ойимлар ўзлари юргизиб турсалар ҳам, қарамайдилар. Ҳаммамиз вақтни дадамлардан сўраймиз. Уларнинг қўл соатлари бор. Оддий, лекин катта соат. Билакларига зўрға сиғади. Будильникка ўхшаб «жаранг-журинг», «жаранг-журинг» қилиб юради.

Бу соат бувамларники. Улар урушда ҳалок бўлганлар. Уйга қорахат билан шу соат келган. Ушанда дадам ҳам фронтда эдилар. Ойим қутичага солиб беркитиб қўйганлар. Дадам қайтиб келганларидан кейин ҳам анчагача кўрсатмаганлар. Мен туғилганимдан кейин кўрсатганлар. Шундан бери қўлларидан тушмайди.

Ишхонадан тақдим қилишган соатлари ҳам бор. Тақмайдилар. Шуни тақадилар.

Таниш-билишлари баъзан:

— Бошқасини тақинг, эскиб кетибди-ку!— дейишади.

Шунда:

— Бу оддий соат эмас, дадамларники,— дейдилар.

Яқинда мен техникумга кирдим.

— Мана,— дедилар шунда қўлларидан ечиб,— катта бўлиб қолдингиз. Сиз тақинг.

Энди уйда вақтни ҳамма мендан сўрайди. Дадамларнинг ўзлари ҳам мендан сўрайдилар. Минут, секундигача айтиб бераман соатимга қараб. У жудаям катта. Билагимга зўрға сигади. Будильникка ўхшаб «жаранг-журинг», «жаранг-журинг» қилиб юради. Рақамларига доғ тушган. Лекин оддий эмас, дадамларники.

ДУТОР

У гира-ширада уйдан чиқарди. Қўлида кетмон со-
пидек узун сопли эркаксупурги, челак. Чиқарди-ю,
кўчага разм соларди. Кечқурун қалин қилиб сув се-
пилган асфальт тротуарнинг нами тарқалган. Шарқи-
раб оқаётган ариқ бетидаги қатор ёш чинорлар ора-
сидан танга-танга нур тушиб турибди. Ҳамма ёқ топ-
тоза. Шундай бўлса ҳам у ер-бу ерга супурги уради,
кейин катта кўчага чиқаверишда бурчак бўлиб туш-
ган беш қаватли уй томон юради.

Пенсияга чиққандан бери у шу ерларни супуриб-
сидиради. Уйда ўтириб бўлармиди. Кампирнинг ўзига
иш етмайди-ю, у нима қилади? Яхшиям шу ишни бе-
ришди. Тўғрироғи, ўзи сўраб олди. Бўлмаса юраги нақ
ёрилиб кетарди.

Катта уйнинг олдидаги хиёбонни, йўлакларни то-
залаб бўлгач, муюлишдаги дераза тагига келиб туради.
Шу ерда у машқ эшитади, дутор машқини эшитади.
Бир ойча бўлиб қолди, кимдир шу уйда ҳар куни са-
ҳарда дутор чалади. Кўп эмас, уч-тўртта куй чалади.
«Чор зарб»ни чалади, «Танавор»ни... Яна нималарни-
дир чалади. Кейин дутор тинади. Тингунча у қулоқ
солиб туради. Қўлида кетмон сопидек узун сопли су-
пурги, челак...

У ҳам чаларди, яхши чертарди дуторни. Айниқса,
«Танавор»ни чертганда, юракларни сел қилиб юборар-
ди. «Қўйнинг, бўлди», дерди шунда кампири тушмагур
енги учи билан кўзларини артиб. Мана энди ўн етти
йилдан бери қўлига олмайди дуторни. Уйнинг тўрида,

Ўғлиннинг ҳошияли рамкадаги сурати тагида осиглиқ турибди. Ҳар куни бир қараб қўяди, лекин тегмайди. Юраги бетламайди тегишга. Уни мактабни битирганда ўғлига ҳадя қилган эди. Раҳматлик чалолмади, урушда йўқ бўлиб кетди. Шу-шу, деворда осиглиқ. Ҳеч ким тегмайди — на кампири, на ўзи.

Дераза тагида чол машққа маст бўлиб ўғлини ўйларди. Тирик бўлганда у ҳам шунақа чалармиди?!

Бир куни хаёлга чўмиб ўтирганда катта уйдан бир йигит чиқди. Қўлида қизил духоба филофли дутор. Чолни кўриб салом берди.

— Яхши чертаркансиз,— деди чол.— Лекин дуторингизнинг мазаси йўқ.

— Ҳа,— деди йигит,— қорни ёрилган эди, яхши тузатолмадим.

Эртасига у катта уйга эртарақ келди-да, деразани тақиллатди. Йигит чиқди.

— Кечирасиз, ўғлим, безовта қилдим,— деди чол.— Манавини чалинг-чи.

Бу ўша ўғлига ҳадя қилган дутор эди.

Берди-ю, хиёбонга ўтиб кетди.

Кўп ўтмай «Танавор» жаранглади. Чол дераза ёнига келди. Машққа маст бўлиб туриб қолди. Қўлида узун сопли сунурги, челак...

БОБОЕНҒОҚ

Ғуломқодир ота айвоннинг бурчагидаги устунга суяниб ўтирарди. Уч кундан бери у шундай, оқшом бўлдими, тамом, ўзи биринчи гиштани қўйган болохонали уйнинг олдидаги очиқ айвонга ўтириб олиб хаёл суради. Илгарилари бундай эмас эди, қоронғи тушдими, бўлди, эшикни орқасидан занжирлаб чойхонага чиқиб кетарди. У ерда ошна-огайнилари, ўртоқлари билан гурунглашиб ярим кечада қайтарди. Фақат якшанба кунлари ҳеч қаёққа бормаи, уйда бўларди. Интернатда ўқиётган невараси, ўн тўрт ёшга энди қадам қўйган Мамадалини кутиб ош дамлаб ўтирарди. Мамадали ҳам бувасига ўхшаб паловни яхши кўради. Айниқса, пўстдумба солинганини. Ғуломқодир ота буни билиб, ҳар шанбада бозор қилиб келади. Баъзида Мамадали бундан хафа бўлиб қўяди.

— Нима қилардингиз овора бўлиб?— дейди лабларини осилтириб.— Кошки бозор яқин бўлса!

— Э, болам-а, қари одамга овораси бор эканми,— жавоб қилади Ғуломқодир ота бепарвогина, лекин ичида неварасининг меҳрибонлигидан хурсанд бўлиб қўяди.— Визнинг авлод ўзи ошхўр авлод. Даданг раҳматли иложи бўлса кунда ош қилдирарди. Ойинг ҳам. Балнисада ҳам ошдан бошқа нарса емасди.

Ғуломқодир ота шундай дейди-ю, ўйлаб кетади. Қовоқлари бужмайиб осилиб тушган йирик кўзлари устидаги узун, лекин сийрак кул ранг қошлари чимирилади. Лаблари бир-икки тортилиб, гапга тушиб кетади. Ғуломқодир ота ўтмишни эслаб анча ўзини ранжити-

шини билса ҳам ўгли, келини ва кампирини гапиришни яхши кўрарди. Мамадали улар ҳақида жуда кўп эшитган бўлса ҳам, бувасининг гапини бўлмайти. Диққат билан қулоқ солади. Ойисини у эс-эс билади. Уч ёшлигида касалхонада вафот этган. Оппоқ, тўладан келган хотин эди ойиси. Доим кулиб турарди. Бир марта у буваси билан касалхонага борганда — баҳормиди ўшанда — иккала қулоғига қўшалоқ гилос тақиб қўйган. Дадасини эса кўрмаган, фақат уйнинг тўрида осиглиқ турган суратидан билади. Иннайкейин, Германиянинг қайси бир шаҳрида, номини айтишга тили келмайди, мина портлаб ҳалок бўлганини эшитган. Бунга анча бўлди. Шу-шу катта ҳовлида буваси иккалови туришади. Колхозда интернат очилганда Ҳаким ака уни олиб кетди. Кейин билса, Ҳаким ака дадасининг ўртоғи экан, бирга фронтда бўлишган экан, интернатда она тили ва адабиётдан дарс беради. Буваси уни яхши кўради. Ҳаким акангнинг айтганини қил, бўлмаса шартта қулоғингни кесиб ташлайман, дейди кўпинча ҳазиллашиб. Тўғриси, илгари шундай дерди. Ҳозир Мамадали катта бўлиб қолган, бувасидан энди бунақа гап эшитмайди. Энди бува билан невара тенг одамдай гаплашишади. Буваси гапиради, Мамадали тинглайди. Шунинг учун ҳам у кўп нарсани билади. Билиб, дадасининг, ойиси ва бувасининг қандай одам бўлганликларидан фахрланиб қўяди. Буваси буваси билан ёнма-ён от чопган, босмачилар билан олишган. Бир марта ҳатто битта барзангидай босмачини қўл-оёғини боғлаб тутиб келган. Бутун эскадроннинг оғзи очилиб қолган.. Буваси ана шунақа одам ўтган.

Ғуломқодир отанинг гапи қоронғи тушганда ҳам тамом бўлмайти, шунда Мамадали секингина:

— Бува...— деб, юлдузларга ишора қилади.

Ғуломқодир ота милтиллаб бирин-кетин ёнаётган сарғиш юлдузларга қараб, аввал ҳеч нарсани тушунмайди, кейин неварасига кўзи тушиб, интернат эсига келади. Гап узилади. Катта қизил пиёладаги совиб қолган кўк чойни йигитларга хос шаҳд билан симиради-да, неварасига тикилиб жилмайиб қўяди. Мамадали бувасининг шу жилмайишига ишқибоз. Жилмайганда кўзлари кичрайиб, икки чаккасида йирик-йирик учта чизиқ пайдо бўлади. Йўғон даҳанини қоп-

лаб турган кўкимтир соқоли ёйилиб, серсавлат бўлиб кетади.

Ғулумқодир ота шу жилмайганича, бир-икки йўталиб:

— Қани, дўхтир, даптаризни кўрсатинг-чи, — дейди.

Нега «дўхтир» дейди, Мамадали билмайди. Дарров папкасидан дневнигини олиб кўрсатади. Ғулумқодир ота ундаги қатор бешларни кўриб, жиддийлашади, чаккасидаги чизиқлар йўқолади, соқоли жойига тушади. Эҳтиётлик билан дафтарни хонтахтага қўйиб, эски алифбеда шошмасдан қўл қўяди. Ўзининг исмига узоқ тикилиб, дафтарни ёпади-да, неварасига қайтаради.

— Баракалла, — дейди вазминлик билан, — баракалла.

Бобо билан невара шундан кейин интернатга йўл олишади. У ердан қайтиб, вақт ҳали эрта бўлса ҳам Ғулумқодир ота чойхонага бормади, тўғри уйга киради-да, ҳозиргина невараси ўтирган жойга ўтириб, мириқиб чой ичади, эртасига қиладиган ишларнинг режасини тузади. Колхознинг ўн гектарлик ёнгоқзори унинг қарамоғида. Эртадан кечгача ўша ёқда бўлади. Кечқурунлари ўртоқлари олиб кетишади ё чойхонага чиқади. Уч кундан бери эса ҳеч қаёққа бормади, фақат уйда. Қишлоқ советининг раиси келиб кетгандан бери шундай бўлиб қолди.

Гап шундаки, Ғулумқодир отанинг уйи бузиладиган бўлди. Қумариқ билан Қорасув қишлоқлари бирлашиб, ўртадан катта кўча ўтар экан. Кўча шундай Ғулумқодир отанинг уйини кесиб чиқар экан. Ота уйнинг бузилишига қарши эмасди. Қишлоқ обод бўлса, катта-катта кўчалар тушса, ким қаршилиқ қилади. Бунинг устига ҳукумат йўлнинг устига, қишлоқ марказига уй қуриб берса! Ғулумқодир ота қишлоқ советининг раисига ҳеч нарса демади. Фақат маъқул дегандай бошини энгаштириб, соқолини тутамлаб қўйди. Лекин ёлғиз қолди-ю, бир нарса юрагини чимчилаб кетди. Меваларни нима қилади? Шундай ташлаб кетаверадими? Ун туп олма, ўн туп гилос, ўрик, шафтолилар нима бўлади? Ёнгоқ-чи, ёнгоқни нима қилади? Кун қизиб кетган саратон пайтлари терак бўйи келадиган шу бобоёнгоқнинг остидаги супада у дам оларди. Кузда эса учига япалоқ тунука қоқилган хода билан қоқиб, неварасининг ўртоқларига бир этак-бир

этак улашиб чиқарди. Қишлоқда шу ёнғоққа суқ билан қарамаган одам йўқ эди. Қулочга сиғмайдиган танаси, бўйи, ҳосилининг таърифи ён-атрофдаги қишлоқларда ҳам дoston бўлиб кетган эди. Ҳаммадан ҳам унинг тарихи қизиқ эди.

Ғуломқодир ота босмачиларга қарши кураш йиллари қизил эскадронга командирлик қилган. Оҳангарон, Қўқон, Фарғона томонларда Шермат, Омонқул қўрбошиларнинг додини берган. Йигирма биринчи йили шахсан ўртоқ Фрунзенинг ўзи унинг қўлини сиқиб, «Қизил Байроқ» ордени топширган. Кейинчалик Бектемир, Пскент, Паркент тарафда икки қанотли самолётда қочган инглиз офицерини қорабайир отида қувиб асир олган қизил командир Ғулом Қўқонбоев отряди билан бирга Али қўрбошита қарши жанг қилган. Ҳовлисидаги бобоёнғоқни шу йиллари ўтқазган.

Бир куни у Алининг одамларини қувиб ўз қишлоғидан ўтиб кетаётганда, кўча лабида қонга бўялиб ётган чолни кўриб қолади. Шартта отини тўхтатиб тушади-да, унинг ёнига боради. Чолнинг афт-башарасини таниб бўлмасди. Ҳамма ёғи қон, лой. Бир кўзи оқиб тушган. Афтидан, отнинг думига боғлаб судрашганга ўхшайди. Қўлида эса ингичка бир таёқча бор эди. Худди бир қимматбаҳо буюмдай маҳкам чангаллаб олибди.

Ғуломқодир ота узоқ тикилиб туриб уни танийди. Бу одам қишлоқ мутаваллиси Саидазим деҳқон эди. Қўлидаги таёқча эса эндигина ниш урган ёнғоқ кўчати эди.

Ғуломқодир ота икки йигитга деҳқоннинг жонсиз мурдасини топшириб, унинг қўлидан кўчатни секингина бўшатиб олади-да, ўзи билан олиб кетади. Жангдан кейин, босмачилар ўт қўйиб кетган уйига тушиб, ҳовлининг ўртасига ўтқазиб қўяди.

Бобоёнғоқнинг тарихи ана шундай. Колхознинг ёнғоқзори ҳам асосан шу ёнғоқнинг уруғидан. Ғуломқодир ота босмачилар тугатилгач, колхозда қолиб, ўзи ўтқазган. Колхоз даромадининг талай қисмини ҳозир шу ёнғоқзор ташкил этади. Биронта одам йўқки, колхозга келганда бориб кўрмаган бўлсин. Колхоз раиси Абдужалил ака ҳам хоҳ районда бўлсин, хоҳ областда бўлсин, гап колхоз устида кетса, ёнғоқзорни тилга олмасдан ўтмайди.

Мана шундай гапларнинг сабабчиси бобоёнгоқ энди қирқиб ташланади. Ўрнига кўча тушади.

Ғуломқодир ота ер остидан унга қараб қўйди. Ёнгоқнинг бутун ҳовлига соя ташлаб турган япалоқ барглари кечки шамолдан худди қуроқнинг қўшпир-пирагидай ёқимли шитирларди. Ғуломқодир ота анчагача шу овозга маҳлиё бўлиб ўтирди. У бу овозни кунда эшитса ҳам, қулоқ солиб тўймасди. Кўм-кўк, нимранг, сарғиш барглар кунда ингичка оҳанг кашф этиб шитирларди. Баъзида улар отага ёшлигини, кўча чангитиб от чопган, қилич ўйнатиб юрган навқирон йигитлик йилларини эслатиб юборарди. Баъзида эса унинг ҳозирги тинч, сокин ҳаётини кўз олдига келтириб, майин шабадада оҳанрабо «сайқал»дек тебранарди. Бундай пайтларда Ғуломқодир ота ўзининг анча кексайиб қолганини ҳам, илгариги қуввати йўқлигини ҳам унутарди. Йирик қорамтир қўлларидаги ҳисобсиз чизикларга тикилиб, кўнгли тўлишарди-да, «ҳа, ҳали кўп ишга ярайсан, чол», деб қўярди.

Қош қорая бошлади. Шабада совиди. Ғуломқодир ота ҳамон жойидан қимирламасди. Ёнгоқнинг айвон тарновига чўзилиб келган ингичка шохидан иккита чумчуқ «пир» этиб ерга тушди. Чиқ-чириқлаб ўчоқ ёнидаги қум уюмига яқинлашди. У ёқ-бу ёққа бир-икки қараб слиб, ҳафсала билан чўмила бошлади.

«Ёмғир ёради,— деди ичида ота буни кўриб.— Чўмилишини қара, сув кўрмаган одамга ўхшайди-я!»

Битта чумчуқ қанотларини ёзиб сакрай бошлади. Иккинчиси узала тушиб ётиб олди.

«Бозорга бориш керак,— хаёлидан ўтказди Ғуломқодир ота.— Айтгандай, бугун кун нима ўзи? Жумами, шанбами?»

У қишлоқ советининг раиси келган кунни эслади. Сешанбада келган эди. Демак, бугун жума. Эртага бозорга тушса бўлар экан.

— Келмаса бўларди шу ҳафта,— деди овозини чиқариб.

Шундай деди-ю, ўзининг овозидан ўзи чўчиб кетди. Атрофга аланглаб қараб чиқди. Ҳовли жимжит. Фақат ариқда бир бақа завқ билан қурилларди.

— Тавба, ўзимдан ўзим чўчийдиган бўб қопманми?— ота ранжиб гапирди. Илгари бунақа одатим йўқ эди, шекилли. Ҳа... келмаса бўларди. Мамадали

тушмагур жуда зийрак. Мени кўриб анча ўксинади. Яхшиси, ўзим бориб кела қолай. Ҳали кун узоқ.

Ғулумқодир ота шундай деб ўрнидан турди, ҳовлига бир-икки разм солиб, ёнғоқнинг тагига борди, бирпас тикилиб турди-да, ўзининг бўйнидек тўр боғлаб кетган танасига шапиллатиб уриб қўйди.

— Ҳа, жонивор, қаримайсан-а, қаримайсан, илгинг бақувват. Майли, яшаб қол. Неча кунлигинг бор экан ҳали.

Аллақаерда чигиртка чириллади, қурбақанинг қурқури авжига чиқди. Қуёш бўзариб, пахса деворнинг орқасига беркинди. Шамол ёнғоққа бирдан ёпирилиб, аллақаердан пиёздонинг ҳидини олиб келиб димоққа урди.

— Шунақа, ошна. Неча кунлигинг қолди, билмайсан.

Ғулумқодир ота оғир хўрсиниб, эшик томон юрди. Интернатга етганда ўзидан ўзи тўхтаб қолди.

«Нима қиламан кириб, безовта қилиб?— деди ичида.— Наҳотки тушунмаса, хабари бор-ку!»

Шу фикр ўзига маъқул тушди шекилли, орқасига қайтди. Қишлоқ марказига етганда чойхонада чироқ кўринди. Ота бунга эътибор бермади, битта-битта қаддам ташлаб, уйи томонга йўл олди...

Эрталаб, ҳали хўроз қичқирмасдан ўрнидан турганда, кўк бетини булут қоплаган, ҳатто ёмғир бир-икки томчилаган ҳам эди. Ота ҳовлига тушиб ариқ лабида ювинди-да, самоварга ўт ташлаб юборди.

— Майли, ёғсин, меваларнинг танаси яйрайди. Ё тўғримасми?

У энди ўзи билан ўзи овоз чиқариб гаплашишга кўникиб қолган эди.

— Тўғри. Сув бўлади-ю, зиён қиладими? Ҳали саратонга эрта. Энди ўрик думбул бўлди. Ёнғоқ-чи, ёнғоқ ҳали шундоқ сут.

Ғулумқодир ота шундай деди-ю, ичини алланарса тимдалаб кетгандай бўлди. Самоварнинг ёнида туриб, ўйлаб кетди.

— Чакки бўлди, чакки. Увол кетади.

У оппоқ яктаги ёмғирдан ивиб кетаётганига ҳам, карнайи ағдарилиб, самовар ўчиб қолганига ҳам парво қилмасди. Кўзлари олмадан ўриққа, олчадан шафтолига ўтиб, беихтиёр ёнғоққа тушарди. Назарида ён-

гоқ кушхонанинг ҳидини сезиб, бўғилиб-бўғилиб маъраган сигирдай йигларди. Ёмгирининг ёнгоқ баргларини тебратиб, бир оҳангда шитирлатиши яна нимани эслатиши мумкин?

Ғулумқодир ота сесканиб кетди.

— Ё тавба, бу нима кўргилик ўзи? Бунчалик бўш эмасдим-ку!..

Шу пайт кимдир уни чақириб қолди. Ота ўзига келиб эшик томон юрди. Абдужалил ака билан қишлоқ советининг раиси экан.

— Тузукмисиз? Кеча чойхонада кўринмадингиз? — деди Абдужалил ака унга қўл узатиб. — Янгийўлдан Сайфи қизиқ келган экан, ярим кечагача қанга-малашиб ўтирдик. Ё тоб йўқми?

— Йўқ, отдайман. — Ғулумқодир ота базўр жилмайиб гапирди. — Қани, ичкарига.

— Хўш, бу янги уйга қачон кўчасиз? — сўради қишлоқ советининг раиси айвонга кўтарилишганда. — Ё уй ёқмадими?

— Нега? Уй яхши. Қачон десангиз ўтаверамиз. Икки кишига бундан ортиқ яна нима керак?

Ғулумқодир ота кулиб қўйди.

— Ундай бўлса, ҳали одам юборайлик. Керакли нарсаларни кўчиришсин.

— Дарахтларни нима қиламиз? — гапга аралашди Абдужалил ака. — уларни кўчириб бўлмайди-ку!

— Қирқилади-да, — чолнинг ўрнига жавоб қилди қишлоқ советининг раиси. — Бу ахир проблемамас-ку.

— Нима?! — сўради Ғулумқодир ота унинг сўнгги сўзига тушунмасдан.

— Бу қийин масала эмас, деяпман. Баҳона билан қишга ўтинли бўлиб қоласиз.

Ғулумқодир ота сесканиб кетди. Эндигина ёзмоқчи бўлиб турган дастурхони қўлида тахлоглигича қолди. У нима дейишини билмасди. Ранги ўчиб, лаблари титрарди.

— Ёмгир ҳам тинди, — деди Абдужалил ака ўрnidан қўзғалиб. — Бу йил мева йили бўлди-да, ўзиям. Ота индамади.

— Ҳай, биз турдик. Ҳали кўришармиз-а, боғда ота? Абдужалил ака шундай деди-да, ўрnidан туриб эшикка юрди. Кетидан қишлоқ советининг раиси турди.

— Одамлар келишганда ишни дарахтлардан бошлай қолишсин. Бу ёнғоқни ағдариш ҳам ҳазил эмас.

— Йўқ.

— Лаббай?

— Йўқ, одам керакмас.— Ғуломқодир ота қишлоқ советининг раисига эшикни кўрсатиб гапирди.— Марҳамат. Ҳзим қирқиб бераман.

— Йўғ-э, қўйинг...

— Қўйинги бор эканми, ғзим қирқаман. Вассалом. Ҳтинни тўғри сизникига олиб бориб ташлайман!

— Йўғ-э, тўхтанг. Нима деяпсиз ўзи? Абдужалил ака, бу ёққа қаранг!— Бироқ Абдужалил ака қарамади. У аллақачон кетиб қолган эди.— Ахир мен сизнинг фойдангизни ўйлаб гапиряпман. Тушунинг.

— Тушундим, тушундим. Хайр.

Ғуломқодир ота эшикни шартта ёпиб орқасига қайтди. Унинг бутун вужуди титрарди.

— Ҳтин эмиш! Ҳзингни ғтин қилиш керак!

У янада аччиқроқ бир гапни айтмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаганди-ю, лекин тилига ҳеч нарса келмади.

— Тавба!— деди алам билан, бироқ бу сўз қишлоқ советининг раисига қаратилганмиди, ўзигами, билиб бўлмасди.

Айвонга келиб, устуннинг ёнида турган бир коса яхна чойни охиригача симирди-да, мўйловини энги билан артиб ёнғоққа қараб қўйди. Кейин тез-тез юриб кўчага чиқди. Кўча жимжит. Ҳеч зор йўқ. Фақат иштончан бир бола тротуарнинг ўртасига ўтириб олиб «ҳаммопиш» ўйнарди. Ғуломқодир отани кўриб, бола оғзини катта очиб илжайди. Узоқдан, ёнғоқзор томондан том баравар беда ортган ҳўкиз арава кўринди. Ота шу томонга юрди. Бугун шанбалиги, бозорга бориши кераклиги хаёлидан кўтарилган эди.

Кечқурун у уйга қайтганда чеҳраси анча очиқ эди. «Боғ аро қўйсам қадам»ни ярим овозда хиргойи қилиб, гўшт тўғради. Ҳчоққа олов ёқа туриб, нимадир эсига тушиб кетди-да, овозини барала қўйиб кулди.

— Оббо Абдужалил тушмагур-эй! Ёнғоқ жиннисиз, дейди-я. Ҳзинг-чи, хўш, ғзинг нима жиннисисан? Улоқ чопаман деб, иккита тўриқни уч йилдан бери боқтириб ётганингни билмайманми? Ҳар бир киши

бир нарсага ихлосманд бўлади. Мен ёнғоқни яхши кўраман. Бунга раҳматли Саидазим ака, мана шу ёнғоқ сабабчи бўлган.

Гуломқодир ота девдек қулочини ёзиб турган бобо-ёнғоққа қаради-ю, дарров кўзини олди. Нимагадир икки қулогининг учи қизариб кетганини сезди.

— Ҳа, мана шу ёнғоқ сабабчи бўлган...

У шундан кейин қандай қилиб овқат пиширганини билмади. Пишганда эса томоғидан ўтмади.

— Мамадали бўлганда ҳозир яхши бўларди,— деди хўрсиниб каравотга чўзилар экан.— Иккаламиз гаплашиб ётардик. Нега энди менинг ҳовлимдан кўча ўтаркан? Жуда ҳозир зарурмиди, шу?! Утинмиш-а, ўтин!

Ота ҳовлига назар ташлади. Қоп-қоронғи тун, ҳовлида ҳеч нарса кўринмасди. Деворда қандайдир чўзинчоқ шарпалар сузиб юрарди. Бу баргларнинг сояси, ёнғоқ баргларининг сояси. Ота уларга тикилиб-тикилиб, кўзи илинганини сезмай қолди.

Эрталаб нимадандир чўчиб барвақт уйғонди. Боши ғувилларди. Анчагача каравотда оёқларини осилтириб ўтирди. Алланарсаларни ўзича шивирлади. Кейин, одатича, ариқ лабида ювиниб, ҳужрага кирди. Бу ерда унинг дурадгорлик асбоблари турарди. Асбоблар ҳужра деворларига қатор қилиб, бир текисда қоқилган мижларга осиглиқ эди.

Гуломқодир ота қўларра билан тешани олиб ёнғоқнинг тагига келди. Юраги дук-дук ура бошлади. Ҳаво салқин, шабада эсиб турган бўлса ҳам, пешонасида тер йилтиради.

— Мамадали келгунча бир ёқлик қилиб қўяй. Тагин бувам битта дарахтниям кесолмади, бўш экан, демасин.

У шундай деди-ю, аррани ёнғоқнинг метин бўлиб кетган танасига солди, бироқ тортолмади, қўли титраб арра тушиб кетди.

Гуломқодир ота ичида севиниб қўйганини пайқади.

— Йўқ, лозим бўлгандан кейин кесиш керак. Бу нима деган гап ўзи? Ҳар ким ўзи эккан нарсани ўзи кесолмаса, қаерга кўча тушади-ю, қаерга иморат қурилади. Қорасувгаям ҳозир ёнғоқ зарурми, кўча зарурми? Албатта, кўча. Кесиш керак.

У қўлига яна аррани олди.

— Оббо чол-эй, мунча ивирсийсан? Солсанг-чи, сол. Нега қўлинг титрайди? Сол!

Шу пайт қандай куч билан аррани улоқтириб юборганини ўзи сезмай қолди. Ғуломқодир ота ҳансираб у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради-да, уйдан чиқиб кетди. Тўғри идорага борди. Абдужалил ака қишлоқ советининг раиси билан қандайдир қоғозни кўриб ўтирарди.

Ғуломқодир отага кўзи тушиб қишлоқ советининг раиси секингина:

— Келинг,— деди-ю, қўл узатишини ҳам, узатмаслигини ҳам билмай, қизариб кетди.

— Абдужалил!— деди ота саломлашишни унутиб.
— Машина бер, кўчаман.

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас, беш-олти киши отанинг юкларини машинага жойлаб, янги уйга олиб кетишди. Ҳувиллаган ҳовлида отанинг ўзи ёлғиз қолди. У қандайдир гуноҳкор назар билан бобоёнгоққа тикилиб, айвоннинг бурчагида ўтирарди. Шу алпозда у қанча ўтирди, билмайди. Бир маҳал олдида жилмайиб турган неварасини кўрди-ю, севинчданми, ё хўрлиги келганиданми, кўзларида ёш йилтираб кетди.

— Келдингизми, ўғлим,— деди у юзини яктаги ичига яшириб.— Сизни кутиб ўтирибман. Ошни энди янги уйда қиламиз-да, а? Кўрганмисиз?

— Анча бўлган,— деди Мамадали гўё сири очилгандай уялинқираб.— Абдужалил акам кўрсатганлар. Шунақа ҳам чиройлики!..

— Қани, бошланг бўлмаса.

Мамадалининг гапи тўғри чиқди. Янги уй ҳақиқатан ҳам чиройли эди. Катта ҳовли, тўрт хонали уйнинг олдида баланд айвон.

Ғуломқодир ота янги ўчоқда ош дамлар экан, эски уй томондан бульдозернинг овозини эшитиб, кўнгли яна бузилди, руҳи тушиб кетди. Аммо дарров ўзини тутиб, неварасига сездирмаслик учун ўзи севган «Бог аро қўйсам қадам»ни хиргойи қила бошлади. Бульдозернинг овози эса тун бўйи тинмади.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Мамадали бувасини янги кўчага бошлаб борди. Ғуломқодир ота ўша томонга бормасликни қанчалик истамасин, неварасининг раъйини қайтаролмади. Кўчани бирпасда ўтказишибди, ҳатто тош ҳам ётқизишибди.

Уйга яқинлашар экан, юраги увуша бошлади. Ана, ҳов анави жойда айвон бор эди. Энди йўқ, теп-текис бўлиб кетибди. Ариқдан ҳам асар қолмабди. Ий-е, янғи ариқ қазилибдими?

Ғуломқодир ота ариқ кетган томонга разм солди. Шу пайт... Шу пайт қай кўз билан кўрсинки, кўчанинг лабида бир дарахт, ўзига таниш баҳайбат дарахт савлат тўкиб турарди. Тагида ҳаво ранг скамейка. Нега илгари кўрмади. Бу ахир ёнгоқ-ку! Уша ўзи ўт-қазган бобоёнгоқ!

Ғуломқодир ота нима қилишини, нима дейишини билмасди. Кўзларида ёш йилтирарди. У энди бунни яширмасди. Мамадалини маҳкам бағрига босиб:

— Раҳмат, раҳмат,— дерди.

Мамадали бу сўзлар кимларга қаратилганини яхши биларди.

КУПРИК

Қишлоққа ҳали олис эди. Улар анча юриб қўйилганига қарамай, унинг қораси кўринмасди. Атроф бийдек дала. Одам зоти йўқ. Илиқ баҳор нафаси уфуриб турган бўлса ҳам, на ерда бирор жонивор кўринади, на осмонда. Бутун борлиқ ҳамон қиш уйқусида. Фақат у ер-бу ерда шудгор қилинган карталар четида ёш йигитнинг соқолидек яккам-дуккам туртиб чиқиб турган майин ўт-ўлан ўлик чўлда ҳаёт энди куртак ота бошлаганидан дарак бериб турарди. Аммо бу ўт-ўлан ҳам олатароқ, пастқам жойларда унаётганидан, кўзга тезда илганмас рангпар, дилчўкар чўл манзарасига ҳали айтарлик қувонч келтирмаган, чумчуқ боласидек ҳали жиш, қанот ёзмаган эди.

Кўпи билан бир-икки ҳафтадан сўнг бу ерлар бутунлай ўзгариб кетиши, чўл бети келинчак уйидек минг гуллик туркман гиламлари, чўғдек қип-қизил палаклар билан ясаниб олишини йўловчилар билишарди. Лекин билиш бошқа, кўриш бошқа. Шунинг учун ҳозир кетма-кет оғир қадам ташлаб борн-шар экан, иккалови ҳам ўз хаёллари билан банд эди.

— Қоронғига қолиб кетсак-а?— деди бир маҳал орқароқда келаётган ёш йигит нимадандир хавотирланиб.

— Қўрқяпсанми?!— сўради киноя билан шериги.

— Йўғ-э!— кулпшга ҳаракат қилди йигит ва уялиниқираб шеригининг тер ялтираб турган йўғон, тарам-тарам гарданига кўз қирини ташлаб қўйди.

— Оз қолди,— деди шериги ва олдинда туянинг ўркачидек сарғайиб турган тепаликка ишора қилди.— Шу тепаликдан ўтсак бўлди, у ёғи бир чақиримча...

Йигит индамади. Кўнглида у шеригидан норози эди. Эрталаб шаҳардан чиқишаётганда ҳамма кам-кўстини тўғрилаб олмайдими? Қандай шофёрки, олис йўл олдидан машинасини бир кўздан кечирмаса? Машина ҳам аксига олиб бирон гавжумроқ жойда бузилмай, қоқ чўлнинг ўртасида таққа тўхтади. Прокладка топишса-ку, майли, топишмаса нима бўлади? Йигит шуларни ўйлар экан, баттар хуноб бўларди.

— Хуноб бўлма!

Йигит чўчиб тушди. Шериги гўё унинг хаёлларини уқиб олгандай гапирди.

— Хуноб бўлма,— деди у яна.— Уйингга албатта бугун етасан. Жуда бўлмаса, биронта машинага ўтказиб юбораман.

Йигит қизариб кетди ва илжайди.

— Хуноб бўлаётганим йўқ.

— Фойдаси йўқ,— деди шериги.— Бунинг устига мени биласан. Мен билан ҳеч шунақа бўлмасди. Билмадим, нима бўлди? Қаридимми, ҳайронман. Радиатор тўладек кўринган эди.

— Қишлоқда прокладка топилармикин?— сўради йигит иложи борица мулойимлик билан.

— Ҳа. Колхоз гаражида бўлиши керак.

— Келганмисиз?

— Узоқ йили қишда бир кун тунаб кетганман шу қишлоқда.

Йигит «Нега?» деб сўрамади, шеригининг ўзи ҳам айтмади. У йигитни тинчитган бўлса ҳам, ўзи тинч эмас эди. У ростини гапирди. Шу маҳалгача у билан бундай хунук воқеа содир бўлмаган эди. Урушдан қайтгандан бери шофёрлик қилади, машинаси доим эгарланган одек ҳар қандай олис йўлга шай турарди. Нима бало бўлди бугун? Ё чиндан ҳам қариб, эси кирди-чиқди бўлиб қолдими? Агар шундай бўлса иш чатоқ, бошқа бир енгилроқ ишга ўтиш керак бўлади. Анчадан бери гаражнинг ўзида ишлашни таклиф қилиб келишяпти, шунга ўтадими?.. Утса, яхши эмас, кўчага ўрганган одам, бир жойда диққинафас бўлиб кетади. У хўрсинди, кейин нохуш фикрларни ҳайдаш мақсадида, қошигача тушиб турган қулоқчинини кў-

тариб, олдинга тикилди. Муздек шабада гуп этиб тер босган пешонасига урилди. У кафти билан пешонасини сидирар экан, йўлни мўлжаллади. Тепаликка оз қолибди. Демак, етишди, деган гап. Бир соатларда қайтишса, қоронгигача трестга кириб боришади.

— Келиб қолдик,— деди у овозини чиқариб.

— Йўлни яхши билар экансиз-а, Самад ака!— деди йигит.— Адашмаяпсиз. Бўлмаса, бир марта келгансиз. Мен тополмасдим.

Йигитнинг бу гапи уни қувонтирди.

— Ҳа, энди шофёр бўлгандан кейин йўл билиш керак-да. Йўл билмаган шофёр — шофёрми! Мен шу пайтгача ҳеч адашмаганман. Бир марта кўрдимми, тамом, ҳар қандай йўл миямга пресс бўлади-қолади.

— Фақат шу прокладка чатоқ бўлди-да,— деди секин йигит мийигида кулиб.

— Лаббай?

— Зўр экансиз,— деди йигит баланд овоз билан.

— Ҳа, энди тузук.

Улар тепаликка кўтарилишди. Олдинда дарахтзор қорайиб кўринди.

— Айтмадимми!— деди Самад ака.— Мана шу ўрикзорнинг орқаси қишлоқ. Энди тинчидингми?

Йигит илжайди. Яна йўлга тушишди. Кўп ўтмай тепалик орқада қолиб кетди. Ўрикзорга етай деб қолишганда, бирдан олдиларида катта ариқ кўринди.

— Ий-е!— ҳайрон бўлди Самад ака.— Ариқ йўқ эди-ку?!

Йигит кифтларини учирди.

— Ариқ йўқ эди илгари,— деди яна Самад ака.

— Янги қазишгандир-да,— деди йигит парвосизлик билан.— Бир йилда ҳозир шаҳар қуриб юборишяпти-ку!

Улар ариққа етиб келишди. Бу — ҳатлаб ўтиб бўлмайдиган, ҳайқириб сув оқаётган расмана канал эди.

— Ҳа, дуруст,— деди Самад ака лойқа сувга тикилиб.— Энди бу ерларини таниб бўлмай қолади.

Йигит унинг гапини эшитмади. У атрофга олазарак бўлиб қарарди.

— Самад ака!— деди бир маҳал.— Бундан қандай ўтамиз?

— Лаббай?

— Қандай ўтамиз, деяпман, кўприк йўқ-ку?!— деди йигит.

— Дарвоқе,— Самад ака каналга янгитдан разм солиб чиқди.— Кўприк йўқ. Яқинда қазипибди-да.

— Яқинда қазипса ҳам кўприк бўлиши керак эди-ку,— деди ташвишланиб йигит.— Узлик-ўзи қандай ўтишади?

— Утишмайди бу ердан, нариги ёқда йўл бор.

— Энди нима қиламиз?

— Хуноб бўлма,— деди Самад ака.— Иложини топармиз. Сен ўнгга юр, мен чапга юрай. Утадиган жой чиқиб қолар...

— Кўриниб турибди-ку, кўприк йўқ,— деди қизишиб йигит.

— Кўрайлик аввал.

Йигит нималарнидир гўлдираганича канал ёқалаб ўнг томонга кетди. Самад ака ҳам йўлга тушди. Юз қадамча юрди. Кўприкдан асар йўқ. Кечиб ўтишга тўғри келади, қарор қилди у. Шу топ йигитнинг овози эшитилди:

— Бу ёққа келинг! Бу ердан ўтамиз!..

Самад ака орқасига қайрилди. Йигитнинг олдига келганда канал устига кўндаланг тушиб ётган дарахтни кўрди. Каналнинг бир ёғи ўпирилиб, дарахтнинг қип-қизил илдизлари қовжираб ётарди. Самад ака унинг қора танасидан ўриклигини билди.

— Мана шунинг устидан ўтсак бўлади,— деди йигит қувонч билан.

У шеригининг жавобини кутмай, ўрикнинг устига оёғини қўйди ва дорбоздек қўлларини ёзиб, каналдан ўта бошлади. Уртага етганда, бир томонга оғиб, йиқилай деди-ю, ўзини ушлаб олди, кейин силтаниб, каналнинг нариги бетига сакради.

— Қойилми?— йигит ўзида йўқ шод эди.— Самад ака!

Йигит шеригига қаради-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Самад ака, йўгонлиги қўқон арава шотисидек ўриқка кўзларини тикканича, қимир этмас, мошкичири мўйлови, қалин, ажин босган лаблари титтарди.

— Самад ака!— деди йигит унинг жим турганини ўзича тушуниб.— Қўрқяпсизми? Нега индамайсиз?

Самад ака бошини кўтарди.

— Лаббай,— деди бўғиқ овозда.

— Үтмайсизми?

— Ҳозир.

У шундай деб ўриққа оёқ қўйди. Лекин қўллари эзмади. Битта-битта қадам босиб, каналнинг ўртасига етиб келди. Йигит уни кузатар экан, ҳозиргина унда кулганидан ичида ачинди.

— Тузук экансиз-ку!— деди ҳавас билан.

Лекин шу пайт кутилмаган ҳодиса юз берди. Самад ака тўхтаб қолди. Кўзи тинди шекилли, бошини кўтарди, аммо бу фойда бермади, тебрана бошлади. Қўллари эзган эди, мувозанатни йўқотди ва шалоп этиб сувга ағдарилди.

— Самад ака!— қичқариб юборди йигит ва югуриб бориб лапанглаб қиргоққа интилаётган шеригининг қўлидан торта бошлади.

Самад ака унинг ёрдамида бир амаллаб қиргоққа чиққанида, ҳамма ёғи жиққа ҳўл, қўллари ва тиззалари лой эди, плашининг енглари, этакларидан шариллаб лойқа сув оқарди. У ўзига бошдан-оёқ бир қараб чиқди-да, энсаси қотиб кулиб қўйди.

— Ечининг!— буюрди унинг қимир этмай турганини кўрган йигит.

Самад ака бош қимирлатиб, канал лабига борди, қўллари ювиб, ечина бошлади. Унинг бахтига кун илиқ, қуёшнинг ботишига ҳали анча бор эди. У битта иштонда қолиб, йигит билан кийимларини сиқиб, ерга ёйди, кейин йигит ёзиб берган енгил пальто устига ўтириб, оғир хўрсинди. Яна мўйлови, лаблари титрай бошлади. Йигит унинг бу авзойини кўриб, қўрқиб кетди.

— Самад ака! Сизга нима бўлди?— сўради у шеригининг олдига чўккалаб.

— Эслаб кетдим...— деди Самад ака.

— Нимани?

— Худди шунақа кўприкни...

Самад ака жимиб қолди. Йигит ҳеч нарсага тушунолмай, анграйиб турарди.

— Папиросингдан ол,— деди бир маҳал Самад ака.

Йигит ҳозиржавоблик билан унга «Беломор» узатди, шошиб гугурт чақди. Самад ака папиросни устмауст қаттиқ тортиб, оғиз-бурни аралаш қуюқ тутун чиқарди-да, деди:

— Қирқ иккинчи йил эди. Қиш. Бизни Украина-нинг Мартовая қишлоғига олиб боришди. Мудофаа ли-нияси шу ердан ўтарди. Совуқ қаттиқ. Тупласанг, тупугинг қотади, қор тиззага чиқади. Қишлоқнинг ёнидан Шимолий Донецкнинг бир ирмоғи ўтган эди. Катта эмас, шу каналдек келади, балки бундан кичик-роқ ҳамдир. Полкнинг хўжалик қисми шу ирмоқнинг бериги томонида, биз эса нариги томонида жойлашган эдик. Ирмоқ музлаб қолган, бети қалин қор эди. Шу-нинг учун бемалол, истаган жойимиздан ўтиб юра-вардик. Февралнинг охирида кун, кутилмаганда, исиб кетди. Қор эрий бошлади. Лекин эригани қандай дейсан, ер устида билинмайди, шакарга ўхшаб ялти-ранди. Фақат ирмоқда билинарди. Уч-тўрт кун ичида унинг ўртасида қора ипдек ингичка чизик пайдо бўлди. Кейин кенгайиб, жилдираган сув кўринди. Ўтиш хавfli бўлиб қолди. Худди боягидек биронта кўприк-пўприк бормикин, деб у ёқ-бу ёқни текширдик. Биз турган жойдан юз қадамча нарида кимдир ирмоқ ус-тига кўндаланг тушиб ётган бир нарсани кўриб қолди. Бу ходами, тахтами, қор тагида бўлганидан билиб бўлмади. Лекни бақувват, устига чиқиб бир-икки теп-дик. Икки кишилаб у ёқдан-бу ёққа ўтиб кўрдик. Йўқ, бақувват, синмади. Шу ердан ўтиб турадиган бўлдик. Шу ердан овқат таший бошладик, шу ердан музни ёриб, сув оладиган бўлдик. Лекин полкнинг отлиқ отряди бор эди, шу отряднинг отларидан биттаси ҳам унинг устидан ўтмади. Қадам қўяди-ю, ўтмайди. Ур-санг ҳам, сўксанг ҳам ўтмайди. Бир қадам босиб тўх-тайди, кейин тисарилиб, ёнидан сакраб ўтади. Албат-та, бунга ҳеч ким эътибор бермади, сабабини кейин билдик...

— Нима экан?— сабрсизлик билан сўради йи-гит.

— Ҳозир,— деди Самад ака ва шошмасдан зиҳи-гача чекилган папирোসини ерга эзгилаб ботирди-да, гапида давом этди:

— Бир куни овқат кечикиб қолди. Командир мени чақириб, хабар олиб келишни буюрди. Йўлга тушдим. Ирмоққа етиб келганимда, сув ичгим келиб қолди. Чанқаганимдан эмас, сувнинг тиниқлигидан ичгим келиб кетди. Кўприкчамизнинг ўртасига келиб эн-гашганимни биламан, шалоп этиб кўприк-пўприк би-

лан сувга тушиб кетдим. Белимгача жиққа ҳўл бўлди. Лекин мени бу чўчитмади, мен, хари оқиб кетиб, кўприксиз қолишимиздан қўрқдим. Ҳақиқатан ҳам у оқиб кетаётган эди. Шалоплаб кетидан чопдим, бир учидан ушлаб олиб қиргоққа сураман, қани энди сурилса?! Муз-да, сирпанади. Ҳай, бир амаллаб олиб чиқдим. Шу пайт юрагим қинидан чиқиб кетаёзди. Биз кўприк қилиб юрган нарса — одамнинг мурдаси эди.

— Одамнинг мурдаси?!— ҳайрат ичида сўради йигит.

— Ҳа.

Йигит сесканиб кетди.

— Одамнинг мурдаси эди,— давом этди Самад ака.— Додлаб юбордим. Дарров беш-олти солдат юғриб келди. Нима бўлди, деб сўрашади, жавоб беролмайман. Тишим-тишимга тегмай, дағ-дағ титрайман. Ниҳоят, ўзимни тутиб олиб ўликка ишора қилдим. Ҳеч ким аввал ҳеч нарса пайқамади, чунки мурданинг ҳамма ёғини муз қоплаган, фақат олдинга чўзилган қўлларининг кўрсаткич бармоқлари муз ичидан чиқиб турарди.

— Одам!.. Кўприк!..— дедим зўвга тилим таг-лайимга ёпишиб.

— Қанақа кўприк? Қанақа одам?— ҳамон тушунмай сўрашди солдатлар.

— Анави кўприк... одам экан!— дедим мен, кейин энгашиб ўликнинг бармоқларини кўрсатдим.

Шунда уларга ҳамма нарса аён бўлди.

— Оловга олиб бориш керак,— маслаҳат қилди кимдир.

— Нима қиламиз ҳамма ёқни саситиб?— деди яна кимдир.

— Сасиса ҳам одам-ку!— жеркиб берди бошқа бир солдат.— Қани, кўтарларинг!

Солдатлар мурдани кўтариб овқат пиширадиган арава ёнига олиб боришди. Дарров мени ертўлага тушириб янгитдан кийинтиришди. Чиққанымда, мурданинг атрофи одамга тўлиб кетган эди. Туртиниб-суртиниб ўртага ўтиб олдим. Музни эритишибди. Мурда ёшгина йигит экан. Новча, қирра бурун, қора соч. У худди қаттиқ чарчаб яқиндагина уйқуга кетган одамни эслатарди. Ўпкам тўлиб кетди. Беихтиёр кўзимда пай-

до бўлган ёшни енгим билан беркитиб артар эканман, йиглаб юбормаслик учун, ёнимдагилардан сўрадим:

— Бизникими?

— Ёқасини кўрмаяпсанми?

Шундагина унинг шинели ёқасидаги сержантлик белгисини пайқадим.

— Ким экан?

— Билиб бўлмади. Қоғозлари ивиб кетибди,— деди ёнимдаги солдатлардан бири.

Ўша куни унинг соқолларини қириб, белигача қорайиб кетган ярадор оёқларини яхшилаб ўраб, қишлоқ четидаги тепаликка кўмдик. Қабри ёнида ўттиз киши ўн мартадан ўқ уздик. Унга бу ҳам камлик қиларди. У фақат тириклигида эмас, ўлгандан кейин ҳам хизмат қилди, бизга кўприк бўлди... Папиросдан ол!

Самад ака яна устма-уст папирос тортиб, жимиб қолди. Йигит ҳам жим эди. Унинг юзида қон қолмаган эди. Шу алфозда улар анча ўтиришди.

— Унга нима бўлган экан?— ниҳоят сўради йигит.

— Ким билади,— деди Самад ака ўйланиб.— Урушда нймалар бўлмайди?! Назаримда, ярадор бўлган, анча жойгача судралиб келган, ҳолдан тойиб, ирмоқдан ўтолмаган. Шундай қўллари қиргоққа етгану, жони узилган, музлаб қотиб қолган... Ҳай, кетдикми?

Йигит жавоб бермади. Самад ака ўрнидан туриб ҳали нам кийимларини кийди. Яна папирос чекди-да:

— Қани юр,— деди ва йигитнинг туришини кутмай, йўлга тушди.

Йигит зўрға қўзғалди.

Улар кетма-кет оғир қадам ташлаб боришар экан, қош қорайиб, ўрикзор орқасида милтиллаб чироқлар кўрина бошлаганини ҳам, орқада, йўл устида юк ортилган машиналари қолиб кетганини ҳам ўйлашмас, исковининг хаёли бир нарса билан, номаълум солдат билан банд эди.

ГУЛ СОТУВЧИ ҚИЗ

Мен тез-тез Тошкентга келиб тураман. Ҳар келганимда у менга ўзгача, янги бир шаҳардай туюлади. Ҳар келганимда ҳали мен билмаган, ёки била олмаган гўзаллигини кўз-кўз қилади, сахий багрини кенг очиб, олис йўлдан келган фарзандини қучоғига олаётган отадай, мени меҳр ва табассум билан қаршилайди. Бу меҳр ва табассумни мен олов тафтли қуёшнинг сербарг дарахтлар орасидан тушиб турган найза нурларида, илиқ шабада ўйнатиб турган косадек-косадек атиргулларнинг ёқимли ҳидларида ҳис қиламан. Қанчалик зарур бўлмасин, ишимни ташлаб, камалак тус скамейкаларда бир дақиқа бўлса ҳам ўтиргим, худди шундай камалак тус йўловчиларга қараб хаёл сургим келади. Кўпинча шундай қиламан ҳам. Революция хиёбонидаги бир-бирига туташ уч фонтан ёнига ўтириб, атрофни томоша қиламан. Хиёбон кундуз ҳам, тун ҳам тинч, осойишта. Шу ерда ҳамма нарса сеҳрли олам оғушида. Дарахтларнинг кўплиги ё хиёбоннинг ўзига хос фазилатими — йўловчилар шу ерга кирганда ярим овозда гаплашадилар, ярим овозда куладилар, бошқа кўчаларда қулоқни қар қилувчи игнапошна туфлиларнинг тақ-туқи бу ерда эшитилмайди. Эшитилмайди. Эшитилса ҳам пастки пардалардаги музика садосидек сеҳрли, кишини аллаловчи ёқимли куйдек эшитилади. Фонтан сувларининг бир оҳангдаги жилдираши хаёлга чўмдиради. Кўчаларда машиналарнинг кети узилмайди: бири ёғоч ташиган, бири ғишт, бири тупроқ. Радио эртадан-кечгача тинмай қурувчиларни мадҳ этади. Қурилиш шовқини, ташвиши ҳамманинг

бошида, ҳамманинг уйи, идорасида... Лекин хиёбон тинч, ҳамма нарса сеҳрли олам оғушида. Хиёбоннинг ўзига хос фазилатими ё улкан чодирлардек тизилиб турган баҳайбат дарахтларнинг кўплигиданми — кўчаларнинг гала-говури бу ерга мутлақо бегона, одамларнинг юриши ҳам бошқача — оғир, сервиқор. Афтидан, шу ерга қадам қўйиш билан ҳамма шаҳар ташвишини, ўз ташвишини унутади. Серсоя дарахтлар шохларида бир-бирларига маҳлиё бўлиб сайраган қушлар, барглари шитир-шитири, минг хил шакл, минг хил рангдаги туфлиларнинг бир оҳангдаги енгил тақ-туқи ҳаммани ўзга оламга, сокин ҳаёт қўйнига олиб киради.

Шу одамларга қараб, шаҳарнинг келажagini ўйлайман. Улар кўҳна Самарқанд обрў ва доврўғи, Истамбул гўзаллигига тенг шаҳарга мансуб дейман. Шундай бўлишига ишонаман ҳам. Чунки уларнинг ҳар бир қадамида қатъият, ҳар бир сўзида ғайрат сезилиб туради. Шулардан бирини танийман. Унинг овози баъзи-баъзида хиёбонда эшитилиб қолади, у гул сотади. Хиёбоннинг чап биқинидаги кичкина, ҳашамдор гул дўқонида ишлайди. Исми Гўзал. Лекин исми жисмига монанд тушмаган. У билан мен ўтган йили танишганман.

Кеч куз эди, қайнарбулоқлик дўстим «Помир тоғларининг сейсмик прогнози» деган темада диссертация ёқлайдиган бўлиб қолди. Темани қаранг?! Қурама тоғларини ўрганиб қўя қолса нима қилар экан?! Агар шундай қилганда, Тошкент кулфати анча камайган бўлармиди? Қачон ер қимирлашини одамлар олдиндан билиб, тайёргарлигини кўриб қўярмиди?! Ҳай, майли. Ушанда Қўқондан келдим. Қанча қидирмай, ҳеч қаердан бир даста гул тополмадим. Кимдир шу гул дўқонни эслатди, кирдим. Прилавка ортида ёши ўтиб қолган бир қиз берилиб китоб ўқиб ўтирарди. Кирганимни сезмади. Атрофимга қарадим. Катта-кичик тувакларда ҳар хил гуллар... Лекин биттаси ҳам гулдаста бўладиган эмас. Нима қилиш керак. Қайтиб кетмоқчи бўлиб, эшикка юзландим. Кейин қандайдир умидда ортимга ўгирилиб, прилавкага тирсагимни қўйдим.

— Яхши қиз...

Аммо қиз мени эшитмади. Янги варақни очиб,

жилмайди-да, яна ўқишга тушиб кетди. Эгилиб китобнинг муқовасига қарадим: Тургенев: «Баҳор тошқини». Шунини кўришим билан қиз эрга тегмаган бўлса керак, деган фикр миямга келди. Лекин бунинг менга мутлақо қизиғи йўқлигини билганимдан, секин йўталдим. Қиз яна эшитмади. Кичкина юзига адашиб омонатгина ёпиштириб қўйилган катта букри бурнини шўлқ этиб тортди-да, ўқишда давом этди.

— Қизиқ китоб экан-а?— дедим овозимни озгина кўтариб.

Қиз еб қўйгудек бўлиб ўгирилди ва дағал овоз билан сўради:

— Сизга нима керак?

Бундай муомаладан жаҳлим чиқса ҳам, ўзимни тутишга ҳаракат қилдим. Шундай қилмасам ниятимга етмаслигим табиий.

— Синглим, менга гул керак эди...

— Ана гул, олаверинг!— қиз тувакларга ишора қилиб, яна китобга тикилди.

— Бунақа гул эмас, менга букет керак...

— Букет йўқ,— чўрт кесди қиз бош кўтармай.

Нима қилиш керак? Ўйланиб қолдим. Шунда миямга лоп этиб бир фикр келди. Агар шу дўкондан гулсиз кетишимни билсам, бу қўпол қизни муомалага ўргатиб кетаман. Дўконга ит кирдим, одам кирдим, унга барибирга ўхшайди. Лекин аввал илтимос қилиб кўриш керак. Прилавкага суяниб, секин гап бошладим.

— Тургеневнинг «Ася»си ҳам жуда ўқимишли...

— Ўқиганмисиз?— қиз ялт этиб менга ўгирилди.

— Ўқимасам, шундай дейманми?

— Бу ҳам жуда яхши экан. Ташлагим келмаяпти.

— Кўриниб турибди. Одам кирганини ҳам сезмадингиз.

— Кечирасиз,— қиз уялинқираб жилмайди-да, китобни ёпиб, ўрнидан турди.— Келинг, нима керак эди?

— Гул керак, битта букет...

— Букет?— қиз ҳайрон бўлиб менга тикилди.— Соб бўлган-ку...

— Битта топиб беринг. Кичкина бўлса ҳам майли!..

Қиз ўйланиб қолди. Унинг кўзларигина чиройли эди. Йирик, қўнғир, сал ғамгинроқ... Бу кўзларга ти-

килиб, узун, ингичка бўйни сўлиб, гули тўкилган наъматакни эслатувчи қалин лабларини, чекка суяклари бўртиб чиққан юзини кўрмагандек бўлиб кетдим. Унинг бутун гўзаллиги, киши эътиборини беихтиёр тортадиган иссиқлиги шу ўйчан, сал ғамгин кўзларида эди. Ота-онаси, назаримда, шу кўзларга қараб, исмини Гўзал қўйган бўлса керак. Лекин буни мен кейинчалик билдим. Ушанда эса бу ҳақда мутлақо ўйламаган эдим, фикр-зикрим гулдастада ва илтижо билан қизга тикилиб турар эдим. Қиз жим эди.

— Уртоғим бугун диссертация ёқлайди. Қўқондан келдим. Бир амаллаб битта...

— Тўхтанг-чи!— деди қиз гапимни бўлиб.— Мен ҳозир...

У ичкарига кириб кетди. Кўнглим тинчиди. Топиб чиқади, ўйладим ўзимча. Чиндан ҳам кўп ўтмай, қиз кичкина бир гулдаста кўтариб чиқди.

— Кечирасиз, туззугига иложим йўқ.

— Бундан яхшиси бўлмайди!— дедим топилганига шукур қилиб.— Раҳмат!

Кейин гулдастани апил-тапил газетага ўраб, дўкондан чиқдим. Қандайлигига қараганим ҳам йўқ.

Орадан кўп вақт ўтмай Гўзалга яна ишим тушиб қолди. Энди гулчамбар деб олдига кирдим. Кейинчалик Тошкентга нима иш билан тушмай, Революция хиёбонидан ўтсам, албатта у билан кўришадиган, бирпас у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирадиган бўлдим.

Бир кўрган таниш, икки кўрган билиш, дейишади. Биз ҳам анча-мунча қалинлашиб қолдик.

Гўзал асли қўқонлик экан. Отаси фронтга кетганда у олти ёшли қизча экан, ёлғиз фарзанд экан. Мактабга кирганда отасидан қорахат келибди. Онаси дарров аза тутиб, йиғи-сиғи қилибди. Ҳатто маҳаллага ош берибди. Бундай очиқ қўлликдан баъзилар хурсанд бўлса, баъзилар куюнибди. Бир кампир кўчада Гўзалнинг бошини силаб:

— Ишқилиб, сен бечора тинч бўлгин. Еганинг ош бўлсин!— дебди.

Бу гапнинг маъносига Гўзал аввал тушунмабди. Бир куни мактабдан келса, равонда шоп мўйлов бир киши ёнбошлаб ётганини кўрибди. Онаси унинг оёқларини уқалаб ўтирган экан. Иккалови ҳам қизни кўришмабди. Гўзал нима қилишини билмай остона ол-

дида туриб қолибди. Бир маҳал бегона киши онасининг билагидан ушлаб, бағрига тортибди. Онаси хахолаб кулибди. Гўзал нима қилишаётганини яхши англамаса ҳам, ёмон воқеа содир бўлаётганлигига ақли етибди. Упкаси тўлиб:

— Ая!— деб бақриб юборибди.

Онаси сапчиб ўрнидан турибди. Қизини кўриб, қулоқларигача қизариб кетибди. Кейин ўзига келиб, лаблари оқара бошлабди. Жаҳли чиқса, доим шундай бўлар экан.

— Вой! Кела қолдингми дарров?— дебди қизи томон юриб.— Чиқ, амакинг билан сўраш. Сенга конфет олиб келибдилар.

Гўзал беихтиёр бегона кишига қарабди. У ёнбошлаганича кўзларини олайтириб ўтирар экан. Гўзал кўрқиб кетибди. Ўзини тутолмай ҳўнграб йиғлаб юборибди-да, кўчага отилибди.

— Ҳой қиз, ҳой жувонмарг! Қаёққа!— деб қолаверибди онаси ортидан.

Шу куни Гўзал қош қорайгунча кўчама-кўча санқибди, йиғлабди. Қорни очиб уйига қайтибди, аммо кпрмабди. Равондаги манзара, бегона эркак кўз олдига келиб, киргиси келмабди. Эшикни қия очиб, ҳовлига мўралабди. Ҳеч ким кўринмабди. Оёқ учида йўлакка кириб, уйга қарабди. Уйда ҳам ҳеч ким кўринмабди. Оҳиста юриб, дераза тагига келибди. Келибди-ю, гилам устида ёнма-ён ўтирган бегона киши билан онасини кўрибди. Улар тўрдаги деворга қараб, нималарнидир гаплашишар экан. Бир маҳал онаси уҳ тортибди-да:

— Нима бўлса ҳам ўгай ўгайлигини қиларкан-да. Отасидан қорахат келди-ю, ўзгарди-қўйди,— дебди.

— Қўйинг, шуни ҳам ташвишини қиласизми!— дебди шоп мўйлов киши.— Энди ўзимизнинг боламиз бўлади.

У шундай деб ўрнидан турибди тўрға бориб, девордаги катта, тилла суви юритилган рамкадаги суратни олиб, кейин деразага яқинлашиб, ҳовлига улоқтирибди. Суратнинг ойнаси чил-чил бўлибди. Гўзал хўрлиги келиб, йиғлаб юборибди. Лекин овоз чиқармабди. Сурат — отасининг сурати экан. Уни ердан олиб, маҳкам бағрига босибди-да, қоронғи тушганига қарамай, яна кўчага чиқиб кетибди. Шу кетганича уйга қайтиб

бормабди. Отасининг суратини бағрига босганича бировга ялиниб, бировни алдаб, поездга минибди. Етти кунми, саккиз кун деганда, не-не азоб-машаққат билан Тошкентга келиб тушибди. Бегона шаҳар, бегона одамлар уни ёмон чўчитибди. Лекин буларнинг ҳаммаси отасининг йилини кутмаган ўғай она, унинг шоп мўйлов ўйнаши олдида ҳолва эди. Гўзал кўчада бошини силаб, унга ачинган кампирнинг ташвишига энди тушунибди. Демак, у ўғай! Ўғай нималигини у яхши биларди. Лекин ўзи шу аҳволга тушишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Отаси сир тутган, онаси эса ё чўчиган ё лозим топмаган.

Вокзалда Гўзал тумонат одам, йиғи-сиғи, қий-чув ичида қаёққа боришини, нима қилишини билмай, трамвай йўлидан кетаверибди. Юриб-юриб Госпиталь бозорига келиб қолибди. Шунда у қорни очлигини, ниҳоятда чўллаганини эслабди. Лекин бир тийин пули йўқ. Нима қилиш керак? Кундуз-ку бир амаллаб ўтар, кечаси нима қилади? Қаёққа боради? Шу хаёллар билан бозорга кирибди. Бу ерда ҳамма нарса бор. Лекин бир бурда нонни қаердан олади, ким беради? У мева растасидан ўтаётиб, кичкина боланинг: «Кимга нон! Иссиқ нон!» — деган овозини эшитиб қолибди. Қидириб уни топибди. Ўзи тенги бола экан. Қўлида кир дастурхонга ўроғлиқ уй нони. Гўзал югуриб унинг олдига борибди. Лекин нима қила оларди! Сўрасинми? Ялинсинми? Бола унга парво қилмай растама-раста айланарди. Гўзал ортидан ютиниб юраверибди. Харидор қўлида нон кўрганида, ичаклари буралиб, кўз олди қоронғилашиб кетаётгандек бўлар экан.

Охири чидай олмабди.

— Эй бола, бир бурда нонингдан бер! — дебди бехтиёр қўлини чўзиб.

— Бор, бор! Туёғингни пиқиллат! — дебди бола. — Синдириб бўладими бу нонни?! Неча пул туришини биласанми?!

Гўзал индамабди. Бечора битта нон неча пул туришини қаердан билсин? Лекин нимадандир умидвор бўлиб шу юзига сепкил тошган боланинг кетидан қолмабди. Бола эса тинмасдан: «Кимга нон! Иссиқ нон! Жиззали нон!», деб қичқирар экан. Ниҳоят, Гўзал чарчабди. Растанинг устунига суяниб, кўзларини юмибди. Бир маҳал кимдир жонҳолатда қичқириб юборибди.

Гўзал кўзини очса, бир милиционер нон сотувчи болани судраб кетаётган эмиш. Бола чинқирар, милиционерни тепар ва тишлар экан. Шу пайт боланинг қўлтигидан дастурхон тушиб, кулчалар сочилиб кетибди. Томоша қилиб турганлар худди шуни кутиб туришгандек, думалаб кетаётган кулчаларга ўзларини отишибди. Бола эса даҳшат ичида:

— Жўра ака, амакижон, энди сотмайман! Қўйиб юборинг!— деб қичқирармиш.

Гўзал ўйлаб ўтирмай, одамларни ёриб ўтиб, нонларни дастурхонга ўрай бошлабди. Лекин атиги тўрттами, бешта нонни олиб улгурибди. Улар ҳам синган, оёқ остида эзилганлари экан. Дастурхонни тезлик билан бағрига босибди-да, милиционер кетидан кетибди. Взорнинг бурчагида милиция будкаси бор экан. Милиционер болани шу ерга олиб кирибди. Гўзал эшик тагида қолибди. Бир соатлар чамаси вақт ўтгач, бола чиқибди. Икки кўзи, қовоқлари шишиб кетибди бечоранинг.

— Эй бола! Нонингни ол,— дебди Гўзал унинг қаршисига бориб.

Бола шошиб дастурхоини олибди. Нонни санабди.

— Унта олдирибман,— дебди жилмайишга интилиб, кейин уввос солиб йиғлаб юборибди.

— Қўй, йиғлама,— юпатибди Гўзал.— Ўзингни қўйиб юборишди, шунга суюнсанг-чи!

Бола индамабди. Кейин иккалови бозордан чиқибди. Гўзал қаёққа боришини билмай, трамвай йўлига етишганда, тўхтабди.

— Ҳа,— дебди бола.— Юрмайсанми?

— Қаёққа?

— Қаёққа бўларди! Бизникига-да! Юр. Нон ейсанми? Ма!

Бола битта эзилган нонни Гўзалга узатибди.

— Тез ема. Тиқилиб қолади.

Шу кун Гўзал шу сепкил юзли бола — Миразизларникида қолибди. Онаси жуда яхши хотин экан. Дарҳол иссиқ овқат берибди, ювинтирибди. Мана, йигирма уч йилдан буён шу уйда. Шу уйнинг аччиги, чучугига шерик бўлиб яшаб келаётган экан.

— Икки йилдан бери шу дўконда ишлайман. Ойимларнинг ўринларида ишлаяпман. У киши пенсияга

чиққанлар. Лекин кетмоқчиман...— деди бир куни, гап орасида Гўзал.

— Нега?

— Қизлар уялтиришяпти.

Гўзал жилмайишга ҳаракат қилиб, хўрсинди. Мен ҳеч нарсага тушунмадим. Кейин, сўрашга мажбур бўлдим.

— Қари қиз бўлиб қолдинг, дейишяпти. Ҳеч кимга ёқмасам, нима қилай?

Гўзал илтижо билан менга тикилди. Унинг саҳий кўзларида ёш пайдо бўлди.

— Қўйинг, хафа бўлманг,— дедим раҳмим келиб. — Бахт эрта турмуш қуришда эмас-ку! Менинг бир танишим бор, қирқ бешга кирганда турмуш қурган.

— Ростданми?— болалардек севиниб сўради Гўзал.

— Ҳа. Мана, шундай ёнингизда ишлайди. Университетда.

— Ҳеч ким таъна қилмаганмикин уларни?

— Яхши одам таъна қилмайди...

— Тўғри айтдингиз... Иннайкейин... Яхши кўрмасдан турмуш қуриб бўладими?! Ойим шундай дейдилар.

— Ойингиз тушунган одам экан.

— Жуда ҳам. Тошкентга келиб қолганимдан мингдан-минг розиман...

Биринчи ер қимирлаган куни мен яна Тошкентга келган эдим. Вайрон бўлган кўчалар, уйларни кўриб, кўнгилни ёзиш учун гул дўконига кирдим. Гўзал севиниб кетди.

— Келганингиз жуда яхши бўлди.

— Уй тинчми?— сўрадим гапини бўлиб.

— Қаёқда! Бир томони аганаб тушди.

У бу гапни шундай хурсандчилик билан айтдики, ҳайрон қолдим.

— Шунга хурсандмисиз?— дедим киноя билан.

— Тўй қиляпмиз!..

— Тўй?

— Ҳа. Келаси шанба куни. Эртага ЗАГСга борамиз. Бирга боринг, илтимос.

Гўзал шошиб, оғзи тўлиб гапирарди. Унинг қувончи менга ҳам ўтди. Завқ билан унга қарадим. Шодлик, бахтли келажак орзуси одамни қанчалик ўзгартиб юбориши мумкинлигини шунда ўз кўзим билан кўр-

дим. Гўзал чаккалари, ясси пешонасидаги ажинлари йўқолиб, юзига қон югуриб, тўлишиб, очилган атиргулни эслатарди. Энг муҳими — кўзларидаги ғамгинлик аломатларидан асар ҳам қолмаган эди.

— Табриклайман, — дедим, иссиқ қўлини самимий сиқиб.

— Раҳмат. Борасизми эртага?

— Уртоқларингиз борса яхши эмасми?

Гўзал жавоб бермади.

— Агар сиз борсангиз... дадамларни кўргандек бўламан, — деди охири эшитилар-эшитилмас.

— Хўп, бораман, — дедим.

Эртасига эрталаб, яхшироқ кийиниб гул дўконига келдим. Дўкон лиқ тўла одам эди. Гўзал мени кўриши билан югуриб олдимга келди. Эгнида оқ крeпдешини кўйлак, битта қилиб ўрилган қалин сочи белига тушиб турарди.

— Танишинг! — деди қўлимдан тортиб ва прилавкага суяниб турган иккита йигит ёнига бошлаб борди. — Миразиз! Бу йигит эса куёвингиз, Комил.

Биз сўрашдик. Куёв хушбичимгина, яхши кийинган, кулча юз йигит экан. Университетда сиртдан ўқиркан, лекин қаерда ишлашини айтмади, мен ҳам ботиниб сўрамадим.

Кўп ўтмай йўлга тушдик. Гўзал куёв билан мени қўлтиқлаб олган эди. Икки гапнинг бирида кўчани бошига кўтариб куларди. Унга қўшилиб биз ҳам кулардик. Йўловчилар ҳайрон бўлиб бизни кузатиб қолишарди. Биз эса, парво қилмасдик. Қулогимиз остида уй бузаётган экскаваторларнинг гумбури, самосвалларнинг шовқини эмас, Гўзалнинг кулгиси жаранглаб турарди.

ЗАГСга кирдик. Келин билан куёв ҳужжатни тўлата бошлашди.

— Гўзал, адресингиз қанақа эди? — сўради бир маҳал куёв.

Гўзал айтди. Кўп ўтмай бир ҳафтадан сўнг келиш шarti билан кўчага чиқдик. Келин билан куёвни табрикладик. Комил ҳаммамизни ресторанга таклиф қилди. Бу таклифдан Гўзал илгаридан хабардор бўлса ҳам, «ура» деб қарсак чалиб юборди.

— Шампанское бўладими? Кавоб-чи?

— Ҳаммаси бўлади, — деди Комил кулиб.

— Мороженое ҳамми?

— Бўлмасам-чи!

Гўзал худди ёш болага ўхшарди. Комил билан Миразизнинг қўлларига осилиб сакрарди ва хахолаб куларди. Бир маҳал нимадир эсига тушди шекилли тўхтади.

— Боя адресни нега сўрадингиз, Комил ака?

Комил галати бўлиб кетди, кейин жилмайди.

— Сизникида тураман.

— Сизларники-чи? Бизларники бузилиб кетди-ку!

— Шунинг учун ҳам сизларникида турамиз,— деди хотиржамлик билан Комил.

— Нега?— ҳайрон бўлди Гўзал.

Биз ҳам ҳеч нарсага тушунмай, Комилга тикилиб қолган эдик. Кечагина Гўзал Комилларнинг катта уйи борлигини, у ўша уйга кўчиб боришини, бунинг устига, бу уй зарар кўрмаганини айтган эди.

— Нега?— яна сўради Гўзал.

Комил, шуни ҳам тушунмайди, дегандек бизга қараб қўйди-да, деди:

— Ортиқча уй беришса, зиён қиладимми?

Гўзал турган жойида қотиб қолди. Менинг ҳам юрагимни нимадир тимдалаб кетгандек бўлди. Миразизга қарадим. У бошини эгганича жим турарди. Шу пайт нимадир шарақ этди. Ялт этиб Гўзалга қарадим. Унинг ранги докадек оқариб кетган эди. Комил эса юзини беркитиб олиб, атрофга олазарак бўлиб қарарди.

— Гўзал!— деди Миразиз жаҳл билан нима бўлганига тушунолмай, аммо Гўзал қарамади.

Бирдан у ҳўнграб юборди-да, хиёбон ичига югуриб кетди. Миразиз ортидан югурди.

— Гўзал! Тўхта! Гўзал!

Комил эса жойидан қимирламади.

Орадан бир ярим ой ўтди. Шу вақт ичида мен учтўрт марта Ташкентга келдим. Аммо гул дўконида Гўзални кўрмадим. «Қаёққадир акаси билан кетган, қачон қайтади, билмаймиз», дейишди сўраганимда.

Қаёққа кетган экан? Тинчмикан? Шуларни ўйлаб, хиёбонда ўтирар эканман, одамларни синчиклаб кузатардим. Зора шулар ичида учратиб қолсам, деб умид қилардим. Аммо ундан дарак йўқ эди.

Бир куни кечки пайт, ишларимни битириб, хиё-

бонга келдим. Фонтан ёнига ўтириб гул дўконига қараб қўйдим. Боргим келар, лекин «йўқ» деган гапни эшитгим келмасди.

Ҳаво ниҳоятда дим эди. Фонтан ёнида иккита чумчуқ ҳансираб қумга думалаб ётарди. Рўпарадаги скамейкада ўрта ёшли семиз бир одам юзига газета қўйиб ухларди. Баъзи-баъзида унинг хурраги эшитилмаса, хиёбон сув қуйгандек жимжит эди.

Жазирама иссиқнинг бу ёқимсиз манзараси менга яна Гўзални эслатди. Қаёққа кетдийкин?.. Тинчмикин?.. Шу хаёл билан секин ўрнимдан турдим. Фонтанни бир айландим-да, постамент ёнига келдим.

Шу пайт баланд қўнғироқ овоз жаёлимни бўлиб юборди.

— Кимга гул! Атиргул! Янги гул!

Бу — Гўзал эди. Унинг овози эди. Назаримда, бу овоздан қушлар ҳам, хиёбон ҳам жонланиб кетгандек бўлди. Кимдир шарақлаб кулди. Кимдир тарақлатиб қаёққадир югурди.

— Гўзал! — дедим севинчимни яширмай ва хиёбоннинг сеҳрли тинчлигини бузиб гул дўкони томон чопиб кетдим.

КУЗ ҲАВОСИ

Саври хола Революция хиёбонидан битта-битта юриб борарди, шошмасди. Шошиб нима қилади? Уйда болалари йиғлаяптими ё биронта иши чала қоляптими? Ҳамма иши жойида, болалар йўқ. Болаларни худо унга кўп кўрган. Нима қилади шошиб? Иннайкейин, ҳали кун эрта. Офтоб энди икки терак бўйи кўтарилди. Эрталабки муздек шабада ҳали илигани йўқ, лекин тапти босилган, этни жунжитмайди. Шудринг тушган япроқларнинг учларида мунчоқдек-мунчоқдек кумуш исиргалар пайдо бўлибди. Офтоб кўп қизиқ нарса-да. У бўлмаганда шу исиргалар бўлармиди?! Қушлар ҳам гала-гала бўлиб офтобда дарахтларга ёпишиб олибди. Илгари йўлнинг устида кам кўринарди, чуғур-чуғурлар хиёбоннинг пастки томонларидан эшитиларди. Мана энди бу ёқда, очиқда. Одамлар ҳам шундай. Дарахт соясидан қочиб юришибди. Хиёбонда одам кам. Ҳамма ишда. Борлари бозор-ўчар қилиб юрганлар, ё бўлмаса унга ўхшаб ишдан қайтаётганлар. Лекин у ўзининг ишлаганлигини сезмасди. Ишлаган одам чарчайди, мадори қуриydi. Унинг сира мадори қуримайди. Тагин кампир нарса. Уч кам етмишга кирди. Ҳа, бу йил товуқ йили бўлса шу ёшга кирган бўлади. Наҳотки, иш шунақа бўлса?! Е Сотиболди тушмагур уни шунақа ишга қўйиб қўйдими? Эрталаб келади, супуради-сидиради. Баъзи хоналарнинг полини ювади. Деразаларни артади. Хизматчилар келганда ҳамма ёқ чиннидек тоза, саришта. Бўлди, шу билан иш тамом. Мана, икки ой бўпти ишлагат-

ганига, аҳвол доим шунақа. Лекин суриштиргани уялади. Суриштириши унга норози бўлаётгандай туюлади. Шунинг учун ишхонасининг аниқ номини ҳам билмайди. Ҳамма хоналар баланд-баланд қийшиқ столлар билан тўлиб кетган. Хизматчилар типпа-тик туриб шу столлардаги катта-катта қоғозларга нималарнидир чизишади, нималигини у билмайди. Сотиболдининг хонаси алоҳида, эшигининг тагида доим битта жувса ўтиради. Лекин жувонни у кам кўради. Эрталаб келганида ишни аввал шу хонадан бошлайди-да. У пайтда ҳеч ким бўлмайди. Сотиболди ҳам бўлмайди. Бу ерни супуриб-сидириб, бошқа ёққа ўтганидагина келади. Биринчи куни Сотиболди анчагача тепасида қараб турди. Кейин:

— Ҳорманг. Чарчамадингизми?— деб сўради.

Саври хола кулди.

— Нега чарчарканман, болам! Шу ҳам иш бўлтимми?

— Билганга иш бўлмасаям, билмаганга иш,— деди шунда Сотиболди.— Сиздан олдин нечтаси келиб кетди.

Саври хола индамади. Лекин бу гапдан кейин бирон нарса қилгиси келди, ҳозиргина артган жойларига янгитдан латта уриб чиқди. Иш тамом бўлгач, Сотиболдининг ўзи эшиккача кузатиб қўйди.

— Адашмайсизми?— деб сўради хайрлаша туриб.

— Нега адашарканман, болам? Хиёбондан ўтсам бўлди. Катта кўча билан тўғри уйимга бораман,— деди кампир ва кўчани кесиб ўтиб, хиёбонга кирди.

Хиёбон ёзда яхши эди, гавжум бўларди. Қаёққа қарама одам, бўш жой йўқ ўтиришга. Эрталаб ҳам шунақа, кундузи ҳам, кечқурун ҳам. Энди бунақа эмас. Ҳамма ёқ ҳувиллаб ётибди. Скамейкалар бўм-бўш. Тагин қанақанги скамейкалар!.. Утирсанг, ўтирганинг билинмайди, ётгандайсан. Бўёқлари ҳам турли-турли: оқ, сариқ, қизил, кўк... Бамисоли Ҳазрат Алининг ёллари дейсан. Кампир шу скамейкаларда бирпас-бирпас ўтган-кетганга қараб ўтирарди. Кейин хиёбонни айланарди. Нима йўқ унда. Дунёда бор дарахтлар, гуллар таг-туғи билан кўчирилгану шу ёққа олиб келинган. Айниқса, қўғирчоқ уйдек кичкина, жимжимадор уйнинг атрофи чиройлик. Гўё шу уйга келин тушадигану ерга палакдан пояндоз ясаб қўйишган. Кампир шу томонда

кўпроқ юради, кейин катта кўчага чиқиб, пиёда уйига кетади. У пиёда юришни яхши кўради, иннайкейин кўникиб ҳам қолган. Шу ёшга кириб, ҳали бирон марта машина ёки трамвайга тушган эмас. Раҳматли эри Усмон ака агар бирон жойга бирга боришадиган бўлса роса хуноб бўларди. Жонингга жабр қилиб нима қиласан, деб сўкарди. Бу ҳам кор қилмагач, ҳукуматда қасдинг борми, нега у чиқариб қўйган трамвайга чиқмайсан, деб қўрқитарди. Лекин фойда бермасди. Саври хола унинг гапларига парво қилмай, сабабини билмаса ҳам, пиёда кетаверарди. Мана, жонига жабр қилмай эллик ёшида Усмон ака оламдан ўтиб кетди. Касал бўлгани йўқ. Майиб бўлгани йўқ. Кечқурун шавла еб ўтириб — раҳматли шавлани яхши кўрарди, — мудроқ босяпти, бирпас мизғиб олай, деб шундай танчанинг ёнига ёнбошлади. Шу ётганича турмай қўя қолди. Раҳматли паст бўйли — Саври холанинг елкасидан келарди — жиккаккина, мўмин-қобил одам эди. Шунчалик мўмин эдики, кўпинча уйда бор-йўқлиги ҳам билинмасди. Бечоранинг ўлими ҳам ўзига ўхшаб билинмай ўтиб кетди. Саври хола кўп қайғурмади. Юракда изи қолмаганидан кейин қийин экан. У ҳатто эрининг юз-кўзи қандай бўлганини ҳам эслолмайди. Лекин ҳар ҳайитда мазорбошига бориб, қабрини зиёрат қилиб келади. Уйдан Минор анчагина олис, айланма бўлса ҳам, пиёда боради. Пиёда юришга нима етсин?! Кўрмаганингни кўрасан, билмаганингни биласан. Сотиболди ишга киритиб қўйиб, кўчага чиқадиган бўлди-ю, дарди енгиллашди. Урушда бедарак кетганлар кўп экан, битта унинг ўғли эмас экан. Аза очиб бекор қилибди. Буни Сотиболди ҳам айтди. Қўйинг, боши омон бўлиб кириб келиб қолса, нима деган одам бўласиз, деди. Қулоқ солмади. Тилаб олган ўғлининг дарди бошқача бўлар экан. Омон бўлса келади, умри тугаган бўлса жанозасиз ётмасин, деди. Лекин ўшанда тўғри қилибдими, ё нотўғри қилдими, ҳали ҳам билолмайди. Кўчага чиқиб, биттаси йигирма бир йил деганда келганини эшитди. Бердиалининг кетганига қанча бўпти? Энди ўн етти йил! Ажаб эмас келиб қолса. Кўпинча кечқурунлари бир капгир ош қилиб, чимчилаб еб ўтирганда хаёл қургур минг ёққа олиб кетади-ю, Бердиали иккита қовунни қўлтиқлаб кириб келаётгандай бўлади. Нега албатта қовун қўл-

тиқлаб келади — Саври хола билмайди. Лекин бир нарса доим эсида. Бердиали қаёқдан келмасин, ўқишиданми, бошқа ёқданми, барибир, ишқилиб бир нарса кўтариб келарди. Жўнашидан бир кун олдин ҳам шундай қилган эди. Хаёли урушда-ю, бир сумка шафтоли олиб келибди. Шунинг учунми, хаёлидан Бердиали ўтса, қўлида қовун билан ўтади. Қовун миясига ўрнашиб қолган. Утади-ю, бир неча кун кулиб турган қиёфаси кўз олдидан кетмай қолади. У чиройли куларди. Болалигидан шундай. Кулганда чап юзида кулгич пайдо бўларди. Ҳамма шу кулгичга ишқибоз эди. Бирпас кўчага чиқдимми, чап юзи қизариб қайтиб келарди. Қўни-қўшнилар ўпаверишарди. Саври холанинг ўзи ҳам уни ҳол-жонига қўймасди. Бўлар-бўлмасга кулдириб, ўпаверарди. Жўнаётган кунми ҳам вокзалда Саври хола уни шу кулгичидан ўпган эди.

Бу сўнги ўпич унинг хотирасидан сира чиқмайди. Уни эслаганда, беихтиёр кўзлари ёшланади. Бунинг устига ёлғизлиги қўшилиб, бир дарди ўн бўлади.

Яхшиям Сотиболди бор экан. Аза тутгандан бери тинч қўймай, охири, ишхонасига киритиб қўйди. Биринчи кунми ўзи машинада олиб кетди. Революция хиёбонини ўшанда кўрди. Кўрди-ю, пиёда юргиси, шу хиёбондан ўтгиси, умрида кўрмаган танаси бир қулоч-бир қулоч келадиган дарахтларни ҳусини кўз-кўз қилиб турган хилма-хил гулларни томоша қилгиси келиб қолди. Қайтишда шундай қилди, хиёбонга йўл солди. Мана, икки ойдан бери шу йўлдан юради. Борришдаям, келишдаям. Бунга пиёда юришни яхши кўришидан ташқари, бошқа сабаб ҳам бор. У шу йўлдан юриб Собиржон билан танишиб қолди. Собиржон катта кўчада ямоқчилик қилади. Дўкони бор. Нопнозандай йигитсан, нега ямоқчилик қиласан, бўй-бастингга яраша иш қилсанг бўлмайдимми, деб кўпинча сўрамоқчи бўлади Саври хола, лекин сўрай олмайди, уялади. Иннайкейин, унинг нима иши бор? Ҳар кимнинг ўз ихтиёри, кўнгли тусаган ишни қилаверади. Сирасини айтганда, Собиржон қўли гул йигит. Косиблик гўё унинг учун яратилган дейсиз. Қорайиб тарам-тарам бўлиб кетган бақувват қўлларида бигиз, игна ўйнаб туради. Унинг хушмуомалалигини айтмайси-ми?! Ҳар кўрганида қўлини кўксига қўйиб салом беради, ҳол-аҳвол сўрайди.

— Ассалому алайкум, кампир,— дейди.— Йўл бўлсин?

— Уйга болам, уйга,— дейди Саври хола қадами-ни секинлатиб, кейин мағрурлик билан қўшиб қўяди.— Ишдан келяпман.

— Чарчагандирсиз бўлмаса,— дейди Собиржон ишини қўйиб.— Бирпас ўтириб чой ичиб кетинг. Селон чой. Янги дамлаганман.

Саври хола уйдан кўнгли тўқ бўлса, рози бўлади. Уйдан эса кўпинча кўнгли тўқ. Овқатга анча бор. Ҳовли шипшидам. Утиради. Собиржон кичкина курсича қўйиб беради. Ана шунда, ишда озгина чарчагани билинади. Лекин бир-икки пиёла аччиқ цейлон чойидан ичиб, танаси яйрайди. Буни бутун баданига иссиқ тарқаб, пешонасидаги уч-тўртта қалин чизиқларнинг остида, қирра бурни учида тер томчилари пайдо бўлганидан билади-да, тургиси келмай қолади. Шунақа пайтлари баъзан оқшомгача шу ерда қолиб кетади. Собиржоннинг ишига маҳлиё бўлиб, гапларига қулоқ солиб ўтираверади. Собиржонда гап кўп, тагин бироқ маънили. Дунёда нима гап, подшолар нима қилишяпти, нима дейишяпти. Америка яна қанақа найранг қилмоқчи — ҳаммасидан хабардор. Ҳаммасини эринмасдан гапириб беради. Жуда гап тополмай қолса, қўлидаги ямаётган нарсасидан маъно чиқариб гапирди.

— Манави ботинкага қаранг,— дейди,— кўряпсизми, таги туянинг кўзидай тешилиб кетибди. Пошнаси ҳам қолмаган. Эгаси қанақа одам, биласизми?

Саври хола бошини сарак-сарак қилиб, йўқ, дейди. Собиржон гапида давом этади:

— Бу одам ўлгудек меҳнаткаш. Иш бўлса бўлди унга. Елиб-югураверади. Узини ўйламайди. Оёғига тош-пош ботганда қараб қўяди. Усти бутун. Яна парво қилмай кетаверади. Ечиб тагини қарашга вақти йўқ.

Собиржон унга тагдўзи қоқиб, ён-верини яхшилаб текислайди-да, бошқа бир туфлини қўлига олади.

— Бунга нима дейсиз?— сўрайди кампирдан кўзларини айёрона сузиб.

Саври хола туфлининг ямоқ-ямоқ бўлиб кетганини кўриб:

— Бечора, жуда камбағал бўлса керак,— дейди.

Собиржон жилмаяди. Анчагача жавоб бермай туфлига қараб туради-да:

— Йўқ, хола, топмадингиз,— дейди.— Бунга қаранг. Бутун жойи қолмабди, ҳаммаси ямоқ бўлиб кетибди. Шундоқ бўлсаям яна яматгани олиб келибди. Энди, тозалигига қаранг. Гард юқмаган-а! Ким шунақа княди? Ўлгудек зиқна, хасис одам шунақа княди. Ўзиниям ўн йил кийган бўлса керак. Камбағал шунақа княдимми?! Уники ёзгаям, қишгаям, лойгаям, сувгаям битта. Худо пошшо, деб кияверади. Соб бўлгунча княди. Яматмайди. Яматгани борса оёқ яланг қолади. Шунинг учун кияверади. Соб бўлганда, ташлаб, янгисини олади. Тўғри эмасми?

Саври хола тўғри, дегандай бош қимирлатади. «Шунча ақлинг билан битта катта идорани тебратишинг мумкин, бу ерда нима қилиб ўтирибсан», демоқчи ҳам бўлади-ю, демайди. Ўғлини эслаб кетади. «Шундоқ ўтирса ҳам катта давлат эди», дейди ичида ва томоғига нпмадир келиб тиқилади. Яна бирпас ўтирса кўзи ёшга тўлишини билиб:

— Умринг узоқ бўлсин, болам,— деб фотиҳа ўқийди-да, ўрнидан туради.— Қўлинг дард кўрмасин!

— Раҳмат, хола,— дейди Собиржон.— Яхши боринг.

Саври хола йўл-йўлакай ўзини тутиб олади. Жуда хаёлга берилиб кетса, уйга келиб, дарров овқатга уйнайди. Баъзан бу ҳам фойда бермайди, ёш қуйилиб келаверади. Шунда қуруқ чойни қулт-қулт ютиб, тонг отишини кутади. Хўроз қичқирганда кўнгли анча жойига тушади. Ишхонада, кейин Собиржоннинг олдига овунишини билади. Лекин уч кундан бери дўкон берк. Собиржон йўқ. Биринчи куни унча парво қилмади. Шундай бўлса ҳам дўкон берклигини кўриб, юраги увушиб кетди. Бирпас, келиб қолар, деган хаёл билан кутди. Йўқ, келмади. Иккинчи куни ҳам шундай бўлди. Собиржонга жуда ўрганиб қолган экан. Зарур нарсасини йўқотиб қўйган одамдек карахт бўлиб уйига қайтди. Овқат татимади. Кечаси билан ҳам ухлолмай чиқди. Нима бўлдийкин? У ёқ-бу ёққа кетиб қолдикини? Ундай бўлса айтарди. Иннайкейин, қаёққа боради? Ҳеч кими йўқ. Нима бўлдийкин?

Саври хола битта-битта юриб борарди, шошмасди. Шошиб нима қилади? Уйда болалари кутяптими ё биронта иши чала қолганми? Ҳамма иши жойида. Иннайкейин, ҳали кун эрта. Офтоб энди тиккага ке-

либди. Универмагга ҳам кириб чиқса бўлади. Бугун ойлик олди. Арзимаган ишгаям анча пул беришаркан. Илгари пенсиянинг тийини ҳам ҳисоблик эди. Энди бунақа эмас. Универмагга кириб чиқса бўлади. Битта маҳси олиш керак. Қиш ҳам келиб қолди.

Саври хола шу хаёллар билан ўзини чалғитишга уринди. Лекин, барибир, фикр-зикри Собиржонда эди. Охири чарчади шекилли, ўзига ихтиёр бериб юборди. Қадамлари бирдан тезлашди. Универмаг қолиб кетди. Катта кўчага чиқиб, театрга етганда эса қадамлари баттар тезлашди. У энди бутун вужуди билан олдинга интиларди. Кўзлари йўлда эди, лекин ҳеч нарсани кўрмасди. Лаблари нималарнидир шивирлар, лекин нималигини ўзи билмасди.

Йўловчилар ҳам ҳайрон эди. Қора духоба нимчасининг тугмачаларини ечиб, қўлларини қаттиқ-қаттиқ силтаганича, тротуарнинг ўртасидан ҳеч кимга парво қилмай кетаётган бу кумуш соч кампирни кўриб, баъзилар тўхтаб орқасидан қараб қолишарди. Олдиндагилар эса худди солдат этигининг темир нағалидек асфальтга тапиллаб тушаётган овозни эшитиб орқаларига ўгирилишар ва кекса аёлнинг зарб билан келаётганини кўриб, шошганларича йўл беришарди.

Кўп ўтмай олисдан Собиржоннинг дўкони кўринди. Саври хола тўхтади. У ҳансирарди. Нимчасини ечиб қўлига олди. Шу билан дам олган бўлди-да, яна жадал юриб кетди. Шунча ҳаракат қилса ҳам дўконнинг очиқ-ёпиқлигини билолмади, қадамни яна тезлаштирди. Бир чақиримча юриб, дўконга етди. У очиқ эди! Кампир овозининг борича:

— Собиржон!— деб юборди.

Деразадан кимдир мўралади.

— Лаббай, хола?!

Саври хола уни кўрди-ю, бўшашиб кетди. Бу — Собиржон эмас эди.

— Собиржон қани? — сўради у бор кучини йигиб. Лекин овози чиқмади.

— Лаббай? — дўкон эшиги очилди, ичкарида шоп мўйлов бир киши ўтирарди.

— Келинг, кампир,— деди у ва курсига ишора қилди.— Ўтиринг.

Саври хола худди шуни кутиб тургандай шилқ

этиб курсига ўтирди. Унинг бутун мадори қуриган, рангида ранг қолмаган эди.

— Собиржон қани?— сўради у бир оз ўзини босиб олгач.

— Собиржонми?— деди шоп мўйлов киши.— У кампирга парво қилмасдан, қўлидаги этикка нагал қоқиш билан банд эди.— Собиржоннинг тоби йўқ. Ётибди.

— Нима қилди?— шошиб сўради Саври хола.— Қаерда?

— Уйда,— этикдан кўзини узмай жавоб берди шоп мўйлов киши.— Уйда ётибди. Нима қилганини билмайман. Урнига бориб тур, дейишди, келдим.

Саври хола секин турди. Бутун бадани қақшарди. Оёқлари зўрға қимирларди.

— Ҳа, кампир, ўтирибсиз-да,— деди ямоқчи.— Собиржонда нима ишингиз бор эди? Мен қилиб берай?!

Саври хола индамади. Битта-битта қадам босиб уйи томон юриб кетди. У шошмасди. Қўлида нимчаси судралиб борарди. Нима қилади шошиб? Уйда нима, болалари борми йиғлайдиган? Йўқ. Болаларни худо унга кўп кўрган. Шошиб нима қилади? Кун ҳам ҳали кеч эмас. Энди қиём бўлибди. Ана, муздек шабада эса бошлади. Ҳаво совиди. Терлагани учунми, Саври хола буни дарров сизди. Нимчасини кийиб олди. Офтоб кўп яхши нарса-да. Қурт-қумурсқаям, жонивор ҳам, одам ҳам офтобга интилади. Усиз нима бўларди?

Саври хола уйига келиб, айвонга чўккалади. Анча ўтирди. Кейин самоварга озгина сув солиб, ўт ёқди. Цейлон чой ичгиси келди. Собиржон бир пачкасини қўярда-қўймай бериб юборган эди. Таҳорат олиб, юз-қўлини ювгунча самовар қайнаб чиқди. Аччиқ қилиб дамлади. Шу топ бир нарса эсига тушиб қолди. Нимчаси устидан апил-тапил камзул кийди-да, эшикка отилди. Тўғри дўконга келди. Дўкон берк эди. Кампир ўйланиб қолди. У нима қилишини билмасди. Кейин нимадир эсига тушиб, дўкон орқасидаги уч қаватли бинонинг ҳовлисига кирди. Ҳовлида йўл-йўл камзулшим кийган, қўқон дўппили бир киши гилдирак симини тўғрилаётган боланинг тепасида томоша қилиб турарди.

— Айланай,— деди Саври хола унга рўпара келиб.— Собиржоннинг уйини билмайсизми?

— Собиржон?— сўради қўқон дўппили киши.—
Қайси Собиржон?

— Ямоқчи йигит.

— Танимайман,— деди у, гап тамом, дегандай яна болага қараб.— Ямоқчига ишим тушмаган.

— Мен биламан,— деди бола шу пайт ўрнидан туриб.— Бир марта халталарини кўтаришиб олиб борганман. Кўрсатиб қўяйми?

— Бўйингга қоқай!— Саври хола севиниб кетди.

— Майли,— деди бола бурнини шўлқ этиб тортиб.— Фақат машинада борамиз.

— Машинада? Қанақа машинада?

— Мана кўрмаяпсизми!— деди бола гилдирак билан симини кўрсатиб.— Мен олдинда кетаман. Орқамдан сиз юрасиз. Қўрқманг, олдинга кетиб қолсам, қайтиб келаман. Майлими?

— Майли, болам, майли,— деди Саври хола.

Шундай қилиб, у умрида иккинчи марта машинага «тушди». Лекин бу гал эътироз билдирмай тушди. Бола гилдирагини гилдиратиб ҳовлидан чиқди.

— Бип, бип, кетдик! Юринг!

Собиржоннинг уйи олис эмас экан. Бирпасда етишди.

— Мана,— деди бола кичкина қизил эшикни кўрсатиб,— шу ерда турадилар. Кираверинг. Мен кетдим. Бип, бип!

— Бўйингга қоқай, ойинг роҳатингни кўрсин!

Саври хола ичкарига кирди. Торгина ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Тўрда эшик кўринди. Шу ёққа юрди. Юраги дукиллаб ура бошлади. Эшикка яқинлашиб, секин тақиллатди.

— Ким? Кираверинг!

Бу Собиржон эди. Кампир овозидан дарров таниди. Таниди-ю, энтикиб кетди. Эшикни очиб, ичкарига кирди.

Собиржон эшикка қараганича, каравотда ёнбошлаб ётарди.

— Ие! Хола! Келинг!— деди қаддини ростлаб, лекин турмади.

— Келдим,— деди Саври хола. У ўзини энди анча босиб олган эди.— Нима қилди, болам? Тузукмисан?

— Эски ярам қўзиди,— деди Собиржон.

— Қанақа яра?

— Оёгим...

— Оёгингга нима қилган, болам?— хавотирланиб сўради Саври хола каравотга яқинлашиб.

— Оёгимгами?— деди Собиржон ўйланиб.— Оёгим...оёгим йўқ.

— А?!— Саври хола қотиб қолди.

Собиржон ҳам жим эди. У нимадандир уялиб, кўзларини юмиб олган эди. Бир маҳал у жилмайди, кўзларини очиб, Саври холага қаради. Кампирнинг юз-кўзи ёш эди.

— Қўйинг, йигламанг, фойдаси йўқ. Урушнинг оқибати бу. Йигламанг. Яхшиси, ишингиздан гапиринг. Қалай, хурсандмисиз?

Саври хола жавоб бермади. У Собиржоннинг оёқ томонидаги юпқа кўрпани чангаллаганича қотиб қолган эди. Бирдан у қаттиқ ютинди, серажин юзи тортилиб, ёш боладек ҳўнграб йиглаб юборди.

— Болам, болажоним! Оти қурсин урушнинг, оти қурсин!— дерди йиғи аралаш.

Шу куни Саври хола алламаҳалгача Собиржонникида қолиб кетди. Кўчага чиққанида қош қорайиб қолган эди. Уйи томон борар экан, у шошиларди. Негашошилмасин? Бутун ишлари чала. Собиржонга иссиқ овқат қилмаса бўладими? Узига ўкшаб у ҳам ошни яхши кўрар экан. Йўл-йўлакай Сотиболдиникига кириши керак ҳали. Кўрпа-ёстигини, кампир нарса, олиб кела олармиди? Иннайкейин, кун бирам яхши! Эрталабки юзни ачитадиган муздек шабада йўқ.

Жоннинг роҳати, куз ҳавоси кўп қизиқ-да. Айнаб қолмасин тағин? Шошиш керак.

СОВҒА

— Мен тайёрман. Тайёрмисиз?— сўради Валижон.

— Тайёрман, болам. Ёз!— деди Шаҳодат хола.

Лекин нимадан бошлашни билмай, ўйланиб қолди. У сира ўғлига хат ёзмаган эди. Эрига ёзар эди. Раҳматли Раҳмонқул ака арабча ўқишни биларди. Иннайкиин, унинг ёзувини яхши кўрарди. «Шаҳодат, зерзабарини хўп келтирасан-да. Пулемётдай ўқийман хатингни!»— дерди ҳар ёзганида.

Ўғли арабчани билмайдн. Узининг эса янги алифбега уқуви йўқ. Уқуви бўлганда қўшнисининг ўғлини чақириб ўтирмасди, ўзи ёзарди. Ёзадиган гапи кўп эди. Мана, бир йил бўлдики, ўглидан хат олмайди, ном-нишонсиз кетди. Ўқиб юрган пайтларида тузук эди, ҳафтада, жуда бўлмаса ойда бир ёзиб турарди. Ишга кирди-ю, бедарак кетди. Аммо ишга кирганда ўн беш сўм пул юборди! Эрта куз эди ўшанда. Авжи долзарб пайт. Бутун қишлоқ, тирик жон борки, далада. Шаҳодат хола колхоз боғчасида тушликдан кейин болаларни эндигина ухлатиб ўтирган эди, ҳовлини бошига кўтариб Қоровой почтачи келиб қолди.

— Шовқининг курсин, намуноча бақирасан?— деди бўғилиб Шаҳодат хола.— Болла ухлавотти! Нима дейсан?

— Сизга пул келди, пул!— деди почталъон оғзининг таноби қочиб.

— Қанақа пул? Қатдан?— ҳайрон бўлди Шаҳодат хола.

— Қанақа пул бўларди? Қогоз пул-да!— деди почтальон.— Нахт ўн беш сўм! Ўғлингиз юборибди.

— Ўғлингиз юборибди? Вой, ўғлимдан айланай!— Шаҳодат хола севиниб кетди, болалар эсидан чиқди, шанғиллаб гапира бошлади.— Вой, болагинам-а! Пул юбориб нима қиларкан! Хат-пат ҳам борми?

— Э, хола!— почтальоннинг жаҳли чиқди.— Хатни нима қиласиз?! Пул юборибди, бўлди-да. Ночор одам пул юборадими! Пул сўрайди. Хўш, ҳозир оласизми? Ё эртага почтахонадан оласизми?

Шаҳодат хола ўйланиб қолди. Нима қилиш керак? Ҳозир олиб қолса, ҳеч ким билмайди. Билса яхши бўларди. Айниқса, Қумри отин билан Аълобуш билса яхши бўларди. Гўё иккаловининг фарзанди фарзанду бошқаларники фарзанд эмас. Боладан гап очилдими, тамом, бири бирига гап бермай эртани кеч қилишади, кечни эрта. «Холпошшам тушмагур... бало-да, бало!..» деб отин бошласа, билгинки, кетидан Аълобуш туради: «Собиржонимни айтмайсизми, тасаддуқ!» «Тасаддуқ» демай кет иккаловинг ҳам!

— Эртага почтахонадан ола қолай?!

— Ўзим ҳам шундай дерсиз, деб турувдим,— почтальон тиржайди.— Бутун қишлоқ билсин, дейсиз-да! Дуруст, дуруст. Аълобуш кеннойим ҳам ҳеч уйда олмайдилар, бориб оладилар.

Эртасига эрталаб Шаҳодат хола янги кавуш-маҳси-сини, Қумри отин билан бирга ўзоқ йили тиктирган қора духоба камзулини кийиб кўчага чиқди. Ҳали эрта эди. Ҳеч ким йўқ. Фақат муюлишда раис шофёрининг эшигини тақиллатиб турарди. «Ичпбди-да яна,— хаёлидан ўтказди Шаҳодат хола.— Раис энди еб қўяди». Шу пайт димоғига гуп этиб иссиқ ноннинг ҳиди урилди. Осмонга қаради. Аълобушнинг мўриси-дан тутун чиқиб турарди. Шаҳодат хола шу ёққа юрди.

— Аълобуш! Ҳой, Аълобуш!— деди эшикни қия очиб.— Аълобуш-увв!

Аввал жавоб бўлмади. Кейин:

— Ҳувв, тасаддуқ, ҳув-в-в!— деган чўзиқ овоз эшитилди.

Бу Аълобуш эди. Шаҳодат хола жилмайиб қўйди. Кўп ўтмай бир сават буғи чиқиб турган кулча кўтариб йўлакда Аълобушнинг ўзи кўринди.

— Эшикда нима қилиб турибсиз, тасаддуқ?— деди Аълобуш Шаҳодат холага бошдан-оёқ қараб чиқиб.— Ичкарига киринг. Чойим тайёр.

— Шошиб турибман, раҳмат,— деди Шаҳодат хола.

— Ҳа, йўл бўлсин, тасаддуқ?— сўради Аълобуш, янги кавуш-маҳсига кўз қирини ташлаб.

Шаҳодат хола худди шуни кутиб турган эди.

— Пуштага кетяпман, айланай,— деди бепарволик билан.

— Ҳа, тинчликми, тасаддуқ?— сўради Аълобуш.

— Адҳамжон пул юборибди,— деди Шаҳодат хола.— Шуни олиб келмоқчиман.

— Вой, тасаддуғ-эй, эй, вой, тасаддуғ-эй! Ҳў-ўп болаларимиз бор-да, тасаддуқ!— деди Аълобуш.— Собиржонимни айтмайсизми, тунов куни хатида, ойи, мандалини посилка қилсам нима дейсиз, депти. Йўқ, дедим, тасаддуқ, йўқ, дедим. Ўзинг киявер, дедим. Масконда ярашади бунақа кийимлар, дедим.

— Мандалини нима экан, айланай?— сўради Шаҳодат хола, кулгидан ўзини зўрға тийиб.

— Нима бўларди, тасаддуқ, алламбало материя бўлса керак-да!

Шаҳодат хола энди ўзини тутиб туролмади. Мандариннинг нималигини айтиб юборай деди-ю, лекин айтмади, ўртоғини хафа қилгиси келмади. Фақат тўйиб-тўйиб кулди.

— Нега куляпсиз, тасаддуқ?— сўради Аълобуш.

— Болаларнинг қилган ишига кулмай бўладими?

— Тўғри айтасиз.

Аълобуш қўшнисига қўшилиб кулди.

— Хўп, мен борай бўлмаса,— деди Шаҳодат хола ва кўчага чиқди. Чиқди-ю, қуруқдан-қуруқ кетаётганидан тортинди. Мақтангани кирган экан, деб ўйлама-син тагин Аълобуш! Орқасига қайтди.

— Айтгандай, Аълобуш! Эсим қурсин, нега кирдинг ҳам демайсиз. Бир қатим оқ ипингиз борми? Бувинисанинг кенжаси фартуғини йиртиб қўйибди. Тикай десам, ипим тамом бўлибди.

— Бир қатим эмас, бир ғалтак олинг, тасаддуқ. Ип сиздан айлансин!

Почта Қумри отиннинг уйидан икки ҳовли нари эди. Шаҳодат хола кирай деди-ю, боғчага кеч қолиши-

ни ўйлаб, кирмади. Кириб ҳам нима қилади?! Аълобуш билди — бутун қишлоқ билди деган гап!

Почтада дарров иши битди. Тахи бузилмаган ўн сўмлик билан беш сўмликни қўлига олар экан, кўзларида ёш йилтираб кетди. Пичирлаб ўглини дуо қилди. Пулни чўнтагига солишни ҳам, солмасликни ҳам билмай, қўлида ушлаганча кўчага чиқди. Тўлиб турган юраги бўшашиб кетди — йиглаб юборди. Унинг биринчи марта шундай йиглаши эди. Раҳматли эридан қолган дард ҳам, ўзининг тортган ҳамма қайғу-аламлари ҳам, ўглининг мана шундай обрўга эришиб, пул юбориши ҳам шу йиғида акс этар эди.

— Шаҳодатхон, ҳо, Шаҳодатхон! Кўчанинг ўртасида нима қилиб турибсиз?

Шаҳодат хола шопа-пиша рўмол учи билан кўзларини артди, ёнига қаради.

Икки қўлини белига тираб, эшик олдида Қумрини турарди.

Шаҳодат хола ўзини босиб олиб, шу томонга юрди. Пулни чўнтагига солмоқчи эди, солмади. «Отин ҳам билиб қўйсин!» — деди ичида.

— Ассалому алайкум! Эрталаб пўштада нима қилиб юрибсиз? Адҳамжонга пул юборяпсизми? Бола тушмагурга ҳалиям пул юборасизми-а?

— Йўқ, отин,— Шаҳодат хола жилмайди.— Мен юбораётганим йўқ, Адҳамингизнинг ўзидан пул келибди. Шунини олиб келяпман!

— Шундоғ денг, вой, умрингдан барака топкурэй.— Қумрини отин қўлини ёзиб дуо қилди.— Мартабаси баланд бўлсин, топгани тугаллик билан ўтсин. Омин! Шундоқ денг?!

— Шундоқ, айланай, шундоқ.

Шаҳодат хола уйига қандай етиб келганини билмади. Келди-ю, пулни кечагина ўқиб ўтирган «Юсуф ва Зулайҳо»нинг ўртасига солиб, токчага қўйиб қўйди. Ўн сўмлиги ҳали ҳам тахи бузилмай турибди. Беш сўмликни ишлатиб юборди. Ишлатмоқчи эмас эди, Адҳамжон келганда икковини ҳам ўзига бермоқчи эди. Пулга зор бўлмаса нима қилади ишлатиб? Бунинг устига яқинда пенсия бера бошлашди. Пулга зор эмас. Лекин ишлатиб юборди. Қоравой почтачи уйданганда тўёна олди-ю, миёнчага етишмай қолди. Шунда ишлатиб юборди. Ўн сўмлиги турибди. Жуда ўксиб кетганда

токчадан китоби билан олиб қараб ўтиради. Кеча чи-
долмади. Пochтага борди. Қоровой ёлғиз ўтирган экан.

— Йўқми? — сўради унга термилиб.

— Йўғ-а, хола, йўқ, — деди Қоровой айбдор оҳанг-
да. — Мен ҳам тушунолмайд қолдим. У ёқ-бу ёққа кетиб
қолган бўлса керак-да... — У шундай деди-ю, яхши
баҳона топгандай, шу гапга маҳкам ёпишиб олди. —
Ҳа, у ёқ-бу ёққа кетган! Инженер деган гап ҳозир
жуда зарур гап, хола. Инженер ҳамма ёқда керак.
Бирон ёққа жўнатишган. Келиб қолади. Мана кўра-
сиз, ё хат келади, ё ўзи келиб қолади.

Шаҳодат хола уйига қайтди. Кўнгли хира эди.
Зора Қоровойнинг айтгани келса?! У эринибгина ов-
қатга уннади. Пиёз билан гўштни қовуриб бўлиб, ни-
ма қилишини билмай ўйланиб қолди. Кейин, бўлгани-
ча бўлар, деб бир товоқ сув солиб ёпиб қўйди.

Шу пайт кимдир эшик томондан:

— Хола, кирсам майлими? — деб қичқирди.

— Бўлмаса-чи, киравер, — деди Шаҳодат хола.

Бу Бувинисанинг тўнғичи — Валижон эди.

— Кел, болам, кел, — деди Шаҳодат хола. — Ҳа, нп-
ма дейсан?

— Хола, мени мактабимдан юборишди, йўқ... ўзим
келдим. Анақа... — Валижон тутилиб қолди.

— Ҳа, қанақа? Гапиравер, — деди Шаҳодат хола.

— Биласизми, яқинда... Саккизинчи Март, — деди
Валижон ўйланиб-ўйланиб. — Шунга... шунга совға қил-
моқчийдик. Мен... аннақа... қанақа совға қилишимни
билмайман.

Валижон бурнини шўлқ этиб тортди-да, Шаҳодат
холага қараб жавдирай бошлади.

— Тузукроқ гапир, болам, нима қилмоқчисан, қа-
нақа совға?

— Сизга совға, — деди Валижон.

— Менга? — ҳайрон бўлди Шаҳодат хола.

— Сизга. Учунчи «Б» дагилар ҳамма хотинларни
бўлиб олишди. Мен ойим билан сизни танладим. Укам
сизни яхши кўради. Нуқул боғчадан келганда «бувим-
га бояман» деб йиғлайди.

Шаҳодат хола жилмайди.

— Шунинг учун менга совға қилмоқчимисан?

— Ҳа, — деди Валижон. — Лекин нима қилишимни
билмаяпман. Ўзингиз айтиб бера қолинг.

Шаҳодат хола кулиб юборди. Кўнгли бирдан ёришиб кетди. Валижонни бағрига босди.

— Раҳмат, болам, раҳмат,— деди у Валижонни ўпаркан.— Менга совға керакмас. Ҳамма совғани ойингга қилгин. Ойингга керак совға. Сенларни боқаман деб бечора тиним билмайди.

— Ойимларга тайёрлаб қўйдим,— деди Валижон.

— Бўлмаса, қўя қол. Менга керакмас.

— Айта қолинг!

Валижон йиғлагудай бўлиб турарди. Кампир ўйла-ниб қолди.

— Нима совға қилсанг экан?

Кўп ўйлади. Ниҳоят топди:

— Ёзувинг кўҳликми?— сўради у.

— Доим беш оламан!— деди Валижон.

— Бўлмаса Адҳам акангга битта хат ёзиб бера-сан.

— Хат?— Валижоннинг лаблари чўччайди.

— Мен айтиб тураман, сен ёзасан. Бу жуда галати хат. Ана шу менга совғанг бўлади. Бўптими?

— Бўпти!— деди Валижон.

— ...

— Ёзмаймизми?— сўради Валижон зерикиб.

— Ёзамиз, болам, ёзамиз,— деди Шаҳодат хола ўп-каси тўлиб ва секин гапира бошлади.

У шунчалик секин гапирардики, Валижонга бир марта ҳам қайта сўрашга тўғри келмади. Қош қорай-ганда хат тайёр бўлди.

— Қани, ўқиб бер-чи,— деди Шаҳодат хола.

Валижон салмоқлаб ўқий бошлади:

«Ассалому алайкум, Адҳамжон, ўғилгинам! Эсон-мисан, омонмисан? Тинчмисан? Юборган пулингни олиб, бошим осмонга етди. Раҳмат. Раҳматли дадан-нинг ўрнини босиб турганлигиндан бениҳоя хурсанд-ман. Ишқилиб, умринг узоқ, мартабанг баланд бўл-син. Ниятингга ет.

Ўғлим, болажоним, кўнглимни гап қилиб турган бир гапни айтсам, хафа бўлма, ҳар қолда онангман. Мана, йил бўлиб қолди, сендан хат олмаяпман. Узинг ҳам келмайсан. Виламан, ишинг кўп, вақтинг йўқ. Лекин икки энлик бўлса ҳам хат ёзсанг, шу менга кифоя. Соғлигингни, ўйнаб-кулиб юргангини бил-сам, бас.

Мендан аҳвол сўрасанг, аҳволим яхши. Ҳали ҳам боғчада болалар билан бағ-буғлашиб ётибман. Кеча мозор бошига бориб, дадангнинг мозорини суваб келдим. Раҳматли орау-ҳавасингни кўролмай кетди. Тунов куни Собиржондан хат келган экан, сени сўрабди. Яхши, дедим. Ишқилиб, қаерда бўлсанг ҳам омон бўл.

Сени соғиниб кутгувчи ойинг
Шаҳодат».

Валижон хатни шу кунидек почта қутисига ташлади.

Орадан бир ҳафта ўтди. Шаҳодат хола боғчадан келиб, айвонда кўрпа қавиб ўтирарди. Кўчадан шангиллаб Аълобуш ўтиб қолди. Кўп ўтмай ўзи кириб келди. Қўлида посылка қути.

— Тасаддуқ! Собиржонингиздан посылка келди,— деди у айвонга чиқиб ва бирдан кулиб юборди.

— Ҳа, тинчликми?— сўради Шаҳодат хола.

— Тинчлик, тасаддуқ, тинчлик!..— у кулгидан ўзини тўхтатолмай зўрга гапирарди:— Малдалини тушмагур кийимлик эмас экан, тасаддуқ, ейдиган нарса экан, ейдиган! Нима экан, деб сабрим чидамай пўштада очдим. Бундоқ қарасам малдалин! Олинг, мазасини кўринг тасаддуқ.

У бир ҳовуч мандаринни Шаҳодат холанинг этагига ташлади.

— Бирам мазали, бирам мазали! Маскопда йўқ нарса бор экан, тасаддуқ, йўқ нарса бор экан.

Шаҳодат хола зўр-базўр илжайди.

— Умридан барака топсин Собиржон.

— Илойим айтганингиз келсин, тасаддуқ. Хўп, мен чиқай, овқатим кечикиб кетди. Чиқинг, тасаддуқ, чақчақлашиб ўтираминиз, чиқинг.

Аълобуш яна шангиллаб чиқиб кетди.

Шаҳодат хола мандариндан биттасини арчиб оғзига солди. Лекин ўтмади. Чайналиб қолди. Кўзлари ёшга тўлди. Миясига қуйилиб келаётган оғир фикрларни ҳайдамоқчи бўлиб ўрнидан турди. Ҳовлига тушиб оғзидагини тупуриб ташлади. Учоқ бошига бориб, қайтиб келди. Айвон устунига суянди.

— Яна кўз ёшимми-а?— деди шу пайт кимдир.

Шаҳодат хола чўчиб орқасига ўгирилди.

Йўлакда оғзи қулоғига етиб Қоровой турарди.

— Қани, дарров кўзингизни артиб олинг-чи!

— Хўп, болам, хўп.

Шаҳодат хола энги билан кўзларини артиб, жилмайган бўлди.

— Мана бу бошқа гап,— деди Қоровой.— Энди манави хатни олинг.

Шаҳодат холанинг юраги ўйнаб кетди.

— Ўғлимданми?

— Ҳа, ўғлингиздан.

— Вой, болам-эй, болажоним-эй!— Шаҳодат хола гуллик конвертдаги хатни бағрига босиб йиғлаб юборди.

— Ия-ия! Бу қанақаси бўлди?— деди Қоровой кулиб.— Хат келмасаям йиғи, келсаям йиғи экан-да? Ўқиб берайми?

Шаҳодат хола бош ирғади.

— Бу ёққа беринг.

Қоровой конвертни очди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Хатни у ёқ-бу ёққа айлантириб кўрди, конвертни янгитдан қараб чиқди. Кейин ўйланиб қолди.

— Уқимайсанми?!— деди Шаҳодат хола энгидан тортиб.— Адҳамдан эканми?

— Ҳа, ҳа, ўғлингиздан... Адҳамдан...— деди Қоровой хатдан кўзини узмай.

— Уқи бўлмаса!

— Ҳозир... мана... эшитинг,— Қоровой Шаҳодат холага бир қараб қўйди-да, ўқий бошлади.— «Ассалому алайкум, ойижон. Сизни соғинтириб қўйганим учун мени кечиринг. Узоққа кетиб қолувдим. Ойижон, сизни жуда соғиндим. Аҳволларингиз тузукми? Хатингизни олиб жуда хурсанд бўлдим. Ўзингизни уринтирманг. Менинг ишларим яхши. Яқинда учрашиб қоламиз.

Ойижон! Сизни хотин-қизларнинг халқаро байрами — Саккизинчи Март билан табриклайман. Хатингизни соғиниб кутувчи ўғлингиз — Адҳам».

— Болам, болажоним!

Шаҳодат хола кўзини дарё қилиб хатни Қоровойнинг қўлидан олди-да, бағрига босганича уйга кириб кетди.

Қоровой ҳеч нарсага тушунмай жойида туриб қолган эди.

Хатни Валижон ёзганидан у ҳам хабарсиз эди.

ЙУЛДА

Тошкент — Наманган поезди йўлга чиққанда, қош қорая бошлаган эди. Боягина кўзга ташланиб турган паст-баланд иморатлар, дарахтлар аста-секин қоронғилик ичига ғарқ бўла бошлади. Шаҳардан чиқилганда эса, ҳеч нарса кўринмай кетди. Фақат олисларда тўп-тўп бўлиб чироқлар милтпллар ва вагон деразаси ортида семафорларнинг кўм-кўк кўзлари липиллаб ўтиб турарди.

Олис сафарга чиққанингда атрофингдаги одамлар билан тезроқ танишиб, бирпасда қадрдон бўлиб кетсан ва кўпинча ҳаммадан, ҳатто энг яқин дўстларингдан ҳам сир тутган нарсаларни уялмай-нетмай айтиб берасан, бу ҳам етмагандай, сирли, нозик, фақат ўзингга, жуда бўлмаганда, дўстингга тегишли бўлган орзуларингни ўртага ташлаб, бегона одамлардан маслаҳат сўрайсан. Хуллас, бошқа пайтда иззат-нафсингга тегадиган анча-мунча гаплар билан ўзингни овутиб, сафарни кўнгилли ўтказишга ҳаракат қиласан.

Бизнинг купеда ҳам шундай бўлди. Поезд бир станция йўл босар-босмас, ҳаммамиз танишиб олдик. Ҳамроҳларимнинг биттаси ёши элликлардан ўтиб қолган банк инспектори экан. Қора қундуз ёқали, кўкимтир пальто кийиб олган бу одам асли наманганлик бўлиб, ҳисобот ишлари билан марказга тушган экан. У вагонга чиққанидан бери қора майиз ейишу кўк чой ичиш билан овора эди. Айтишпга қараганда, майиз билан чой ҳар қандай дори-дармондан афзал эмиш.

— Ота-боболаримиз бунинг сирини яхши билиш-

ган, — дерди у гап орасида. — Ёзда нонуштадан узумни канда қилишмаган, қишда майизни. Шунинг учун-да, касал нималигини билишмаган. Мана, мен ўзим ҳам шу ёшга келиб, ҳалигача бирон марта докторга мурожаат қилганим йўқ. Ё ишонмайсизми?

Унинг гапларига ишонмай бўлмасди. Қип-қизил мағиздек юзлари, оқ оралай бошлаган соч-соқолидан соғлом, бақувват одамнинг нафаси уфуриб турарди.

Иккинчи ҳамроҳимиз биринчисидан бир оз кекса-роқ, қотмадан келган, кўз ости қовоқлари салқиб тушган... Чекса керак, мошкичири мўйлови саргайиб кетган эди. Бу одам шаҳар архивида ишлар экан. Тошкентга қариндошларини кўргани келаётган экан. Учинчи ҳамроҳ билан фақат салом-алик қилдик, холос. Чарчаган эканми, поезд юриши биланоқ, бир оз мизгиб оламан, узр, деб тепага чиқиб олган эди.

Поезд қандайдир бир станцияга келиб тўхтади. Банк инспектори термосини қўлтиқлаб физиллаганича пастга тушиб кетди. Мен ҳам ўрнимдан турдим. Пастга тушайми, тушмайми, деб бирпас деразадан ташқарига қараб турдим. Станция кичкина бўлса керак, икки-уч жойдагина чироқ ёниб турибди. Бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Тушишга аҳд қилиб, энди эшик томон юрүвдимки:

— Улгурмайсиз, — деб қолди хирилдок овоз билан мўйловли ҳамроҳим. — Бу ерда поезд кўп тўхтамайди.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. У гапни тугатиши билан қўнғироқ чалинди. Поезд бир силтаниб, секин қўзғалди. Банк инспектори ҳовлиқиб кириб келди. Унинг юзида севинч барқ уриб турарди.

— Сал бўлмаса қолиб кетардим-а! — деди у нафасини ростлар экан. — Йўлда иссиқ чой бўлмаса қийин. Айниқса, мендақа чойхўрларга! — У катта оғзини тўлдириб кулиб қўйди. — Пиёладан буғ чиқиб турмаса, чой ичгандай бўлмайман, галимдан адашиб кетавераман. Ҳозир янгитдан дамлаймиз. Қани, марҳамат қилинглар!

У менга рўпарасидаги бўш жойни кўрсатиб, пальтосини еча бошлади. Кейин, киссасидан бир сиқим майиз олиб столга сочди-да, чой дамлай бошлади. У бу ишни шундай ҳафсала билан қилдики, гўё чой дамлаш ҳаёт-мамот масаласини ҳал қиладигандек ту-

юлди. Дамлаб бўлиб оғир хўрсинди, ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Ундан кўзимизни узмай турганимизга қаноат ҳосил қилгач:

— Қани, олинглар,— деди майизга ишора қилиб ва термоснинг кумуш ранг қалпоғига чой қуйиб биринчи ўзи ича бошлади.— Асил чой бўлибди.

Биз кулиб қўйдик.

— Қани, қарасинлар, тақсир,— деди кўп ўтмай у ва термос қопқоғини янгитдан тўлдириб ёнидаги мўйсафидга узатди.— Бу, ошнаимиз дейман, роса уйқуни уряптилар-ку, а?!

Бейхтиёр тепага қарадим. Юқори полкадан енгил хуррак товуши эшитиларди.

— Ҳар кимнинг табиати ҳар хил экан-да,— инспектор жилмайиб қўйди.— Йўлда ухлаш у ёқда турсин, мен кўзимни ҳам юмолмайман.

— Мен ҳам шундай,— унинг гапини қувватлади архивчи,— ўзимни мажбур қилсам ҳам бўлмайди. Йўл азоби — гўр азоби, дейишади-ку, аммо йўл қанчалик оғир бўлса ҳам уйқу келмайди. Ишхонада-чи? Қандай ҳужжатни текширма—қизиқми, қизиқмасми, барибир тушдан кейин эсноқ босаверади. Ҳа... ҳар кимнинг табиати ҳар хил. Гўё минг йиллик архив дейсиз. Қаёғидан кириб ўқиманг, тушуниб тагига етолмайсиз.

— Йўлда гаплашиб кетганга нима етсин?— инспектор яна оғзини катта очиб жилмайди.— Баъзилар вагонга чиқдими, тамом, ё ўзини уйқуга уради, ё бирор нарса ўқишга тушиб кетади. Зарурми шу, нозарурми, чўт қоқиб кўрмайди. Ишқилиб, биропта нарса устида кўз югуртириб турса бўлгани. Ҳа, айтгандай, янги газета олиб чиқдим, талабгорлар бўлса, марҳамат.

У қўлини чўзиб, купе эшиги ёнига осиб қўйган пальтоси чўнтагидан тўрт буклоғлиқ газета олди.

— Газета ўқисам, аввало тўртинчи бетини кўриб чиқаман. Қизиқ-а? Ҳамма ҳам шундаймикин? Тагин қаерини денг? Эълонларини. Қўйди-чиқдилар ёзилган ерини. Нега шундай, ўзим ҳам тушунолмайман. Айтгандай, бу газетада ҳам бир-иккита қўйди-чиқди бор.

Инспектор чойни қандай жиддийлик билан дамлаган бўлса, газетани ҳам шундай жиддийлик билан ўқий бошлади. Унинг бургутники каби ўйноқи кўзлари эълондан эълонга ўтар, лаблари худди майиз чай-

наётгандай нималарнидир шивирларди. Бир маҳал қошлари чимирилиб кетди, пешонаси тиришди. Лекин дарров аввалги ҳолига қайтди.

— Тавба, ҳозирги ёшларга ҳайронман-да,— у юзини буриштириб, битта эълонни чертиб қўйди.— Мана бу йигит бултур уйланган эди, ажралишга тушиб қолибди. Тўйида бўлганман. Хотинини кўрганман. Суқсурдай жувон эди. Нимаси ёқмайдиқан?..

— Характерлари тўғри келмагандир-да,— сўз қотди мўйсафид архивчи.

— Характер? Характер нима ўзи?— инспектор қизишиб гапира бошлади.— Характер деб, мен феъл-атвор, одоб, тарбия, иззат-иқромни тушунаман. Шундай эмасми?

У ўз гапини тасдиқлаш учун менга бир қараб қўйди. Жим ўтирганимни ўзича тушуниб, гапини давом эттирди:

— Шундай экан, характерлари тўғри келмади, деган гап — биттаси одобли, биттаси одобсиз, деган гап бўлади, менимча. Демак, бу йигит хотинини одобсизга чиқарган. Мен бунга қўшилмайман. Одамнинг қанақалигини бир кўришдаёқ билиб олиш мумкин. Тўй куниёқ бу жувон менга ёқиб қолган эди. Киройи келин қилсанг, шунақасини қилсанг-да, деб ўйлагандим ўзимча. Шу қиз энди беодоб бўлиб қолдими?! Йўқ, бунга қўшилиб бўлмайди. Шунча ёшга кириб, одам ажратишни билсак керак, ахир!

Инспектор жаҳл билан купени айлана бошлади. Лекин жойнинг торлигидан баттар жаҳли чиқиб, мўйсафиднинг ёнига ўтирди.

— Мен сизга ростини айтсам, ҳозирги ёшларнинг, умуман, мазаси йўқ. Айниқса, йигитларнинг. Булар ўзларига шунақанги бино қўйган, шунақанги катта оғиз, маҳмаданаки, бунақаларни бизнинг давримизда кидириб топиб бўлмасди. Кийим танлаш, овқат танлаш, ўйин-кулги тушимизга ҳам кирмасди. Оилавий ҳаёт биз учун қандайдир сирли, муқаддас дунё эди. Ҳозир-чи, кечқурун топишиб, эрталаб ЗАГСдан ўтиб келишяпти.

— Бунчалик эмас,— деди истеҳзо билан архивчи.— ЗАГСда, бир ой ўйлаб келинг, дейишади.

— Боринг, шундай дейишсин ҳам. Бир ой нима деган гап? Бир ой ичида иккита бутун бошлик одам

бир-бирини ўрганиб, бир-бирига кўнгил қўйиши мумкинми? Албатта, йўқ. Ақл бовар қилмайди бунга. Лекин ҳозирги ёшларга шу муддат ҳам кўп. Бир ойнанинг ичида бир неча марта қўйди-чиқди бўлишлари мумкин.

— Ҳамма ёшлар ҳам шундай эмас.

Биз ялт этиб тепага қарадик. Тўртинчи ҳамроҳимиз ўнг ёнига ёнбошлаганича, бизга тикилиб ётарди. Уйғонганига анча бўлган бўлса керак, қийиқ кўзлари тетик, суяги йўғон юзига қизиллик югурган эди.

— Ҳамма ёшлар ҳам шунақа эмас,— деди у яна дона-дона қилиб.

Инспектор, яхши овқат пайтида эшик тақиллаб иштаҳаси бўғилган одамдек, ўрнидан бир қўзғалиб қўйди. Кейин бизга кўзларини жавдиратиб, тепа томонга юзини бурди.

Мўйсафид архивчи бепарволик билан папирос тутата бошлади.

Мен инспектордан кўзимни узмасам ҳам, қулогим тепада эди.

Купега бир зум сукунат чўкди.

— Ёшларнинг кўпчилиги ҳозир биз катталар қилолмаган ишларни қиляпти,— деди ниҳоят жимликни бузиб юқори полкадаги йўловчи.— Қурилишларда — ёшлар, қўриқ ерларда — ёшлар. Олий математика, физиканинг биз тушунмайдиган сеҳрли участкаларида ҳам ёшлар. Яна нимани истайсиз?

Инспектор кулиб қўйди.

— Сиз мени тушунмадингиз. Мен ёшларнинг фаолияти ҳақида гапираётганим йўқ. Бу ҳақда баҳс бойлаш ҳақиқатдан кўз юмиш бўлар эди. Мана, менинг бошлигим ҳам худди сиз айтган ёшлардан. Эндигина йигирма саккизга кирди. Агар у ҳозирги гайрати билан ишлайверса, билмадим, уч-тўрт йилда нима ишларни қилмасикин?! Мен бу ҳақда эмас, ёшларнинг ҳаёти ҳақида, уларнинг маънавий, ахлоқий томонлари; оилавий турмуш масалаларига бўлган муносабатлари ҳақида гапиряпман. Соддароқ қилиб айтганда, мен ёшларнинг муҳаббат, вафо каби нозик фазилатларга қараши ҳақида гапиряпман. Бу масалаларда уларни енгилтак деб ҳисоблайман. Мана, ўзингиз қаранг-а, ёшгина йигит, яхши касб эгаси бўлган одам уйланганига бир йил бўлар-бўлмас, хотинидан ажрал-

моқчи. Уйланмасдан илгарии қаёқда эди эси? Бир йил турар-турмас ажралар экан, нега уйланади?!

— Бунақалар жуда ҳам оз. Улар севги нималигини билишмайди. Ҳали ҳақиқий севги келмасдан туриб ё уни ўтказиб юбориб, ишқ-муҳаббат ҳақида лоф уришади. Натижада ҳасётлари бузилади. Бошқаларнинг ҳаётини ҳам бузишади. Лекин... лекин, биласизми, илгарилари...

— Илгарилари биз севги нималигини билмасдик,— гапни бўлди архивчи.— Бунақа сўзларни қариганимизда эшитяпмиз. Мен кампиримни никоҳ кунни гушангада кўрганман.

— Ажрашмаганмисиз, ишқилиб?— кулги аралаш сўради инспектор.

— Нега ажрашар эканман яхши бўлгандан кейин,— гурур билан жавоб қилди у.— Қирқ йилдан бери яшаб келяпмиз.

— Баракалла. Кўрдингизми?— инспекторга жон кирди.— Илгари бунақа қўйди-чиқдилар кам эди ёшлар орасида.

— Балки шундайдир. Лекин сиз битта эълонга қараб баҳо берманг. Ёшлар биз кексаларга қараганда, ҳаётни яхши тушунади. Чунки уларнинг кўз олдида шундай воқеалар содир бўляптики, бу воқеаларнинг ҳар бири катта тарих. Бизнинг илгариги бир йилимиз ҳозирги ёшларнинг бир кунига ҳам тенг келмайди. Буларнинг ҳаммаси, шубҳасиз, ёшларнинг ички дунёсига таъсир қиляпти. Кўп нарсаларни ўйлашга мажбур қиляпти, ёшлар жиддийлашиб кетяпти. Агар хўп десаларинг, мен бир воқеани айтиб бераман.

Ҳаммамиз рози бўлдик.

Ҳикоячимиз ўрнидан туриб пастга туша бошлади. Шу маҳал дераза ортида чироқлар кўриниб кетди. Поезд юришини секинлатди.

— Станцияга келиб қолдик шекилли?— деди инспектор ихтиёрсиз равишда термосга қўл чўзиб.— Ҳа, станцияга келибмиз. Қаер экан?

— Билиб бўлмаяпти,— деди архивчи янгитдан папирос тутатиб.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Доғ сув бўлса, бўлди.— Инспектор шундай деб эшик томон юрар экан, ҳикоячимизга қараб жилмайди.— Янги чой билан эшитадиган бўлдик-да энди, а?

Поезд тўхтаганда, мен ҳам тамбурга чиқдим. Эшикни очишим билан юзимга гуп этиб муздек ҳаво урилди. Беихтиёр орқамга тисарилдим, эшикни ёпдим-да, деразадан осмонга қарадим. Ҳаво очилибди, у ер-бу ерда юлдузлар чарақлаб турибди. Икки соат чамаси булутлар орасида яшириниб юрган кулчадек ой сезилар-сезилмас нур сочяпти.

— Шундақа станцияларнинг садағаси кетсанг арзийди-да! — Термосини кўтариб вагонга инспектор чиқди. Совуқдан қизариб кетган юзларида ҳар доимгидек севинч барқ уриб турарди. — Доғ сув бор экан. Қани, юринг!

Унинг кетидан купега кирдим. Кўп ўтмай яна йўлга тушдик. Инспектор яхшилаб чой дамлаб, ҳаммамизга бир сиқим-бир сиқимдан майиз улашиб чиққач, тепадаги ҳамроҳимиз ўз ҳикоясини бошлади.

— Мен, қурувчи-инженерман. Тошкентдаги Олмазор массивида бўлган бўлсаларингиз керак. Шу массивдаги янги тийда қурилаётган кўп қаватли турар-жой биноларини биз қурганмиз. Илгарилари Олмазор номига мос тушмаган қуп-қуруқ дашт эди. Сув йўқ, дарахт йўқ. Битта-яримта машина ўтиб қолса, ёзда тупроққа, қишда лойга ботарди. Сўнгги икки йил ичида массив ўзгарди-қўйди. Биринчи бино қад кўтариши билан кўпчилик қурувчилар бутун сезон бўйи бу ерда яшаб ишлашга аҳд қилишди. Бинонинг қуёш кам тушадиган томонига палаткалар тикиб яшай бошладик.

Мен кўп қурилишларда бўлганман. Мирзачўлда ҳам, Оҳангаронда ҳам. Лекин Олмазорнинг нимасидир мени ўзига ром қилиб қўйган эди. Балки ишнинг кўп ва тезкорлигидир? Билмадим. Ҳар ҳолда қандайдир янгича куч ва ҳаяжон билан мен ҳам ишга киришиб кетдим. Комплекс бригадасига бошлиқ қилиб қўйишди. Буни қарангки, ҳаммаси ёшлар. Аввал ранжидим. Худди бояги сиз айтган гап миямдан ўтди. Ҳатто бошлиқларга тўполон қилиб кирдим. Кулишди. Оёғимни тираб туриб олувдим, майли, бошқа бригадаларни кўр, истаган одамнинг ол, дейишди. Лекин олмадим. Бундай қарасам, қолган бригадаларда ҳам деярли ёшлар экан. Бунинг устига, бекорга ранжиган эканман, мени шошириб қўйишди. Ҳаммаси эмас, албатта, лекин кўпчилиги. Прогул деган гап йўқ, брак йўқ. Айт-

ганингизни қилишади. Қурилишда бундан муҳимроқ яна нима бўлиши мумкин? Қирқ саккиз квартирали гишт уйни биринчи гал роппа-роса бир ярим ойда битказдик. Бу, албатта, катта ютуқ. Ишлар, умуман, яхши эди, болаларнинг димоғи чоғ. Улар хурсанд бўлгандан кейин, менинг ҳам дўппим яримта эди. Бошқармада Олмазорнинг орқа томонига тушадиган бинони бермоқчи бўлишувди, кўнмадим. Бу ерда анчагина қийналишга тўғри келарди. Чунки иморат пастликка қурилиши керак эди. Бу, пойдеворни чуқур қазиш деган сўз. Лекин йигитлар ғайрати жўшиб кетганиданми ё бу қийинчиликни қийинчлик санашмаганиданми, олаверинг, қурамыз, деб қолишди. Олдим. Кейин билсам, буларнинг гапида ҳам жон бор экан. Олмазорнинг орқа томонида катта ариқ бўлиб, ён-вериди озми-кўпми дарахтлар бор экан. Ёшлик-да, иш оғир бўлса ҳам майли, лекин кўнгил чоғ бўлсин.

Шундай қилиб, яна ишга тушиб кетдик. Иккита бульдозер ерни текислай бошлади, иккита кўтарма кран келтирилди. То уларни ўрнатгунча, йигитларнинг бўшлари палаткаларни кўчириш билан овора бўлишди. Езнинг ўрталари эди ўшанда. Жазирама иссиқ томоқни қурилади, кўйлак-шим тердан баданга сирачдай ёпишиб кетган... Иморатни қуриб битиргандан кейин гашти катта-ю, азоби ҳам чакки эмас. Ахир, ўйлаб кўринг, уйингизда битта чўпни у ердан-бу ерга олиб қўйиш учун неча марта эгиласиз-турасиз! Бу иморатку! Тагин қанақаси денг! Ёшликда эътибор бермас экансан киши. Аммо улгайганинг сари меҳнатнинг қадрига етар экансан. Айниқса, ҳар бир гиштида ўзингдан бир нима қолган бинони кўрсанг, шундай бўлар экан.

Ана шу пайтлари бригадамизда янги бир йигит пайдо бўлиб қолди. Бошқармада, институтга киролмабди, бирон ишга қўй, отаси илтимос қилиб келди, дейишди. Нима дердим, хўп, дедим. Лекин уни кўрдиму, энсам қотиб кетди. Нега десангиз, у ҳали юзига офтоб тегмаган нозик йигитлардан эди. Жуссаси ҳам кичкина, қурилишдаги йигитларга мутлақо ўхшамайди. Мактабни битиргану, институтга ариза берган, лекин киролмаган. Ҳаётидаги биринчи кўрган қийинчилиги ҳам шу бўлса керак. Лекин нима қиласиз? Ишга

келгандан кейин биронта иш берасиз-да. Аввал бошим қотди. Нима ишга қўйишни билмадим. Охири, ўйлаб-ўйлаб сим қирқадиган станокка қўйиб қўйдим. Биласизларми, йўқми, бетон плиталарни пойдеворга ётқизилганда орасига сим тиқиб кетилади. Биринчидан, бу, плиталарни бир-бири билан улайди. Иккинчидан, ғишт тераётганда кўз адашмайди. Шундай қилиб десаңгиз, йигитча ишга тушиб кетди. Лекин роса бизни хуноб қилди. Иш бошлаган кунидаяқ ундан шикоят устига шикоят ёгилиб кетди.

Аввал мен кулдим-қўйдим. Беш панжа баравар эмас, бир кун олдин-бир кун кейин ўрганиб кетар, деб ўйладим. Лекин мен ўйлаганча бўлмади. Бир кунни туш пайти ҳаммамиз овқатланиб бўлиб ариқнинг лабида ўтирган эдик, слесаримиз Фатхилла деган йигит бир боғлам сим кўтариб келиб қолди. Қовоғи солиқ, кўзларидан ўт чақнайди. Уни ҳеч қачон бунақа аҳволда кўрмагандим. Фатхилла бригадамиздаги энг қувноқ, шўх йигитлардан эди. Ҳатто, ўзи билан ўқийдиган бир қизни талашиб, ўртоқларидан биттасини пичоқлаб қўйгани учун институтдан ҳайдалган, қамалиб ҳам чиққан. Қамоқдан ҳунарли бўлиб келиб, қурилишларда ишлаб юрган. Оҳангаронда менинг бригадамга тушиб қолди. Шу-шу қаёққа борсам, мен билан бирга. Ана шу йигитнинг авзойини кўриб, ҳайрон қолдим.

— Ҳа, нима бўлди?— сўрадим ундан.

Фатхилла жавоб ўрнига қўлидаги симларни оёғим тагига ташлади. Кейин, рўпарамга ўтириб, «чирс» этиб тупурди-да, ер остидан менга тикилди.

— Бу оймқизни қаердан топдингиз?

Ҳамма кулиб юборди.

— Нега куласанлар?— деди Фатхилла дуқ аралаш тишларини қисирлатиб. Болалар жим бўлишгач, у яна менга қаради.— Қилгап ишини кўринг! Ахир кўр одам ҳам бунақа қирқмайди-ку!

Мен оёғим тагида ёйилиб ётган симларга қарадим. Фатхилланинг жаҳли чиққанча бор экан: симларнинг ҳаммаси ҳар хил қирқилган эди.

— Ўлчаб бермаганимдаям майли эди, билмаган-да, дер эдим,— куюниб гапирди Фатхилла.— Эрталаб келишлари билан қўлларига метрни тутқаздим. Уч метр-уч метр қилиб қирқасиз, дедим. Бу ҳам етмагандай,

биттасини ўзим қирқиб ўлчов қилиб бердим. Складга бориб келгунимча ҳаммасини расво қилибди-қўйибди!

— Ўзига кўрсатдингми?

— Кўрсатиш ҳам гапми? Бурнига тиқиб олай дедиму ўзимдан чўчидим.— Йигитлардан биттаси, пиқир-пиқир кула бошлади, лекин Фатхиллага кўзи тушиши билан кулгиси оғзида қолди.— Иннайкейин, Усмон ака, жон ака, ростини айтсам, менга шогирд керак эмас. Ана, Восиққа беринг, гишт теришни ўргатсин.

— Нима? Нима дединг?!— оёқларини сувга солиб ўтирган Восиқ Фатхиллага ўқрайди. Фатхилла бутун қурилишда фақат ундан ҳайиқарди. Ораларида нима ўтган, билмайман, лекин камгап, оғир табиатли, тўладан келган бу йигитнинг гапларини Фатхилла нимагадир ҳеч маҳал иккита қилолмасди. Биласизми, баъзан шундай одамлар бўлади-ки, улар сени нималари биландир ўзларига сеҳрлаб оладилар, уларни хафа қилгинг келмайди. Ё бўлмаса, доим уларнинг айтганларини бажо келтиргинг келади. Восиқ ҳам нима биландир Фатхиллани ўзига сеҳрлаб олган эди. Унинг шу, нима дединг, сўзининг ўзидаёқ Фатхилла гангиб қолди.

— Ҳазил-ку бу, ҳазилни тушунмайсанми?— деди гулдираб.

— Хўп, бу иккинчи масала,— дедим мен.— Ўзи қани?

— Ушатда,— энсаси қотиб гапирди Фатхилла.— Ойиси бир халта варақи сомса бериб юборган экан, кавшаб ўтирибди.

— Қани, чақир-чи!

— Мен бормайман, кўргани тоқатим йўқ.

— Сомса евотган бўлса, Парпи борсин,— деди кулиб Восиқ.

Парпи пакана, бақалоқ йигит. Унга яхши овқат бўлса бўлди, бошқа ҳеч нарса билан иши бўлмасди. Дам олиш кунлари қурилиш чойхонасида ош қилишадиган бўлса, ярми ҳазил-ярми чин қабилида унга алоҳида лаганда уюб бериларди. Шундай бўлса ҳам, ўзиникини еб бўлиб, бизнинг лаганга қўл чўзарди. Ушанда ҳам сомсанинг дарагини эшитиб:

— Майли, борсам бора қолай,— деб дик этиб ўрнидан турди.

— Жа бўлмаса, халтаси бизга қолсин, — деди кимдир.

— Хомтама бўлма, очофат, оймқизга ўзим туя қилиб бераман.

Кўп ўтмай Парпи икки лунжини сомсага тўлдирганча оймқизни, яъни Шавкатни — унинг асли исми шундай эди, бошлаб келди. Бечорани кўрдиму раҳмим келиб кетди. Ҳеч кимга қаролмайди, икки юзи шолгомдай қизариб кетибди. Битта-битта юриб ёнимга келди-ю, нима қилишини билмайди: дам лабини тишлайди, дам оёғи билан ер чизади.

— Ҳа, ишлар чатоқми? — дедим уни хижолатликдан чиқариш учун.

— Ҳа, чатоқ, — деди секин лаби-лабига тегмай.

— Нима қиласан энди?

— Билмадим.

— Варақи ейдилар, — деди кимдир.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Жўналаринг!

Жаҳлим чиққанини сезишди шекилли, йигитлар ўринларидан туришди. Улар кетиши билан.

— Хўш, нима қиласан энди? — деб сўрадим яна.

— Ҳайронман. Сим қирқишниям билмаганимдан кейин, яна нима қилардим...

Унинг лаблари титрай бошлади. Ҳозиргина унн уришмоқчи бўлган одам, юпатишга тушиб кетдим.

— Ҳечқиси йўқ, ўрганиб кетасан, қунт керак. Меп ёшлигимда сендан баттар эдим. Диққат қилсанг, ҳаммасини ўрганаверасан.

Шавкат бошини эгганча жим турарди. Назаримда, ҳамма гални тушунгандай бўлди, аммо эртасига ақлга сиғмайдиган ҳодиса юз берди. Шавкат ишлаётган станок чўрт иккига бўлиниб кетибди. Қандай қилиб, нима сабабдан — ҳеч ким билмасди. Уни ўзи ҳам тушунтириб беролмади. Кейин билсак, Фатхилланинг қовоғига дош беролмай, станокка етти-саккизта симни қаторлаштириб қўйиб, болға билан ураверибди. Эҳтиёт қилмаса, тош ҳам синади-да, ахир! — Усмон ака совиб қолган чойини бир кўтаришда симириб, бўш идишни банк инспекторига узатди-да, ҳаммага бир-бир қараб чиқди. — Ана шунақа, эҳтиёт қилмаса тош

ҳам синади. Лекин ҳар бир кишининг ҳаётида уни ё тубанликка туширадиган ё кўкларга кўтариб мартабасини баланд қиладиган бир нарса бўлади. Шахсан менга, уруш шундай нарса бўлди. Урушга бориб келиб ҳаётга бошқача кўз билан қарайдиган бўлдим. Утмишни гапиришнинг ҳожати йўқ, ростини айтсам, урушдан одам бўлиб қайтдим. Шавкатнинг ҳаётида эса, шундай бурилиш ясайдиган нарса муҳаббат бўлди. Гап шундаки, бизнинг бригадамизга ўша кезлари янги бир кранчи қиз келди. Бу техникумни битирган, Маҳфуза исмли ёшгина, кўҳлик қиз эди.

— Қиз дейсанми? — ҳайрон бўлиб сўради архивчи. — Кранчи-а?

— Ҳа, ҳа! Кранчи қиз! — гапида давом этди Усмон ака. — Мен ҳам сизга ўхшаб жуда ҳайрон бўлдим. Ун беш йиллик иш давримда аёл кишидан кранчи чиққанини кўрмаганман. Албатта, ўзбеклардан. Биласизку, бизда негадир, бундай ишларга панжа орасидан қарашади. Тўғрироғи, қарашарди. Ҳозир бундай эмас. Мен яқинда бульдозер ҳайдаётган ўзбек қизларини кўрдим. Ваҳоланки, бундан огирроқ иш йўқ... Маҳфуза жуда аломат қиз эди.

— Аломат эди? — унинг гапини бўлдим мен нимадандир чўчиб. — Унга бирон нарса бўлдими?

— Айтиб бераман, ҳалл йўл олис. Қани, домла, чойдан қуйинг-чи! — Усмон ака инспекторга ўгирилиб, ютиниб қўйди. Термос қопқоғидаги буғи кўтарилиб турган чойдан босиб бир-икки ҳўплағач, яна менга юзланди. — Мен сизга боя уни кўҳлик дедим. Балки бир оз ошириб юборгандирман. У унча чиройлик эмасди. Лекин нимасидир, сал чўзиқроқ рангпар юзига омонатгина ўрнатилиб қўйилган кичкина думалоқ бурними ва тийрак, қўнгир кўзларими, ё бўлмаса, ўнг кулгичи устидаги мошдек ҳолими, билмадим, ишқилиб, алланимаси ўзига маҳлиё қиларди. Жуссаси ҳам айтарли эмас: кўпчилик қизларникидек елкалари бир оз эгилиб тушган, бўйни ингичка, лекин қўллари... бунақа қўлларни мен учратмаганман. Ҳам нозик, ҳам бақувват бу келишган қўллар унга ҳусн бўлиб тушган эди. Менга у биринчи кўришимдаёқ ёқиб қолди. Эрта-лаб ишга келганида ҳамма билан таништирдим. Йигитларга аввал хуш келмади шекилли, истар-истамас кўришини. Парпи бўлса ҳатто:

— Ишимиз хуржун экан-да энди,— деб тўнғиллаб қўйди.

— Хуржун ҳам гапми, сассиқалаф!— деди кимдир.

— Парпи! Энди қоринни сиқиброқ боғлайсан-да, ука,— гап қистирди Фатхилла.

— Нега?— Парпининг кўзлари йириклашиб кетди.

— Нега бўларди? Гишт пойлаб саргайганингдан кейин муллажиринг камаяди-да!

— Бас қилинглар,— деди Восиқ жаҳлим чиқаётганини кўриб.— Кетдик. Яхши қиз, борарсиз-а?!

Маҳфуза индамади.

— Хафа бўлма, қизим,— дедим мен.— Қизлар билан ишлашмаган, билишмайди-да. Ёмон болалар эмас, кўникиб кетасан.

— Мен ҳам шундай ўйлаяпман,— деди Маҳфуза жилмайиб.— Унинг овози жуда ширали эди.— Бора-верайми?

— Ҳа.

Маҳфуза кетди. Анчагача орқасидан қараб қолдим. Ростини айтсам, ўзим ҳам чўчиган эдим. Ёш бўлса, бунинг устига қиз бола, эплай олармикин?..

Ўйим нотўғри чиқди. Кечқурун палаткага йиғилганимизда гап фақат шу ҳақда кетди. Парпи билан Восиқнинг боши осмонда эди.

— Беш мингта-я, қойил!

— Йўқ, сен қарагин ўзинг, чарчадим демайди-я. Тагин, яна олиб берайми, дегани қизиқ.

— Ишқилиб, кўз тегмасин. Лекин эрталаб бекорга хафа қилдиларинг.

— Ким?— Восиқ Парпига ўқрайди.— Ўзинг-ку бошлаган, пакана.

— Мен нима дедим? Айтдим-қўйдим-да...— Парпининг лаблари осилди.— Фатхилла-ку, сасиган.

— Ўзи қани, ўзи?— сўради Фатхилла.

— Кетди. Ширинда турар экан.

— Ширинда? Яқин экан-ку,— Фатхилла илжайди.— Лекин ўзи ҳам ёмон эмас-а, Восиқ?

— Тузук.

— Тузук ҳам гапми! Лабларига эътибор бердингми? Худди пишган олчанинг ўзи. Биласанми, мен уни танийман.

— Танийсан?— ҳайрон бўлди Восиқ.

— Ҳа.

— Нега айтмадинг?

— Нима кераги бор?— Фатхилла яна илжайди.

— Ҳа, нима?

— Шундай, ўзим. Ёшлигим эсимга тушиб кетди. Эҳ... Агар истасам, эртагаёқ шу қиз меники бўлади.

— Юракдан урдими дейман-а?— домино тераётган Парпи пиқ-пиқ кулди.

— Жигимга тегма, пакана,— зарда билан гапирди Фатхилла.— Юракдан урадигани ҳали онасининг қорнида.

— Нега бунақа дейсан бўлмаса?

— Ўзим, шундай. Эрмак учун-да,— Фатхилла яна илжайди. Ҳеч ким индамади. Унинг баъзан шунақа жиннилиги тутиб туришини, қўпол ҳазил қилишини билганим учун мен ҳам индамадим. Шундай бўлса ҳам овқатланиб бўлиб, домино ўйнагани ўтирганимизда бир оғиз гап ташлаб қўйдим:

— Ўйлаб гапир. Ҳазил ҳам эви билан,— дедим. Ушанда мен чиндан ҳам ҳазил деб ўйлаган эдим. Фатхилла менга бир қараб қўйди-ю, жавоб бермади. Ўйинга берилиб кетганимдан жавоб ҳам кутмадим. Кўп ўтмай у яна шу гапни бошлади.

— Восиқ, ишонасанми?

— Йўқ.

— Истасам, бир кунда қўлга оламан.

— Ололмайсан. Анча пишиққа ўхшайди.

— Сен уни билмайсан-да. Қанчадан ўйнайсан?

— Қанчадан эмас, нимадан дегин.

— Ҳўп, нимадан?

— Бир литр билан битта ошдан.

— Бўпти, фақат ҳозир эмас.

— Майли. Кўчгунигимизгача.

— Бўпти.

— Бу ахир пастлик-ку!

Ҳаммамиз бирданига бошимизни кўтардик. Бу — Шавкат эди.

— Бу ахир пастлик-ку!— деди у яна баланд овоз билан. Унинг муштлири тугилган, ингичка лаблари титрар, ранги қув ўчиб кетган эди.

Палаткага бирдан жимлик чўкди. Шавкатнинг журъатидан ҳамма ҳайрон қолган эди. Ростини айтсам, мен ҳам ундан буни кутмаган эдим. Шунинг учун бўлса керак, анчагача индамай колдим. Бошқалар ҳам

шундай. Бир маҳал Фатхилла бир лунжи билан илжайди, кейин секин ўрнидан турди. Ҳаммамизнинг кўзимиз унда. Лекин биттамыз ҳам қимир этолмай-миз.

— Қайтаринг-чи, ойимқиз, нима дедингиз? — деди у бўғиқ овозда. — Яна бир марта эшитай.

— Қайтаришим мумкин! — аввалгидай шаҳд билан гапирди Шавкат. — Сиз қиз болани ҳақорат қилдингиз. Бу — пастлик!

Фатхилланинг тишлари қисирлаб кетди. Косадай мушт баланд кўтарилди. Мен ўрнимдан туриб кетдим. Бироқ кечиккан эдим. Фатхилла билан Шавкатнинг ўртасида Восиқ пайдо бўлган эди. У менга қараб жилмайган бўлди-да:

— Ётсак-а энди, кеч бўлиб қолди, — деди ва Фатхиллага каравотни ишора қилди.

Йигитлар секин-секин тарқалишди. Фатхилла ҳам жойига бориб ётди. Шавкат эса ҳамон жойидан қимирламасди. Мен ҳам ётдим. Ҳозир бирон нарса дейиш бефойда эди. Аммо кўзим Шавкатда. Ундан курсанд эдим. У анчагача қимир этмай турди, кейин югуриб палаткадан чиқиб кетди. Кўзимга уйқу келмади. Битта менми десам, Парпи ҳам уйғоқ экан. Қўлида китоб, лекин ўқимаяпти. Чамамда ярим соатча вақт ўтди. Шавкатдан дарак йўқ эди. Бир маҳал Парпи секин ўрнидан турди, Фатхилла томонга қараб қўйди-да, эшикка чиқиб кетди. Кўп ўтмай қайтиб келди. Палатканинг ўртасида бирпас хаёл суриб тургач, Восиқнинг ёнига бориб, уни турта бошлади. Лекин ҳеч уйғота олмади. Иттифоқо, кўзи менга тушиб қолди, олдимга келди.

— Усмон ака, — деди шивирлаб. — Йиглаб ўтирибди!

— Қаерда?

— Ариқ бўйида.

— Чақирдингми?

— Йўқ, олдига борганим йўқ.

— Борма. Ўзи келади.

— Келмаса-чи?

— Келади. Қаёққа борарди?!

Парпи жойига бориб ётди. Уйқу бутунлай қочган эди. Ҳамма ёқ жимжит. Фақат аҳён-аҳёнда қурбақа қуриллагани, ит вовиллагани қулоққа чалинади. Па-

латканинг очиқ эшигидан осмонга қарадим. Ҳаво очиқ. Юлдузлар чарақлаб турибди. Олисда, жуда баландда тўлин ой сузиб бормоқда. Бир маҳал у тўсатдан хираланди. Чўчиб қарадим. Бир парча олагароқ булут унга ёпишиб қолгандай эди. Қаердан пайдо бўлди экан, ўйлаб тагига етолмайман. Ростини айтсам, табиат сирларига унча тушунмайман, қизиқишим ҳам йўқ. Лекин ўшанда беҳузур бўлиб кетдим. Урнимдан даст туриб, кўнгли озор чеккан болани бағримга босгим, ўрнига олиб келиб ётқизгим келиб кетди. Узи келиб қолмаганда шундай қилишим турган гап эди. Келди-ю, Парпининг ёнидаги каравотига чўзилди. Парпи уни кўриши билан китоб ўқишга тушиб кетди. Кўзимни юмдим. Бир маҳал Шавкатнинг овозини эшитиб қолдим: — Нима ўқияпсан?

П а р п и. «Самарқанд осмонида юлдузлар». Уқиганмисан?

Ш а в к а т. Уқиганман.

П а р п и. Яхши-а?

Ш а в к а т. Нимасини айтасан? Сенга Темур образи ёқадими?

П а р п и. Темур, нимаси?

Ш а в к а т. Образи.

П а р п и. Бу нима?

Ш а в к а т. Китобдаги асосий қаҳрамонларни образ дейилади.

П а р п и. Балосан-ку!

Ш а в к а т. Агар истасанг, ғалати китобларим бор. Бераман. «Қутлуғ қон»ни ўқиганмисан?

П а р п и. Яхшими?

Ш а в к а т. Зўр. Йўлчи деган бир йигит ҳақида.

П а р п и. Э, бўлди, киносини кўрганман. Битта бойни роса дўшослайди-да! Мазза!

Ш а в к а т. Китоб ундан зўр. Уқисанг, Йўлчи, Гулнорлар худди ёнингга тургандай бўлади. Севги деб шуларнинг севгисини айтса бўлади.

П а р п и. Ҳозир бунақалар йўқ.

Ш а в к а т. Йўқ, бор. Фақат биз билмаймиз-да. Бизнинг бир қўшнимиз бор, кўрга теккан.

П а р п и. Қўй-э?!

Ш а в к а т. Рост. Боягидақа гапларни эшитганингдан кейин, бунга ишонмайсан-да.

П а р п и. Қўй, ўшани эслама. Фатхилла ўзи ёмон одам эмас.

Ш а в к а т. Одамда ҳамма нарса яхши бўлиши керак.

П а р п и. Бизга ўтмайсанми?

Ш а в к а т. Ҳозир эмас. Жуда бўлмаса, сим қирқишни ўрганиб олай.

Мудроқ аралаш уларнинг кулгисини эшитдим.

Эртасига эрталаб гўё ҳеч нарса юз бермагандек, ҳамма ўз иши билан овора бўлиб кетди. Тушга яқин Восиқ олдимга келди. Унинг тўла юзлари кулиб турарди.

— Усмон ака,— деди бирпас ўйланиб тургач.— Парпи билан бир нарсани маслаҳат қилувдик. Айтсам, йўқ демайсизми?

— Йўқ. Нима эди?— сўрадим мен ҳам беихтиёр жилмайиб.

— Бугун ош қилсак?

— Ҳа, тинчликми ўзи?

— Тинчлигу лекин бригадамизга иккита янги одам келди. Ювсак бўларди. Ишдан кейин, албатта.

Нима дердим? Хўп дедим. Ҳатто йигитларнинг зийраклигидан хурсанд ҳам бўлдим. Гап, албатта, ошда эмас, иккита янги одамга бўлган ҳурматда.

— Лекин,— дедим унга,— қиз бола чойхонага борармикин?

— Олиб бормаймиз,— деди ҳозиржавоблик билан Восиқ.— Ошни қилиб, палаткага олиб келамиз.

— Майли, бўлмаса айтиб қўй, кетиб қолмасин.

— Йўқ, ўзингиз айтинг. Мен нима дейман?— деди у қизариб.

Кулдим.

Кечқурун ҳаммамиз палаткага йиғилдик. Маҳфуза очиқ қиз экан. Бирпасда бизга қўшилиб кетди. Ювиниб-тараниб, икки-уч партия домино ўйнаб бўлишимиз билан, катта тоғорани кўтариб Восиқ билан Парпи келиб қолишди. Қаердандир икки шиша «Оқ мусалас» ҳам топилди. Восиқ менга айёрона қараб қўйиб, шишаларни очди. Биринчи қадаҳни, одат бўйича, ёши каттароқ одам, яъни мен кўтардим. Кейин Восиқ алланима деган бўлди. Хуллас, жуда ширин ўтирдик. Бир маҳал Маҳфуза кетаманга тушиб қолди. Хавотир олишади уйда, деди. Йўқ демадим.

— Мен кузатиб қўяман,— деди Фатхилла ўрнидан туриб. Кўпроқ ичганидан қулоқларигача қип-қизариб кетган эди. Бошқа ҳеч ким индамади. Иттифоқо, кўзим Маҳфузага тушиб қолди. Унинг ҳозиргина кулиб турган кўзларида сўлгинлик пайдо бўлган эди. Нима бўлдийкин? Нега бирдан хафа-бўлиб қолди? Фикримни Шавкат бўлиб юборди:

— Мен ҳам бораман,— деди у менга қараб.

— Нима қиласан?— Фатхилла илжайди.— Мен кичкина боламанми? Яхшиси, ухла, эртага узилиб қолмагин тагин.

Кимдир кулиб юборди. Шавкат бирон нарса деса хунук бўлади-да, деб турган эдим, ҳайтовур индамади. Фақат туфлисини кийиб бўлиб:

— Мен ҳам бораман,— деди қатъий қилиб.

— Бормайсан!— Фатхилла тутақди.

— Қўйинглар, ўзим кетаман,— деди Маҳфуза жилмайишга ҳаракат қилиб.— Қўрқмайман.

Восиқ гапга аралашди:

— Фатхи, сен чарчадинг, дам ол,— деди вазминлик билан.— Шавкат кузатиб келсин. Ё ҳаммамиз борайлик.

— Овора бўлманглар, ўзим кетаман,— деди яна Маҳфуза. Бу гал у расмана жилмайди. Назаримда, Восиқнинг гапидан кейин кўнгли жойига тушди шеклилли.

— Йўқ, Шавкат боради,— деди Восиқ Фатхиллага тикилиб.

— Майли, раҳмат,— Маҳфуза шундай деб палаткадан чиқди.

Шавкат ҳам кетди. Палаткага жимлик чўкди. Ҳама бирин-кетин ечиниб ёта бошлади. Фақат Фатхилла қимир этмай ўтирарди.

— Мен ҳам сени юбормасдим,— дедим ётганимдан сўнг унга.— Кеча нималар дединг?!

— Ҳазил эди, наҳотки ишонмасангиз?— Фатхилланинг кўзлари олайиб кетди.— Сен-чи, Восиқ?

— Ҳазилнинг таги зил,— деди Восиқ.

— Шу тирранча, қўлидан бир тийинлик иш келмайдиган ойимқиз мендан афзал бўлдими?

— Бўлди, ёт,— дедим зарда билан.— Тилинг қичишяптими?

Шу воқеа сабаб бўлдими ё ўзлик-ўзи топишиб ке-

тишдими, Шавкат билан Маҳфузани кўпинча бирга кўрадиган бўлиб қолдик. Тушлик пайтида бирга овқатланишади, кечқурунлари бўлса, Шавкат апил-тапил ювиниб, гойиб бўлади. Ҳаммамиз бунга кўникиб қолдик. Бу орада янги бинонинг бетон плиталарини ётқизиб бўлдик, биринчи қаватни кўтариб, иккинчисига уннай бошладик. Шу кунларнинг бирида мен, иттифоқо, ғалати суҳбатнинг гувоҳи бўлиб қолдим. Яқшанба эди. Эрталаб ҳаммамиз ясаниб шаҳарга тушадиган бўлдик. Ҳар дам олиш куни одатда ўзи шундай қиламиз. Мен болаларнинг олдига тушаман. Восиқ ҳам, Фатхилла билан Парпи шаҳарни айланади. Ё уйларига посилка жўнатишади. Фатхилла асли қаршилик, ҳеч кими йўқ. Парпи пскентлик, ўқишга меҳри бўлмай, ишга берилиб кетган. Оиланинг каттаси шу. Тўртта укаси бор. Шавкат Тошкентнинг ўзидан. Отаси катта инженер-геолог. Онаси ҳам ўқимишли аёл. Бир-икки марта уйларида бўлганман. Яхши одамлар. Шавкат уйга бориб қолса, ўтказгани жой топишолмайди. Лекин ўшанда у негадир уйга бормади. Кейин бораман, деди. Мен ҳам зўрламадим. Уйга бориб, кечқурун қайтдим. Энди қоронғи туша бошлаган эди. Палаткага яқинлашганимда аёл, кишининг овози эшитилди. Киришимни ҳам, кирмасимни ҳам билмай тўхтаб қолдим.

— Йўқ, йўқ, ундай деманг!— гапирарди қиз бўғиқ овозда.— Сиз мени билмайсиз. Нима қиласиз ўзингизни ҳам, мени ҳам қийнаб?! Уша куни, ариқ лабида ўтирганимизда айтганларим рост... Ўтиниб сўрайман, қўйинг.

Бу — Маҳфузанинг овози эди.

— Наҳотки, менга ишонмасангиз? Уша куннеқ, сизни ўша биринчи марта кўрганимдаёқ буни сезган эдим. Маҳфуза, менга қарасангиз-чи!

Бу овозни ҳам танидим: Шавкат.

Билмайман, ўшанда менга нима бўлди, нимадан-дир хавотирланар, чўчир ва шу пайтнинг ўзидаёқ нимадан-дир қувонар эдим. Шунинг учун бўлса керак, жойимдан жилмадим. Палаткага бир зум жимлик чўкди. Лекин кўп ўтмай яна Шавкатнинг овози эшитилди:

— Нега индамайсиз? Ё мени...

— Ундай деманг. Йўқ, ундай деманг, Шавкатжон,—

Маҳфузанинг овози қалтирарди.— Лекин мен сизга айтдим-ку, мени билмайсиз. Билганингизда бундай демас эдингиз. Айтсам... Мендан кулмайсизми?

Ш а в к а т. Йўқ, нега куларканман?

М а ҳ ф у з а. Кулманг, хўпми? Рости, менга барибир. Чунки энди ҳеч кимни севолмайман... Ҳа, севолмайман.

Ш а в к а т. Нима гап ўзи? Тинчликми?

М а ҳ ф у з а. Эшитинг... мен... мен... сиз ўйлаган, сиз орзу қилган қиз эмасман. Мен алданган, хўрланган, бахтсиз бир одамман...

Ш а в к а т. Қўйинг, Маҳфуза, ўзингизни қийнаманг. Менга бунинг кераги йўқ. Гапирманг.

М а ҳ ф у з а. Йўқ, энди айтмасам бўлмайди. Эшптинг, ҳаммасини эшитинг. Мен ўн уч ёшимда ўгай ота қўлида қолганман. Ойим оғир касалликдан вафот этган. Ўз отамни эса мутлақо билмайман. Урушда ҳалок бўлганлигини эшитганман, холос. Ойимнинг вафотидан кўп ўтмай ўгай отам уйланди. Уйланди-ю, бошим ғалвадан чиқмай қолди. Ҳар куни гоҳ пулдан, гоҳ овқатдан жанжал чиқарди. Чидай олмадим. Шаҳардаги холамникига қочиб кетдим. Орадан тўрт йил ўтди. Мактабни битирадиган пайт келди. Шунда бир йигит билан танишиб қолдим. Кинода танишдим. Чиройли йигит эди. Пули кўп эди. Холам бўлса, ўз боласидан ортириб, менга кинога ҳам зўрға пул топиб берарди. Шунинг учун бўлса керак, мен ўзимни йўқотиб қўйдим. Бунинг устига у, сизни севаман, сизсиз туролмайман, деб кунда онт ичарди. Мактабни битирган куним у, бугун бир жойга йиғилсак, уйдан бир амаллаб чиқинг, деди. Рози бўлдим. Кечқурун холамга алланималарни баҳона қилиб, уйдан чиқдим. Белгиланган жойда учрашдик. Кейин... кейин... йўқ, айтолмайман, айтолмайман!..

Маҳфуза йиғлаб юборди. Томоғига бир нарса келиб қадалди. Шавкатнинг ҳам овози титрарди.

— Қўйинг, йиғламанг,— дерди у нуқул.— Йиғламанг.

Кўп ўтмай палатка яна жимжит бўлиб қолди. Маҳфуза ўзини тутиб олди шекилли, йиғиси эшитилмай қолди.

— Фатхилла билади,— деди у бир оздан сўнг оғир хўрсиниб.— Бир маҳаллада турганмиз.

Бу гапни эшитдиму миямга бир нарса келиб урилди. Маҳфуза янги келган кундаги Фатхилланинг гаплари эсимга тушиб, ўзидан ўзи қўлларим мушт бўлиб тугилди. Мана, нима учун у мақтанган экан! Беихтиёр йўлга қарадим. Лекин ҳеч кимнинг қораси кўринмас эди.

— Кейин холам билан Ширинга кўчиб келдик,— гапида давом этди Маҳфуза.— Мана энди мени билдингиз. Фикрингиздан қайтгандирсиз?

Ш а в к а т. Йўқ. Энди қарорим қатъий!

М а ҳ ф у з а. Ачиняписизми?

Ш а в к а т. Бу ачинишдан эмас. Сизни... севамап!

М а ҳ ф у з а. Шунча гапдан кейин-а?

Ш а в к а т. Ҳа.

М а ҳ ф у з а. Сиздан катта бўлсам ҳам-а?

Ш а в к а т. Ҳа. Мени қийнаманг, Маҳфуза. Севсангиз бўлди. Нима десангиз шуни қиламан. Севасизми? Маҳфуза индамади.

Эртасига у ишга чиқмади. Кечқурун трестдан телефон қилиб, унинг бўшаб кетганини айтишди. Ҳамма ҳайрон эди. Ҳеч ким ўйлаб ўйининг тагига етолмасди. Фақат мен билардим. Лекин айтмадим. Нима кераги бор? Шу куни туни бўйи Шавкат мижжа қоқмай чиқди. Эрталаб ёнимга келиб, кетмоқчи эканини айтди. Рози бўлмадим. Шунда у, билмадим, нима учун шундай қилди, юрагини бўшатгиси келдими, ё бўлмаса, мени ўзига яқин олдим:

— Мен Маҳфузани топишим керак,— деди.

Нима дея олардим? Хўп, дедим. Шу куниёқ у ҳам кетди.

— Ҳа...— деди хаёлга чўмиб банк инспектори.— Шунақа севги ҳам бўлар экан.

Ҳеч ким индамади. Купеда жимлик ҳукм сураб, фақат поезд ғилдиракларининг бир оҳангдаги тақ-туқигина бу жимликни бузиб турарди.

— Чойдан борми, инспектор?— деди анчадан сўнг Усмон ака кулимсираб.

Бу кулимсираш ўтирганларга жон киргизди шекилли, ҳамма жой-жойидан қимирлаб қўйди.

— Чой совиб қолибди-да,— деди инспектор термосни олиб.

— Майли, бизга бўлаверади.

— Марҳамат.

— Улар ҳозир қаерда экан?— деди ўзича кекса архивчи янги папирос тутатар экан, ўйчан қолда.

— Шу ерда, Тошкентда.

Усмон аканинг бу гапидан ҳаммамиз бир чўчиб тушдик.

— Кеча бирга эдик.

— Шавкат, Маҳфузалар билан-а?— ишонқирамай сўради инспектор.

— Ҳа. Иккови ҳам Қаршидан қурувчилар съездига делегат бўлиб келишибди. Кичкина қизалоқлари ҳам бор. Худди отасининг ўзи.

Усмон ака фахр билан ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди.

— Сиз съезддан келяпсизми?— сўради кекса архивчи.

— Ҳа.

— Баракалла, баракалла.

Унинг бу гапи кимга қаратилганини билиб бўлмади.

— Ҳа, айтгандай, съездда Восиқ ва Фатхилла ҳам бор эди.— деди Усмон ака.— Кеча кечқурун ҳаммамиз бизникида йиғилдик. Фақат Фатхилла келмади. Маҳфузаларнинг бўлишини билиб уялган чоги.

— Баракалла, баракалла,— деди ганини чўзиб архивчи.

Банк инспектори унга бир қараб қўйди-да, кўзларини юмди. У хаёлга чўмган эди.

Мен купедан чиқиб, рўпарадаги деразанинг пардасини очдим. Ҳаво очиқ эди. Кўкда чарақлаб турган сон-саноксиз юлдузлар ва кулчадек ой биз билан баробар сузиб борарди.

НОМУС

Зумрад тунги сменадан қайтганига қарамай, эрта турди ва беихтиёр ёнига қаради. Муниранинг ўрни бўш эди. Ҳозиргина турган бўлса керак, ёстиқ, чойшаби ғижим.

У халатни кийиб, узун, елкалари билан битта бўлиб турган қўнғир сочларини ўрганича, ҳовлига тушди. Сўри тагида юзига кўрпа тортиб онаси Рисолат хола ухларди.

У тахта зинани лопиллатиб ариқ лабига тушди. Ички кўйлагини липасига қистириб олган Мунира оппоқ, келишган оёқларини юварди.

— Ҳа, мунча эрта?— Мунира юзига тушиб турган нам сочлари орасидан ўртоғига қаради.— Кеча сени роса кутдим!

— Ҳа?— Зумрад ариқ лабадаги харсанг устига энгашди.

— Кеча анави... Карим яна келди. Гулистонга олиб кетаман, дейди. Уч хонали квартира беришибди.

— Нима, бизникига сигмай қолдингми?

Мунира «уҳ» тортди.

— Тушунмайсан-да, тушунмайсан. Гап уйда эмас.

— Нимада бўлмаса? Яхши кўрмайман, деятувдинг-ку?

— Қайдам... Кеча кўзимга яна бошқача кўриниб кетди.— Мунира ювинаётган ўртоғининг ёнига ўтди.

— Биласанми, сиздан бошқа ҳеч кимим йўқ, сиздан бошқа ҳеч кимга уйланмайман, дейди. Кейин айландик...

— Упишган ҳамдирсан?

Мунира кулди.

— Озгина... Бечора нуқул титрайди.

— Анави, Зокир нима бўлади?

— Инженерми? Вой, унга нима бўларди? Бир-икки марта кинога бордик, холос. Кетаверайми? Нима дейсан?

— Қаёққа?

— Қаёққа бўларди, Гулистонга-да?!

— Эҳтиёт бўл, қиз!— деди Зумрад.— Тагин куйиб қолма!

— Сен фақат шуни биласан. Эҳтиёт бўл, эҳтиёт бўл!—Мунира бурнини қийшайтириб, ўрнидан турди.— Қари қиз бўлиб ўтиб кетайми! Қари қиз, қари қиз, йигитлардан нари қиз!..

Кўп ўтмай тепадан, ҳовли томондан унинг шўх кулгиси ва Рисолат холанинг бўғилиб жеркигани эшитилди.

Зумрад Мунирани ўз уйига олиб келганига йил бўлиб қолди. Иккалови битта паркда ишларди, иккалови ҳам ҳайдовчи эди, лекин бир-бирини яхши билишмасди. Янги йилни бир жойда кутишди-ю, ораларидан қил ўтмайдиган бўлиб қолди.

Муниранинг ҳеч кими йўқ, отаси ёшлигида ўлиб кетган, онаси ҳам уч-тўрт йил бурун қазо қилган эди. Қувноқ, дилидаги тилида турадиган, сап-сариқ, юз-кўзини қалин сепкил босган қиз Рисолат холага ҳам ёқиб қолди.

— Қиз бола нарса кап-катта ҳовлида ёлғиз тура-санми? Бизникида яшайвер,— деди бир гал қизни билан келганида.

Мунира кўнди.

Зумрад кўп жиҳатдан унга ҳавас қиларди. Келишган, оппоқ, йирик кўзлари худди тиниқ осмонга ўхшайди. Очиқ кўнгил. Жаҳли бурнининг учида турса ҳам, кек сақламайди. Кейин у билан сира зерикмасди. Ичи тўла гап. Қанчадан-қанча кечаларни у билан мижжа қоқмай ўтказган. Кеча ҳам эртароқ келганида, азонгача ухлатмасмиди, ўша Каримини гапириб чиқармиди?

Зумрад ювиниб бўлувди ҳамки, тепадан ўртоғи қичқирди:

— Бугун Қараклаичга борамиз. Бўптими?

— Билет борми?
— Карим учта билет билан пойлаб туради.
— Яна Карим!— жаҳл билан деди зинадан кўтариларкан Зумрад.— Бечоранинг бошини айлантириб нима қиласан?

Мунира ўшшайди.

— Айб ўзида. Келмасин бўлмаса!
Зумрад ўртоғини жеркиб бермоқчи эди, гапи оғзида қолди. Йўлакда ўрта бўйли бир киши турарди.

— Қарал

Зумрад ўртоғига шундай деди-ю, шошиб уйга кириб кетди ва дарров юз-қўлини артиб, сочини тарай бошлади. Мунира кирди.

— Сени сўраяпти.

— Ким экан?

— Билмадим. Сенда зарур иши бор эмиш, танийсанми?

— Биринчи кўришим,— деди Зумрад.

— Шундай де?— Мунира айёрона жилмайди.— Танимаган одамнинг зарур иши бўлармиди? Ўзи ёмон эмас, қарироқ демасанг...

— Овозингни ўчир!— уришди Зумрад. Уришди-ю, негадир кўнгли гаш бўлиб кетди.— Ойим қани?

— Нонга чиқиб кетдилар. Юр, кутиб қолди.

Улар ҳовлига тушишди. Бегона одам сўри тагидаги курсида ўтирарди. Қизларни кўриб, ўрнидан турди.

— Салом, келинг,— деди Зумрад унга яқинлашиб.

— Сизда ишим бор эди...

— Марҳамат,— Зумрад курсига ишора қилди.

— Кечирасиз,— бегона киши ийманиб гапирди,— агар мумкин бўлса, ёлғиз гаплашсак...

— Менинг ҳеч қандай сирим йўқ,— Зумрад ўртоғига қаради.— Бемалол...

— Тушунаман, лекин илтимос.

— Уйга кира қолинлар бўлмаса,— таклиф қилди Мунира.

— Хоҳишингиз,— елкаларини қисди Зумрад ва меҳмонни уйга бошлади.

— Яна, кечирингизни сўрайман,— деди бегона киши улар меҳмонхонага кириб ўтиришгач,— менинг айтадиган гапим фақат сизга тегишли.

— Қулоғим сизда,— деди Зумрад ҳамон ҳеч нар-

сага тушунмай, лекин негадир юрагини ваҳм босиб.— Тинчликми ўзи?

— Тинчлик,— деди бегона киши.— Мен адвокатман.— У фамилиясини айтди ва эпчиллик билан чўнтагидан ҳужжатини олиб кўрсатди.— Комил Мирзаев деган одамни танисангиз керак? Аспирант, физик.

— Ҳа, танийман... танир эдим,— деди тутилиб Зумрад ва қизариб кетди.

— Биладан, ҳозир у билан ҳеч қандай алоқангиз йўқ,— гапида давом этди адвокат.— Лекин бир вақтлар яхши дўст эдинглар. Шундай эмасми?

— Ҳа, бир вақтлар шундай эди,— деди Зумрад, ҳамон юрагини ҳовучлаб.— Нима гап ўзи?

— Гап шундаки, синглим,— адвокат фикрини ифодалаш учун сўз қидиргандек, бир оз ўйланиб қолди, кейин деди:— Гап шундаки, Комил қамоқда ётибди.

— Қамоқда?— ҳайрон бўлди Зумрад.

— Ҳа, қамоқда. Бугун роппа-роса бир ой бўлади.

— Нега? Нима қилди?— хавотирланиб сўради Зумрад.

— Уни безориликда айблашяпти.

— Безориликда?— ҳайратга тушди Зумрад.

— Ҳа, безориликда,— деди адвокат ва қора портфелидан қандайдир қоғозларни олиб столга қўйди.— Уч киши бўлиб бир мўйсафидни уришибди. Мўйсафид оғир аҳволда ётибди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас,— деди Зумрад қатъий оҳангда.— Комил бунақа одам эмас. У жуда ёввош, кейин...

— Биладан, Комил бунақа одам эмас,— тасдиқлади адвокат.— Лекин бир кампир шу йигит ҳам бор эди, деб гувоҳлик беряпти.

— Ишонмайман!— Зумрад ўрнидан туриб кетди.— Комил безори? Йўқ, бу англашилмовчилик.

— Тўғри,— деди адвокат.— Мен ҳам шу фикрданман. Аммо буни исботлаш керак. Исбот учун эса қўлимизда асос йўқ.

— Мендан нима истайсиз?— сўради Зумрад.

— Сизданми?..— адвокат унга тикилди.— Сиздан ёрдам. Уни фақат сиз қутқара олишингиз мумкин.

— Мен?!— қошларини чимирди Зумрад.— Қандай қилиб?

Адвокат хонага шошиб кўз югуртирди, эшикка қаради. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Зумрадга ўгирилди:

— Уша куни, шу хунук воқеа юз берган куни, у... яъни Комил сиз билан бўлган...

Зумраднинг ичида бир нарса узилгандек бўлди.

— Қайси куни?— бўғилиб сўради у.

— Шу йил 18-май куни. Комил шундай деди. Мана ўз қўли билан ёзган қоғоз.

Зумрад беихтиёр адвокат узатган қоғозни олди, лекин ўқимади, бўшашиб стул суянчигига ўзини ташлади. Унинг пешанаси, лабининг устини тер қоплаган, кўз олди қоронғилашган эди.

— Сизга нима бўлди?— шошиб сўради адвокат.

— Ҳеч нима,— деди секин Зумрад ва кўзларини юмди.

...Мана, бир кунлик қувонч, бир кунлик бахтнинг оқибати... у, негадир, шундай бўлишини, хунук бир воқеа юз беришини сезган эди, лекин бу воқеа шунчалик тез ва шундай хунук намоён бўлишини кутмаган эди.

У Комилни яхши кўрарди, бир кўришдаёқ яхши кўриб қолган эди. Қиш эди ўшанда. Қор гупиллаб ёғар, автомат чўтка троллейбус ойнасини тозалаб улгуролмас эди. Пешинда бошланган қор кечгача тинмади, қайтанга зўрайди. Олдинда ҳеч нарсани чирок ёқиб ҳам кўриб бўлмай қолди. Бешёғочдан ўтганда, дуга чиқиб кетди. Зумрад дугани солиб, троллейбусга чиққанида антиқа кубанка кийган бир йигитдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Йигит унга қараб жилмайди.

— Сиздан қўрқишди,— деди у.

— Сиз-чи?— киноя билан сўради Зумрад.— Қўрқмайсизми?

— Сизни ёлғиз ташлаб кетишдан қўрқаман.

Зумраднинг энсаси қотди. Бундай суyoқ гапларни у кун бўйи жуда кўп эшитарди. Лекин ҳозир ёқди, йигитнинг гапида бачканалик сезмадими, елкасини қоқиб, кабинага ўтди. Тормозни бўшата туриб, бўёғи кўчган ойна девордан орқасига қаради. Йигит унга кўзини қисиб қўйди. Зумрад педални босди. Олдинда Бўзсувнинг қия кўприги кўринди. «Қизиқ,— хаёлидан ўтказди Зумрад.— Қаёққа кетаётган экан? Уйигами

ё қизи билан учрашганими? Қизи бўлса керак. Ҳа, бунақа келишган йигитларнинг қизи бўлмай иложи йўқ».

Зумрад беихтиёр ён ойнага қаради. Думалоқ юзи телпак остида баттар думалоқ бўлиб кетган, жуда се- миз, қип-қизил ширмой нонга ўшарди. «Албатта унинг қизи шуба кийса керак,— ўйлади яна Зумрад. Иннайкейин этик кийса керак, анавинақа, ялтироқ этиклардан, пийма эмас. Қани етти соат шу совуқла пиймасиз ўтириб кўр-чи!— у хўрсинди-да, яна орқаси- га кўз қирини ташлади. Йигит жойида ўтирарди.— Қаерда тушар экан? Ҳойнаҳой, Тўқимачилар комбина- тда. Кинотеатр олдида учрашишади. Янги кино кет- япти. Французча. «Эркак ва аёл». Яхши дейишяпти. Кўриш керак».

Зумрад Шота Руставели кўчасига бурилиб, нон дў- кони олдида тўхтади.

— Соцгородок. Кейинги остановка «Тўқимачилар комбинати,— у микрофонга шундай деб, қўшиб қўй- ди:— «Ўзбекистон 25 йиллиги» кинотеатри.

— Раҳмат!— салондан йигитнинг шўх овози эши- тилди.

Зумрад жилмайди ва алам билан ўзича деди:— «Тўғри топибман. Кинога келибди. Қизи, албатта, ку- таётгандир?»

Қор бирдан тинди. Нам асфальт совуқдан қотиб, ғадир-будир бўлиб қолди. Зумрад соатига қаради. Сме- на тугабди. Эски Жўвага етиб олса, бўлди. Самад ака ўтиради рулга. Ҳар ҳолда эркак, яхмалакдан кўрқ- майди.

У шу хаёл билан бўлиб йигитни унутди. Тўқимачи- лар комбинати олдида уч минутча туриб, яна йўлга тушганда, беихтиёр орқасига қаради. Қай кўз билан кўрсинки, йигит ҳамон ўша жойда, ўртадаги дераза ёнида ўтирарди. Йўловчилар оз, беш-олтитагина одам чиққанди, холос. Зумрад севиниб кетди.

— Уртоқ пассажирлар! Троллейбус Эски Жўвага боради. Билет олишни унутманг! Яхши йигит!— деди у жўрттага овозини баланд қилиб микрофонга. Са- лоннинг охирида ўтирган ёш бир йигит аланглаб ўр- нидан турди.— Йўқ-йўқ, сиз эмас,— Зумрад уни тин- читди.— Учинчи қаторда, дераза ёнида ўтирган йўлов- чи!— йигит қўлини кўкрагига бигиз қилиб қадади.—

Ҳа, сиз! Бояги билетингиз эскиди. Янги билет олинг. Майдангиз бўлмаса, абонемент олишингиз мумкин.

Йигит ўрнидан туриб чўнтакларини ковледи, кейин унинг олдига келиб, кабинага бошини суқди.

— Эътиборингиз учун раҳмат,— деди у оппоқ тишларини кўрсатиб.— Унутиб юбордингиз деб ўйловдим.

— Учрашмадингизми?— сўради Зумрад.

— Ким билан?

Зумрад «қизингиз билан» демоқчи эди, ўзини тийди.

— Учрашадиган одамингиз билан.

— Учрашадиган одамим сиз.

Зумрад унга ялт этиб қаради. Йигит жилмайганича эшикка суяниб тураверди.

— Ҳазилингизни қўйинг. Мен ишдаман.

— Йигирма минутдан кейин ишингиз тугайди. Унгача кутаман.— Йигит шундай деб, уч сўмлик пул узатди.

— Ҳаммасигами?— сўради Зумрад пулни олар экан.

— Ихтиёрингиз,— деди йигит.— Фақат унутманг, ҳали студентман.

Зумрад битта абонементни йиртиб, қолганини пул билан қайтарди.

— Келишдик-а?— сўради йигит.— Кутаман.

— Халақит беряпсиз!— жеркиб берди Зумрад.

Йигит жойига бориб ўтирди.

Зумрадининг бутун вужудини қувонч, гулгула қоплади. Шу қувонч, гулгула билан Эски Жўвага етиб келганини ҳам пайқамади.

— Совқотдингми, қизим?— сўради Самад ака кабинага кўтарилиб.

— Унчалик эмас,— деди Зумрад шошиб унга калитни бераркан.

— Ҳа, энди совуқ тушди. Яхмалак отадиганга ўхшаймиз.

— Хайр, эҳтиёт бўлинг!

Зумрад троллейбусдан сакраб тушди. Шу заҳоти олдига ўша йигит боягидек жилмайиб, пайдо бўлди.

Уша куни йигит уни уйигача кузатиб қўйди. Исми Комил экан. Университетнинг бешинчи курсида ўқир

экан. Анчадан бери Зумрад билан танишмоқчи экан. Ниҳоят, бугун аҳд қилибди.

Улар эртасига учрашишди. Комил уни «Ўзбекистон 25 йиллиги» кинотсатрига, «Эркак ва аёл» фильмига олиб тушди. Зумрад цигейка шубасини, қизил этигини кийди. Фильмнинг ўртасида, қаҳрамонлар севгиси энг олий нуқтага чиққанда, Комил қизнинг тиззасига қўлини оҳиста қўйди. Қўли ёнарди. Қоронги бўлса ҳам, Зумрад, қизариб кетди. Фильмдан сўнг, ғарч-ғурч қор босиб, пиёда уйга кетишди.

Комил индинига ҳам келди, ундан кейин ҳам. Улар ҳар куни бирон ёққа борншар ёки пиёда тинч, одам сийрак кўчаларни айланишарди.

Зумрад бахтли эди. Қизидаги ўзгаришни кўриб Рисолат хола ҳам ўзида йўқ шод эди. Ҳар куни Зумрад ишга кетиши билан, сандиқларини очиб йиққан бисотини кўздан кечирар, худди тўй эртага бўладигандай, қўни-қўшнилари билан кўрпа-ёстиқ, асбоб-анжомлар ҳақида маслаҳатлашарди. У ўзича, тўйни гилос пишиғига мўлжаллади. Зумрад кулди, лекин индамади.

Ҳовлининг бурчагидаги терак бўйи кўтарилиб чиққан эртанги гилос қизарганда, Рисолат хола: «Гаплаш энди» — деди. Зумрад одатдагидай қизариб кетди, лекин кечгача тўйнинг хаёли билан юрди. Қулоғи остида Муҳаббатнинг «Ёр-ёр»и янгради. Маъмуржон аканинг «Тўйлар муборак»и... Табриклар, қадаҳларнинг жаранги. Кейин, иккалови ёлғиз қолишганини тасаввур қилди. Эгнида оппоқ кўйлак, бошида оппоқ шоҳи рўмол, олдида эса Комил. Мана, у яқинлашди, секин рўмолини кўтарди...

Зумрад яна қизариб кетди. Шундай хаёллар билан сменаси қандай тугаганини билмади. Эски Жўвада троллейбусдан тушиб, диспетчер хонасига кетаётганда тўсатдан Комил пайдо бўлиб қолди. Бугун улар учрашмоқчи эмас эди, Зумрад машиначиникига бориши керак эди. Аввал севинди, кейин ҳайрон бўлди.

— Тинчликми?

— Сизни кутаётган эдим, — деди Комил уни четга тортиб. — Гап бор.

Улар бозор олдидаги хиёбонга ўтиб бўш скамейкалардан бирига ўтиришди.

— Виласизми,— деди зўрға Комил тили гапга келмай.— Мени... мени уйлантиришмоқчи. Келаётган шанбага тўй...

Зумрад бўшашиб кетди. Астагина:

— Табриклайман,— деди.

Шундан кейин нима бўлди, қандай уйига келди, билмайди. Кўзини очса, тепасида онаси ўтирибди.

— Қўй, болам, ўзингни қийнама. Сенинг тирногингга ҳам арзимайди у ярамас. Студент эмиш тагин. Манавини ҳўпла.

Рисолат хола унга қатиқ тутди. Зумрад пиёлага лабини теккизди-ю, ичмади.

Шу куни у ишга бормади. Кечгача шифтга термилиб ётди. На ухлади, на гапирди. Кечга бориб кўзи илинди, туш кўрди. Кенг лолазор эмиш. Ўртасида у бир тўда қизлар билан лола териб юрганмиш. Тўсатдан рўпарасида бир йигит пайдо бўлибди. Қучоғи тўла лола. Комилга ўхшар эмишу, лекин Комил эмас эмиш. У Зумрадга яқинлашиб:

— Манави сизга! Сиз учун тердим!— дебди ва қучоғидаги лолаларни унга узатибди. Кейин, уни бағрига босибди. Бағри кенг, иссиқ эмиш...

Зумрад чўчиб уйғониб кетди.

— Ҳеч нима қилмайди, болам,— деди ёнида ётган Рисолат хола.— Озгина алаҳсирадинг. Дунёнинг беш куни қоронғи бўлса, беш кунп ёруғ — ҳеч нима қилмайди. Қайтанга пишиқ бўласан.

Зумрад овунди. Ишга чиқди. Лекин Комилнинг тўйи куни яна кечаси билан йиглаб чиқди.

Орадан йил ўтди. Бир куни Зумрад ишдан келаётиб, кўча оғзида антиқа шляпа кийган бир одамни кўрди-ю, юраги шув этиб кетди. Бу Комил эди. Олисдан Зумрадни кўриб, қаршисига юрди. Кейин, айбонларча, қўл узатди.

— Келинг,— деди Зумрад юраги дукиллаб.

— Шундай,— деди Комил ва илгаригидек текис тишларини кўрсатиб, илжайди.— Ўтиб кетаётган эдим, сизни кўрай дедим.

— Қани, уйга кириг,— деди Зумрад ҳаяжон ичида бошқа гап тополмай.

— Зумрад, табриклайман,— Комил унга меҳр билан тикилди.— Бугун туғилган кунингиз, аслида шунга келувдим...

У бошини қуйи солди.

Зумрад унинг озгин, ажин туша бошлаган қорамтир юзига, битта-иккита оқ оралаган қоп-қора духобадек сочига қараб хўрлиги келиб кетди. Комил унинг учун аввалгидек яқин ва азиз эканини ҳамда уни яхши кўришини, шу топда аниқ ҳис қилди.

— Раҳмат,— деди ўпкаси тўлиб.— Қани, уйга юринг.

— Мумкинми?

— Марҳамат.

— Мен, ҳозир!

Комил орқасига югуриб кетди.

— Қаёққа?

— Ҳозир! Ҳозир келаман!..

Зумрад уйга кирди. Нима қилиб қўйди? Нега уйга таклиф қилди? Наҳотки шунга истаса... Қанча ўйламасин, қандай хаёлларга бормасин, энди кеч эди. У шошиб ошхонага ўтди, чой қўйди. Ойнага қараб, апил-тапил ўзига оро берган бўлди. Сўри тагидаги стол устида дастурхон ўроғлиқ турарди. Очди. Тахсимчаларда қулупнай, Зумрад яхши кўрадиган ёнғоқли торт, тортнинг ёнида конверт турарди. Очиб ўқиди: «Умрбод бахт тилаймиз!— Ойинг, дугонанг Мунира. Ёстиқ тагини ҳам қараб қўй»— деб ёзилган эди унда.

Зумрад севинч билан хатни ўпди. Албатта бу Муниранинг иши. Онаси бундай ёзмайди. Кейин у, санаторийда. Уч кун бўлди кетганига. Қизининг туғилган куни унинг хаёлида ҳам бўлмаса керак. Зумрад хатни яна бир ўқиб чиқди. Шу пайт эшикда шампанское кўтарган Комил пайдо бўлди, Зумрад нима бўлса ҳам ўтмишни эсламасликка, ҳозиргина юрагини қамраб олган шодликни йўқотмасликка қарор қилиб, Комилга юзланди.

Унинг хаёлидан ўша кун сира кўтарилмайди. Анча ўтиришди. Зумрад озгина вино ҳам ичди. Кулди ҳам, аммо Комилининг нега келганини суриштирмади. Комилнинг ўзи ҳам айтмади. Фақат кетаётганида унинг юзидан ўпар экан: «Мен бахтсизман, кечиринг», деди. Комилнинг келиши билан унинг юрагида қандайдир умид учқунлаган ва кеча давомида у нимагадир ишонган, ниманидир кутган эди. Бу гапдан сўнг умиди сўнди. Кўча оғзида хайрлашиш учун Комил қўл узатганда:

— Бошқа келманг,— деди.— Уят бўлади.

Комил кўздан ғойиб бўлгунча ортидан хомуш қараб турди. Кейин отилиб уйга кирди-да, ўзидан, тақдиридан ўкиниб, ўксиб-ўксиб йиғлади...

— Сизни хафа қилиб қўйдим шекилли?

Адвокатнинг бу гапи унинг хаёлини бўлди. Кўзларини очди.

— Кечирасиз,— хўрсинди Зумрад.— Хўш, мен нима қилишим керак?

— Эртага суд,— деди адвокат,— бориб Комилнинг ўтган ойда худди шу куни сиз билан бўлганини тасдиқласангиз, бас. Албатта, ҳеч ким сизни мажбур қилолмайди. Кейин... тушунаман, бу оғир сизга. Лекин бошқа иложимиз йўқ.

— Комил... Комил нима деди? — сўради зўрға Зумрад.

— Менинг бу ерга келганимни у билмайди. Умуман, Комил сизни ҳурмат қилади. Уша куни сиз билан бўлганини кечагача айтмаган эди. Фақат кеча... Аҳволининг жиддийлигини тушуниб, айтди. Биласиз-ку, ҳозир безориларга қарши қаттиқ кураш кетяпти. Беш-олти йиллик умри хазон бўлиб кетиши мумкин.

Адвокат яна нималарнидир гапирди. Зумрад эшитмади. «Ҳурмат қилади...» — ўйларди у.— «Ҳурматнинг нималигини, ҳозир бу ҳурмат қанчалик қиммат тушаётганини у билармикан?»

— Менга ҳеч нарса демайсизми? — сўради адвокат анча вақт жим ўтиришгач.

Зумрад бошини қуйи солди. Адвокат ўрнидан турди.

— Суд эртага, соат ўнда.

Зумрад унга қарамади ҳам. Бошини эгганча, ўйга толди. Мунира кирди.

Шу куни кечгача у чурқ этмади. На онаси билан, на Мунира билан гаплашди. Шифтга термилганча ётди. Концертга Муниранинг ўзи кетди. У келганда, ўзини ухлаганга солди. Эрталаб ҳовлига тушди.

— Ҳаммасини эшитдим,— деди Мунира.— Бормайсан судга. Менга қолса, отиб юборишмайдимми?!

Қайси юз билан борасан, ўзинг айт? Одамлар нима дейди?

Зумрад, тўғри, дегандек бош ирғади...

Анҳор томондан муздек шабада юзига урилди, у сесканиб кетди. Сўри тагида Рисолат хола хуррак отиб ухларди.

Зумрад пастга тушди. Бўзсув шовқин солиб, ҳайқириб оқарди. «Уйимиз яхши жойда,— негадир кўнглидан ўтказди Зумрад.— Шундай марказда. Бир ёғи сув, бир ёғи бог... Бузилса, қаерда турарканмиз?»

У кечагидек харсанг устида энгашиб панжаларини сувга солди. Баданига ёқимли муздек ҳарорат тарқади. Анчагача шундай қўлларини сувга солиб ўтирди. «Наҳотки, бошқа далили бўлмаса?— хаёлидан ўтди унинг.— Қанчалик уятлигини ўйламадимикан?»

У зинани ғирчиллатмаслик учун битта-битта оёқ учида юриб ҳовлига кўтарилди.

— Зумрад?— уйқу аралаш чақирди Рисолат хола.

— Мен, ойи, уйготиб юбордимми?

— Эрта турдинг-да, болам,— Рисолат хола ёнига ағдарилди.— Ҳали кун чиқмабди, озгина мизғиб ол.

— Ҳозир ётаман.

Зумрад хонасига кирди, Мунира лабларини чўччайтириб ухларди. Зумрад ҳавас билан унга бир оз тикилиб турди-да, кийина бошлади. Тошойна ёнига ўтиб, тароқни олмоқчи бўлган эди, қўли атир шишага тегиб кетди. Шиша «дўп» этиб ерга тушди.

Мунира чўчиб уйғонди.

— Уф! Қўрқиб кетдим,— деди кўзларини ишқалаб.— Энди учрашиб турувдик-а!.. Қўпол!

— Ишим бор.

— Биламан қаёққа кетаётганингни!— Мунира каравоти устида чордана қурди.— Эсинг жойидами, девона?! Бормайсан!

— Ухла,— деди қатъий оҳангда Зумрад.— Ҳали эрта.

— Борма. Номусга қолдирма ўзингни!

— Ухла деяпман сенга! Эшитдингми, ухла!

Зумрад ҳовлига тушди. Мунира нималардир деб вайсади. Аммо у эшитмади. Естиққа бошини омо-

натгина қўйиб ётган онасига бир қаради-да, кўчага чиқди.

Тонг ёришган эди. Кечаси сув сепилган асфальт йўлка қуриган, фақат у ер-бу ерда усти қотган тупроқ қорайиб турарди.

Зумрад пиёда йўлга тушди. Шаҳар судига етиб келганда баланд бинонинг кул ранг устунларига қараб, бўшашиб кетди. Муниранинг йиғламоқдан бери бўлиб ёлворгандаги башараси кўз олдига келди. Орқасига қайтди. Муюлишдан ўтиб, Революция хиёбонига олиб борадиган боғ кўчага бурилди. Олдинда серсоя чинор ва бўш скамейка кўринди. Шу ёққа юрди. Анчагача шу скамейкада ҳеч нарсани ўйламай бепарво ўтирди.

Соат бонг урди. Зумрад бир сесканиб тушди. Кейин санади. Ун. «Бориш керак,— деди кўнглида.— Энди бориш керак».

У йўлга тушди. Ўзини қанча зўрламасин, оёқлари судралар, юраги дукиллаб урарди. Бир амаллаб етиб келди. Ҳамма ёқ одам, гуж-гуж одам... У қўрқиб кетди. Бир зум ҳамма қўлини бигиз қилиб уни кўрсатаётгандек, масхара қилаётгандек туюлиб кетди. Лекин ҳеч ким унга қарамасди, ҳамма ўзи билан ўзи овора эди.

Залга кирганда, суд бошланган эди. Одам бу ерда ҳам кўп. Зумрад дераза тагидаги бўш стулга бориб ўтирди ва беихтиёр суд томонга қаради. Кейин кўзи Комилга тушди. У иккита милиционер ўртасида ўтирарди. Боши эгик, сочи олинган. Ранги — доканинг ўзи. Зумрадинг раҳми келиб кетди.

— Ишонувдим, синглим, ишонувдим!— Зумрад ёнида адвокатни кўрди ва негадир қизариб кетди.— Бутун умидимиз сиздан.

Зумрад беихтиёр Комилга қаради, кўзлари тўқнашди. Комил миннатдор оҳангда лабининг бир учи билан жилмайди. Зумрад негадир жирканиб кетди. Ҳатто сўрашмай, кўзини четга олди. Суд раиси чақирмагунча у томонга қарамади, қарай олмади.

Ниҳоят, уни чақирди. Тиззалари қалтираб ўрнидан тураркан, ҳамма тикилиб турганини кўрди. Кўрди-ю, келганига пушаймон бўлди. Ўзи сезмаган ҳолда Комил томонга қаради. Комил ҳам унга тикилиб ту-

рарди. Фақат унинг қарашида қизиқиш, ҳайронлик эмас, илтижо, чексиз илтижо бор эди.

Зумрад унинг гапларини тасдиқлади. Ҳа, ўша кунни айбланувчи уникида эди. Ярим кечагача у билан бўлди. Яна нимани тасдиқлаши керак?

Зал тўлқинланиб кетди.

— Мана, шунақалар оилани бузади-да, — деди кимдир.

Яна кимдир қичқирди:

— Уятсиз! Веномус!

Суд раиси одамларни тартибга чақириб, қўнгироқ чалди. Зумрад юзини беркитганича, ташқарига отилди.

Остонада кимдир тирсагидан ушлади. Бу ҳансираган адвокат эди.

— Раҳмат, синглим! Комил бу яхшилигингизни унутмайди. Хотинига бир амаллаб тушунтирамиз. Кечирар... Раҳмат сизга!

— Мени тинч қўйинг, — деди лаблари титраб Зумрад. — Эшитяпсизми, мени тинч қўйинг!

У худди биров қувлаётгандай катта, сершовқин кўча бўйлаб чошиб кетди.

Қаёқларга борди, қайси кўчаларга кириб-чиқди, билмайди. Кимдир уни юпатди, кимдир сув ичирди. Хиёбонга ҳам қандай қилиб келиб қолгани номаълум...

У аргувон тагида ўтирарди. Қачон келди бу ерга, бу ерни нега танлади — билмасди. Шундай олдида тинч ва текис оқаётган сарғиш Бўзсувга тикилганича қимир этмай ўтирарди. Бўзсув уйининг олдидан ҳайқириб оқади, бу ерда тинч, текис, оқаётгани билинмайди. Қаердадир чўмилишяпти шекилли, баъзан сув шалоплаб қолади, кейин яна тинчийди, фақат кўзни оладиган даражада жимирлайди. Лекин у сезмасди, тиккага келган қуёш нурлари сербарг шохлар орасида синиб, боши, елкаларида ўйнаётганини ҳам енгил шабада сув салқинини юзига уриб, пешонасига тушиб турган бир тутам сочини тортқилаётганини ҳам сезмасди. Скамейка зиҳига кафтларини тираганича ўтирарди.

— Опа! Сов... совқотиб кетдим! — деган ингичка овоз эшитилди бир маҳал.

Зумрад аланглаб атрофига қаради. Қирғоқдаги

чимга ёпишиб сув ичида бир бола турарди. Унинг ранги кўкариб кетган, тишлари такилларди.

— Чиқмайсанми? — сўради Зумрад.

— Қа... қанақа қилиб чиқаман? — деди бола зарда билан. — Иштоним орқайизда-ку?!

Зумрадининг кулгиси қистади. Скамейка суянчигидаги иштонни болага узатди-ю, ўрнидан турди.

Бирдан қуёш бетини аллақаяқдан пайдо бўлган туя ўркачидек булут қоплади. Дов-дарахт қорайди. Зумрад жунжикиб осмонга қаради, ҳаво чанг босгандек сап-сарик эди. Булут чўзилиб, шаклини йўқотди. «Ҳозир тарқайди», — деб ўйлади Зумрад. Унинг ташвишлари, шу кунгача чеккан азоби ҳам тарқармикан?..

МАРУСЯ ХОЛАНИНГ МИЛТИФИ

Сулаймон ота қамалиб қолди. Умрида қамоқнинг кўчасидан ўтмаган одам, қариганида уч йилга кесилиб, ўғри, кисавурларнинг орасида юрибди. Албатта, ошна-оғайни, қариндош-уруг уни ёлгизлатиб қўйгани йўқ. Икки марта колхоз раисининг ўзи келиб кетди. Кампири катагига киролмаган товукдек, ҳар куни лагерь атрофида. «Передача»ларни айтмайсизми? Бўхча-бўхча нон, тоғора-тоғора ош. Лекин қамоқ—қамоқ, татирмиди. Бечора чол ким келмасин, қайси тугунни ечмасин, ўпкаси тўлиб, кўзига милт-милт ёш келаверади. У йиғлаб чарчайди, атрофдагилар овутади...

Ҳамма бало Мирвосиқнинг меҳрибончилигидан бошланди. Суяги меҳнатда қотган Сулаймон ота пенсияга чиқиб зерикиб қолди, баъзи-баъзида бели қирсиллаб қолишини назарга олмаганда, қўл-оёғи бақувват, кўзи ҳам жойида — кўзойнаксиз гуручни курмакдан ажрата оларди. Шундай экан, зерикмай бўладими? Томорқада у-буга қараган бўлади, кейин чойхонага чиқади. Колхоз унга ўхшаган қарияларни ўйлаб қишлоқнинг четидаги толзорга чойхона қуриб берган. Сталинградда бир оёғини қолдириб келган Ғулом ака чойхона мудирини. Мудир деганнинг ходими бўлади. Унинг ҳеч кими йўқ. Лекин мактабдан кейин неваралари галма-галдан қарашиб туришгани учунми, шифтга осилган самовар карнагининг ёнидаги «Спиртли ичимликлар истеъмол қилиш ман этилади» деган плакат остига ўз қўли билан «Чойхона мудирини Ғулом Қорабоев» деб ёзиб қўйган. Сулаймон ота илгари бу ёзувга парво

қилмасди. Пенсияга чиққандан бери туриб-туриб зардаси қайнайдиган бўлиб қолди. «Ё товба, дунёнинг ишлари кўп қизиқ-да,— дейди, Ғулом аканинг самовар атропофида ғимирлашини кузатиб,— оғзидан гапи тушиб кетадиган одам чойхона мудирди. Оёғи бутун бўлса ҳам майли эди». Шундай ўйлайди-ю, зарда билан қичқиради:

— Ҳой, чўлоқ! Илгари чойдан урардинг, энди нима бало, шамадан ҳам уряпсанми?

Унинг зардасини Ғулом ака тушунади. Шунинг учун, жўрттага ярасига туз сепади:

— Қари одамга аччиқ чой зиён, ошна. Юрагинг ҳам пенсага чиқай деб турибди. Товонингга қолайми?

— Ҳа, чўлоқ, ўлгудай тилинг заҳар-а!

Ғулом ака кулади ва ёғоч оёғини дўқиллатиб, ўртоғига янги чой олиб келади.

Чойхонада кўпинча иккаловидан бошқа ҳеч ким бўлмайди. Ким ҳам бўлсин? Ҳамма ишда. Қариялар ҳам. Борлари ҳам уйдан чиқолмайди. Кўрпа-ёстиқ қилиб олишган. Фақат Холпаранг билан Ҳакимбек ака келиб туришади. Улар келган куни Сулаймон отанинг дили ёришади. «Ҳар қолда ёлғизмасман-ку!» ўйлайди у. Уч сўм-уч сўмдан йиғиб Ғулом чўлоқнинг неварасини дўконга юборишади. Холпаранг ота ошга уста. Иликдек қилиб юборади. Ош пишгунча гап, гап, гап. Улар эсламаган воқеа, улар эсламаган одам қолмайди. Жуда бўлмаса, Акбарқориннинг ашуласини хиргойи қилишади:

Бог аро қўйсам қадам,

Гул гунча қилмай хандадур...

Намозгарда ошни ейишади. Кейин битта-битта юриб, ҳар муюлишда тўхтаб уйга қайтишади. Сулаймон ота ярим кечагача мижжа қоқмайди. Чарчамаган одамга уйқу келармиди? Уч-тўрт бор ҳовлига тушиб, олис-олисларда итларнинг хуришига, чигирткаларнинг одамни элитадиган чириллашига қулоқ солади, яна уйга кўтарилиб, ўрнига чўзилади. Пенсияга чиқибдики, ҳар куни шу аҳвол. Томорқа, чойхона, уй...

Бир куни тўрт оғайни одатдагидек чойхонада ўтиришган эди, омбор мудирди Мирвосиқ келиб қолди.

— Отахонлар, бир илтимос бор эди,— деди у уя-

линқираб,— чўча Маруся ётиб қолди. Балнийсага ташлаб келдим! Шу... ўрнига вақтинча биттангиз туриб турмайсизми?

— Мен тураман-да!— деди шошиб Холпаранг ота.

— Бекор айтибсан!— деди чимирилиб Ҳақимбек ака.— Олдингдаги чойни зўрға кўрасану, қоровуллик қила олармидинг? Мен тураман!

— Ия! Ҳе!— тутақиб кетди Холпаранг ота.— Ҳали кўр бўлиб қолдикми? Заҳарингизга биз қилган ош-ни ейсиз-ку?! Сулаймон! Чўлоқ! Эшитиларинг-а? Мен кўрмишман. Узинг кўр!

— Мен кўр?— баттар чимирилди Ҳақимбек ака.

— Ҳа, кўрсан! Сарсонбойнинг жанозасида ўқариққа шалоплаб тушиб кетганингни ўзим кўрганман!

— Бўлди, бўлди!— уларни тўхтатди Сулаймон ота.— Иккаловинг ҳам турмайсанлар!

Ҳақимбек ака ҳам, Холпаранг ота ҳам гаплари оғзида қолиб, ўртоқларига қарашди.

— Иккаловинг ҳам турмайсан,— қайтарди Сулаймон ота.— Пенсияга ким олдин чиққан бўлса, шу туради. Мен олдин чиққанман, мен тураман.

У, гап тамом, дегандек ўридан турди.

— Юринг, ўғлим!

Ҳеч нарсага тушунмай анграйиб турган Мирвосиқ беихтиёр унинг кетидан йўлга тушди. Холпаранг ота билан Ҳақимбек ака бўзрайганларича уларга тикилиб қолишди.

Сулаймон ота ўша кунинёқ ишга тушди. Кампир уйдан эски намат, қумғон, қанд-қурс олиб келди. Кета туриб:

— Мени шарманда қилдингиз,— деди.— Қариганда қоровул бўлмай кетинг. Ҳамма чоллар бинойидек уйда кечаси.

— Жаврама!— жеркиб берди Сулаймон ота, кейин ўзича ҳазил қилди:— Нима, ё ёлғиз ётгани қўрқасанми?

— Вой, суюлмай кетинг сиз! Тўкилиб кетай деб турибсиз-ку, бошимга ураманми?

— Бўлди, бўлди, жўна!— деди Сулаймон ота гап тополмай.

Кечаси Холпаранг билан Ҳақимбек ака келишди. Катта пахталик тўнни елкасига ташлаб милтиқ кўта-

риб олган ўртоғига Холпаранг отанинг роса ҳаваси келди.

— Аммо лекин бизни ёмон туширдинг,— дедн у алам билан.

— Куппа-кундузи шилдинг,— қўшилди Ҳакимбек ака.

Сулаймон ота ичида уларга ачинса ҳам, сир бой бермади.

— Ҳа, энди югурганники эмас, буюрганники.

— Омадинг бор экан,— деди Ҳакимбек ака.— Эртага чиқасанми?

— Қаёққа?— тушунмагандек сўради Сулаймон ота.

— Қаёққа бўларди, чойхонага-да. Неварам Абдусаттор Андижондан девзира олиб келибди.

— Энди билмадим, бек,— деди Сулаймон ота салмоқланиб,— хизматчилик. Бўш вақт топсам, бораман. Бўлмаса, узр.

Омбор ҳовлисида нимадир лип этди.

— Ҳой! Ким бор?

Сулаймон ота шундай деб қоронғилик ичида ғойиб бўлди.

— Ҳа...— деди ўйланиб Холпаранг ота.— Ростакам қоровулнинг ўзи.

— Нимасини айтасан.

Икки ўртоқ ҳафсаласизлик билан ўринларидан туришди.

Сулаймон ота эртасига чойхонага чиқмади. Индинига ҳам. Қандай чиқади? Кундузи уйда, ҳали у, ҳали бу. Кечқурун омборга йўл олади. Зерикиш қаёқда? Шундай, ўзидан, ишидан кўнгли тўлиб туппа-тузук юриб турувди, қўлида милтиқ, елкасида қоровулларнинг узун пахталик чопони, бирдан фалокат — лаънати қайси ковакда яшириниб ётган экан — маҳкам ёпишди-қолди.

Ўша куни у жуда курсанд эди: Маруся хола касалхонадан чиқиб, шаҳарга, ўғлиникига кетибди. Баҳорга-ча қайтмас экан. Чол шу хабарни эшитди-ю, ғайратига ғайрат қўшилиб, боққа ўтди. Пиёз ўтади, гармдорининг тагини чопди. Кейин памилдорини таёқчаларга боғлай бошлади. Тушлик пайти невараси югуриб келиб қолди:

— Катта дада! Сизни Холпаранг амаким чақирвоттилар! Фермага борармишсиз!

— Нега?— ҳайрон бўлди Сулаймон ота.— Бекорчи одам фермада нима қиларкан?

— Билмадим. Дарров келсин, дедилар.

У фермага борганда, Холпаранг ота пойга учун бокилиб қўйилган отларнинг огили ёнида эски яшикда чордана қуриб ўтирарди.

— Ҳа, узилиб қолдингми?— сўради Сулаймон ота унинг оғзи қулоғига етган башарасига тикилиб.

— Кўрмаяпсанми? Ҳайдаралининг ўзи тайинлади,— Ҳайдарали колхоз раиси эди. Сулаймон ота кулди.

— Ҳа, энди сув йўғида таяммум,— Сулаймон ота шундай деди-ю, ичида ўртоғига ҳаваси келди. Ҳар қолда бу иш, кечаси билан қаққайиб ўтириш эмас. Шундай бўлса ҳам, сир бой бермай, кулиб қўйди:— Қашлағич ҳам бердимми?

Холпаранг ота фикринди, лекин жанжаллашгиси келмади.

— Ҳаммасини берди, ошна. Супурги ҳам бор. Белкурак ҳам. Томорқанга энди гўнг керак бўлса ҳар битта аравакашга ялиниб юрмайсан. Бир аравами, икки аравами, ўзим олиб бориб бераман. Яхшисидан, тилласидан.

Холпаранг ота шундай деди-ю, охири чидолмади, узиб олди:

— Хафа бўлма, ошна, бу сенга Марусянинг қоросулхонаси эмас, расмана эркакларнинг иши.

— Шундоқ дегин?

— Кўриб турибсан, ошна, кўрмассан-ку!..

— Ҳа, ишинг яхши,— маъқуллади Сулаймон ота.— Фақат эҳтиёт бўл.

— Нима демоқчисан?

— Боқувда турган отлар, билиб бўлмайди, қайси алвасти экаң бу деб, иккинчи кўзингни ҳам ишдан чиқаришмасин.

Холпаранг отанинг чап кўзига ўтган йили оқ тушган эди. Шунинг учун ўртоғининг бу гапидан ижирғанди-ю, ўзини эшитмаганга солди.

— Сани чақирганим, ҳозир келишим ош олиб келади. Девзирадан. Биз энди ишлик одам, вақт йўқ чойхонада юришга. Юр, сейлон чой дамлаганман.

Сулаймон ота ўртоғининг олдидан қоронғи тушганда қайтди. Уйда овқат емади. Милтиғини елкасига осиб, омборхонага жўнади. Соат ўнларда Мирвосиқ омбор дарвозасини қулфлаб уйга кетди. Сулаймон ота омбор

ҳовлисини бир айланиб чиқиб, қумғон тагига тараша қалади, кейин чой дамлаб ичди. Кўп ўтмай бутун қишлоқни жимжитлик қоплади. Шу жимжитлик элитдими, ё чой аччиқлик қилдими, кўзларини уйқи босди. Сулаймон ота ниманидир «дўп» этганини эшитди. Кўзини очиб атрофига қаради. Ҳеч ким йўқ. «Мушук бўлса керак», ўйлади чол ва яна кўзини юмди. Орадан кўп вақт ўтгани йўқ, кимдир бўғилиб йўталди. Сулаймон ота шошиб ўрнидан турди-да, қулоқ солди. «Бўла қол!» деди кимдир. Овоз омборнинг орқасидан эшитилди. Сулаймон ота: «Ҳой!» деганича ўша томонга югурди. Бориб, қай кўз билан кўрсинки, иккита барзанги йигит омборнинг бўғотини бузиб, бурчакдаги машинанинг резинка ғилдирагини битта-битта дсвордан оширяпти.

Сулаймон ота «Тўхта!» деганини билди, биттаси кўзи аралаш мушт туширди. Чол гандираклаб йиқилди. Ётган жойида бенхтиёр милтиқни елкасидан олиб, қичқирди:

— Отаман! Тўхта!

Ўғриларнинг биттаси девордан сакради, иккинчиси ҳам сакрай деганда Сулаймон ота кўзини очди ва ўша томонга милтиғини тўғрилади. «Варанг!» этган товуш янгради. Ўғри қоринини ушлаганича девор тагига энгашди.

Омбор ҳовлиси бирпасда қий-чув бўлиб кетди. Қаёқдандир Мирвосиқ пайдо бўлиб қолди.

— Яшанг, ота! — деди у. — Анчадан бери қўлга туширолмайд юрувдик.

— Уқ тегди шекилли? — сўради Сулаймон ота ҳамон боши лўқиллаб.

— Баттар бўлсин!

Ярим соат ўтар-ўтмас райондан «тез ёрдам» машиниси келиб, ўғрини олиб кетди. Шаҳодат хола эса уйқусираган неварасини тўсиб, ҳўл пахтани эрининг кўкариб кетган кўзига босди.

Эртасига бутун қишлоқ Сулаймон отанинг уйига ёпирилди. Ҳамма уни мақтади. Ўртоқлари — Холпаранг ота билан Ҳақимбек ака ҳам чин юракдан табрик-лашди.

— Чумчуқдек юрагинг бўлса керак, деб юрардим, маладес! — деди Ҳақимбек ака.

— Ўғри от эмас, дўстим, — деди Холпаранг ота фермадаги гапга шама қилиб, — дуч келган жойингга

тешмайди, пойлайди. Кўзни эҳтиёт қил. Ичимизда бутунимиз сенсан!

Сулаймон ота тишни-тишига қўйди-ю, индамади.

Раис келди. Барча колхозчиларнинг номидан тўн кийгизди.

— Сиз ҳазилакам ўғриларни тутганингиз йўқ,— деди.— Улар — колхозга икки минг сўмдан ортиқ зиён келтиришган, уч марта омборни шипиришган эди. Раҳмат.

Сулаймон ота кўзи боғлиқ бўлса ҳам, кечгача янги куёвдек юрди, кампир, ўртоқлари ҳам уни ўтқазгани жоғ топишолмади. Кечқурун эса невараси, ўғри касалхонада ўлиб қолибди, деган хабар топиб келди. Ҳеч ким, айниса, Сулаймон ота, буни кутмаган эди. Тун бўйи мишжа қоқмади. Кампирининг:

— Бўлди энди, куйганингиз билан тирилиб келармиди? Ўз бошини ўзи еди,— деганига ҳам қулоқ солмади.

Икки кундан кейин суд бўлди. Сулаймон ота аввал беш йилга, кейин, кексалиги назарга олиниб, уч йилга кесилди. Бундай бўлишини билганда Сулаймон ота, ўғрилар омборни ўпириб кетишса ҳам, лом-мим демасди. Лекин начора? Фалокат оёқ остида туради деб шунни айтадилар-да.

— Ота, бир оз сабр қилинг,— деди Ҳайдарали ҳукмдан кейин.— Мен бунин бу аҳволда қўймэйман. Милтиқ бериб қўйгандан кейин бир кунмас-бир кун у отилади-да.

Сулаймон ота карахт эди, эшитмади. Эшитса ҳам нима дерди? Сабрдан бошқа иложи бормиди. У суддаги ҳамма гапга тушунди, фақат биттасига тушунмади. Суд раиси: «Тўрт хил қоровул бор. Шунинг учтаси отиш ҳуқуқига эга. Тўртинчиси эга эмас. У фақат милтиқ билан қўрқитиши мумкин. Сулаймон ота шу тоифага киради»,— деди. У шу гапга тушунмади. Бу гапни қамоқхона ўз уйддек бўлиб қолган Саша, Тўлаган олифта каби азаматлар ҳам тушунтириб беришолмади. Бўлмаса улар жиноят кодексини сув қилиб юборишган. Тушунтиришмаса ҳам чолнинг кўнглини олишди:

— Ўзингизни эзманг, ота,— деди Тўлаган олифта.— Бағ-буглашиб юрасиз биз билан. Иннайкейин, унинг ўзида айб. Соғ қолганда, балки бўйнига оларди.

Секин келиб қўлингиздан милтиқни олиб қўймайдими, иши битгандан кейин девордан улоқтирмайдими? Уста кўрмаган экан-да.

— Қайдам, болам,— деди ўпкаси тўлиб Сулаймон ота.

— Қайдам эмас, ота, рост,— деди чирт этиб туплаб Сашка.— Уста кўрмаган. Бизнинг қўлга тушганда, бир йилда одам қилардик! Сиз ҳам тинч эдингиз ўшанда, у ҳам айшини суриб юрарди. Ўзидан кўрсин. Сиз эзилманг, ота. Ҳукми бекор қилишади. Мени айтди дерсиз. Фақат нобоп судга тушиб қолибсиз-да. Бир оз чидайсиз энди.

Сулаймон ота чидади. Аммо эрталаб ҳам, кечқурун ҳам беихтиёр кўзига ёш келаверади. Шу аҳволда уч ой ўтди. Бутун қишлоқ келиб-кетди деса бўлади шу вақт ичида. Холпаранг ота билан Ҳакимбек ака ҳам аввал тез-тез келиб туришди. Учинчи ойга ўтганда бирдан келмай қолишди. Сулаймон ота хафа бўлди, кейин касал-пасал бўлиб қолишдими, деб хавотир олди.

— Улар тинчми?— сўради бир кун кампири келганда.

— Отдек юришибди,— деди кампир зарда билан.— Иш толишибдими, кунда шаҳарга қатнашади. Энди, шуларни ҳам ўйлайсизми?

— Сўрадим-қўйдим-да,— деди Сулаймон ота ранжиб.

— Ҳайдарали салом деб юборди. Яна ариза билан юқорига чиқармиш. Мирвосиқ ҳам суд қайнисига учраб келибди.

— Гапирма ўшани!— жеркиб берди Сулаймон ота.— Ҳамма ишни ўша қилди, ҳажиқиз!

Учинчи ой ҳам тугади. Ҳеч қандай янгилик бўлмади. Сулаймон ота ҳаммадан эрта туриб чой қайнатади. Лагернинг қабулхонасини супуради. Одамлар ишга кетгач, яна бакка сув солиб олов қўяди. Бир куни тушликка чой қўйиб, энди нима қилсам экан, деб турган эди, лагер бошлиғи чақириб қолди:

— Ота, сизга қоғоз келди,— деди у,— энди озодсиз. Сулаймон ота анграйиб қолди.

— Рост, ота. Озодсиз.

— Кет... кетавурайми?..— сўради тутилиб Сулаймон ота.

— Марҳамат.

Сулаймон ота баракка югурди. Лекин ҳеч нарчасини олмади. Фақат чопонини елкага ташлади.

Кўчага чиққанида, толнинг соясида икки киши турарди. Сулаймон ота таниди. Булар — Ҳақимбек ака билан Холпаранг ота эди. Юраги қинидан чиқиб кетай деди.

— Ҳақим?! Холпаранг?!— деди кўзи ёшга тўлиб.

— Нима, ўлди девдингми?— деди Холпаранг ота.

Уч оғайни қучоқлашиб кўришишди.

— Нега келмай кетдиларинг?— чимирилиб сўради Сулаймон ота.

Ҳақимбек ота катта идораларда юришганини оғзи тўлиб айтмоқчи эди, Холпаранг ота туртиб қўйди:

— Ҳа, энди, қарилик-да, ошна,— деди вазминлик билан.— Шунга ҳам хафа бўласанми? Айтгандай, суюнчи бер!..

— Хўш?— сўради Сулаймон ота.

— Маруся бутунлай келмасмиш. Ўғли олиб қолибди.— Учалови кулиб юборишди, кейин чопонларини елкага ташлаб йўлга тушишди. Катта кўчага чиқишганда, Ҳақимбек ҳам Акбарқорининг ашуласини бошлаб юборди:

Бог аро қўйсам қадам,

Сулаймон ота илиб кетди:

Гул гунча қилмай кандадур...

— Бизнинг бобой-ку!— деди девор орқасида гишт ташиётган Сашка.

— Худди ўзи!

Тўлаган олифта ҳавас ва қандайдир юракни чимчиловчи алам билан ашула олислагунча қулоқ солиб турди.

ВЕЛА

Белинград — Родоли этагидаги яссиликка жойлашган кичкина шаҳар. Ҳтган йили Болгарияга борганимда шу шаҳарда ҳам бўлдим. Уни, албатта, қанчадан-қанча тарихий воқеаларнинг гувоҳи бўлган Улуғ Тирново ёки Плевень билан солиштириб бўлмайди. Унда на ярим белигача ерга кўмилиб ётган христиан черковлари бор, на олтин қуймаларни эслатувчи, ҳамон сайёҳлар эътиборини тортувчи тор ғиштин йўллари, на турк бекларининг жимжимадор пештоқлари кўчанинг ярмигача туртиб чиққан сербўёқ ёғоч қасрлари бор. Ҳамма бинолар оддий, содда ва деярли бир хил, фақат шаҳарнинг қоқ ўртасига тушган тўрт қаватли меҳмонхонагина ажралиб туради. Олди чорси майдон, атрофи гулзор, майдон ўртасидаги каттагина ҳовуздан мис қурбақа гулзорга сув пуркаб турибди. Бино деворлари бошқа иморатларникидек силлиқ эмас, қандайдир ҳайвонлар, уларни қувлаб кетаётган тош давровчилари расмлари билан безатилган. Мени шу меҳмонхонага жойлаштиришди. Ювиниб, кийимларимни ўзгартириб, пастга тушдим. Кун пешиндан оққан эди. Ёз келганига қарамай, ҳаво салқин. Шамол ғувиллаб турибди. Бирнас майдонни айланиб меҳмонхонага қайтдим.

— Шаҳримизни кечқурун томоша қилинг,— деди администратор хонамга кўтарилаётганимда.— Ҳали у янги. Фақат одамлар, чироқлар билан чиройли. Ҳозир ресторанга кириш. Бизда яхши қаҳва тайёрлашади. Бутун Болгарияда бундай қаҳва ичолмайсиз.

Мен у айтгандай қилдим. Ресторанда икки-уч кексадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Администратор айтганича бор экан. Чиндан ҳам қаҳва яхши эди. Бети юпқа қаймоқ тортган тўқ шоколад тусидаги бу ичимликни ичар эканман, чарчоқларимни унутдим, кўнглимнинг бир четини хижил қилиб турган олис сафар гашлиги йўқола бошлади. Ўзимча, шундай жойларни ҳам кўриш керак, гўзаллик ва тарих фақат қадимий, машҳур шаҳарларда эмас, деб ўйладим, деразага тикилдим. Икки томонида олхўри қизариб турган йўл тоққа туташиб кетган. Унда ҳеч ким кўринмайди: на одам, на биронта машина. Олисда фақат қор босган кумуш қоялар ялтирайди. Улар ҳисобсиз, бири кетидан иккинчиси туртиб чиққан, худди мрамор зинапояларга ўхшайди. Кун оққан сари бу зиналар бирин-кетин қорайиб, гўё кимдир гилам тўшаётгандек туюлади. Гиламнинг эса чегараси йўқ, борган сари у сизга яқинлашиб, оёгингиз остига пояндоз бўладигандай... чўзилади, чўзилади, аммо етиб келмайди. Мен шу манзарага қараб, тоғли шаҳарнинг ҳам ўзгача ҳусни борлигини, қайтарилмайдиган, ҳеч қандай бошқа жойга ўхшамайдиган ҳусни борлигини кўрдим ва шу кичкина шаҳарга келганимга энди ачпинмай қўйдим.

— Қалай, қаҳва дурустми?

Ўгирилдим. Тепамда администратор турарди.

— Зўр.

— Мен сизга айтдим-ку, бутун Болгарияда бундай қаҳва топилмайди. Яна ичасизми?

— Раҳмат. Назаримда...

Администратор гапимни кутмасдан официантга ишора қилди.

— Ўтиринг ўзингиз ҳам, — дедим ёнимдан жой кўрсатиб.

У, йўқ, демади. Танишдик...

— Нега бошқа жойда бундай тайёрлаша олмайди?

— Бу одамга боғлиқ, ҳар кимнинг қўлидан келармайди. Пейчонинг ўзи тайёрлайди бизда қаҳвани. Эҳ-ҳа, унинг таърифи сизларга, Москвага ҳам кетган. Бай Василнинг шогирди-да, у ахир!

Мен Пейчо ким, Бай Василь қандай одам, мутлақо хабарсиз эдим. Суриштиргани эса — у шундай ишонч ва Эйнштейн ҳақида гапиргандай қатъият билан гапирди — уялдим, кулиб қўя қолдим. Қаҳва келди.

Эътирозимга қарамай, Эмиль — янги танишимнинг исми шундай эди — иккита коньяк буюрди.

— На зраве,— деди у.

Уриштирдик. Эмиль ўзи ҳақида гапирди. Шу ерда туғилган экан. Софияда савдо техникумини битириб, яна шу ерга келибди. Яқинда уйланибди. Янги уй олибди. Таклиф қилди. Мен ҳам ўзим ҳақимда гапириб бердим. Бир-икки ойдан бери Болгарияни айланиб юрганганимни айтдим. Эмиль жуда қувноқ йигит экан. Бир қанча латифалар айтиб, кулдирди, Москвада бўлганини, метрога тушиб, кун бўйи чиқолмай юргангани кула-кула ҳикоя қилиб берди. Яна ичдик. Хаёлим Бай Василда эди, аммо Эмиль у ҳақда чурқ этмасди. Ниҳоят, чидай олмадим:

— Бу, бояги айтган қаҳвачингиз, Бай Василь ким?

Эмиль бирдан жиддийлашди, қалин қошлари чимирилиб, бир оз ўйланиб қолди.

— Веланинг отаси, менинг тоғам — Бай Василь,— деди кейин маъюс оҳангда.— Улиб кетди. Қирқ тўртинчи йили уни ўлдиришди. Велани ҳам ўлдиришди. Шаҳримиз унинг номига қўйилган...

Эмиль жимиб қолди. Назаримда, у ўша мудҳиш йилларни эслаб кетди. Йирик қўллари мушт бўлиб туғилди, кўзлари ғазабга тўлиб, ёна бошлади. Кейин ўзини босиб сигарет тутатди.

— Вақтингизни олмаяпманми?

— Мутлақо!— дедим мен.

— Беш ёшларда эдим ўшанда,— Эмиль ҳикоясини бошлади.— Ҳаммамиз ёнма-ён турардик. Бир ҳовлида тоғамгилар, бир ҳовлида биз. Унда бу жойлар кичкина бир қишлоқ эди. Мана шу меҳмонхонанинг ўрнида черков бор эди. Ярми тошдан, ярми ёғочдан қурилган кўримсиз бир черков. Қирқ тўртинчи йили фашистлар ўт қўйиб юборишди унга. Ичида партизанлар бор эди. Унтача одам. Ҳайтовур омон қолишди. Қизил аскарлар келиб қолишди. Ҳай, гап бунда эмас. Немислар сизларга ҳужум қилганидан кейин, бутун Родопини партизанлар босиб кетди. Шундай бўлиши табиий эди. Биринчидан, халқ эзилган, иккинчидан — қайси бир болгар русларга қарши уришарди, дейсиз? Бундай бўлган эмас, икки дунёда бўлмайди ҳам. Ушанда, қишлоғимизда қуроол ушлашга ярайдиган битта ҳам эркак

қолмади. Ҳаммаси тоққа чиқиб кетди. Менинг отам билан Бай Василь ҳам кетди. Ҳафтада, ойда бир кўра-диган бўлиб қолдик уларни. Лекин партизанлар ҳақида кўп эшитамиз. Ҳали қурол-яроғ ортилган эшелон издан чиқиб кетибди, деган хабар келиб қолади, ҳали қамоқхона портлаб кетибди, қамоқдагилар қочибди, дейишади. Ким қилган бу ишларни, ҳеч ким билмайди, билса ҳам ўзини билмаганликка солади. Қишлоқнинг тепасидан ҳарбий йўл ўтган. Шу йўлда иккита ўқ-дори ортилган машина портлаб кетгандан кейин, қишлоқни полицайлар босиб кетди. Кечқурун қоронғи тушпши билан ҳеч ким кўчага чиқолмайдиган бўлиб қолди. Ким чиқса отилади, деган буйруқ. Биз ўзимиздан эмас, тоғдагилардан хавогир ола бошладик. Келиб қолишса нима бўлади? Қўлга тушишлари аниқ. Лаънати полицайлар нима қилишган денг? Ҳаммаси хонадонларга бўлингган. Кеч бўлди, уйнинг тўрига кириб ётиб олади. Ҳеч кимни ташқарига чиқармайди. Чиқарса ҳам, бирга чиқади. Шунинг учун эрталабгача қишлоқда нима бўляпти, ҳатто қўшнингизникида нима бўляпти, билиб бўлмайди.

Бир куни эрталаб Вела бизникига чиқди. У мендан анча катта эди. Ун олтиларда эди. Ойим билан гаплашиб ўтириб, Спас амаким тинч, деб қолди. Бу гапни мендан яшириб айтди, албатта, лекин эшитиб қолдим. Югуриб бориб уни қучоқлаб олдим.

— Қачон келадилар?— сўрадим суюниб.

Ойим нима дейишини билмай, лабини тишлади.

— Ҳеч кимга айтмайсанми?— сўради Вела хавотирланиб.

— Нон урсин, айтмайман!

— Яқинда,— деди Вела.— Лекин, билиб қўй, мен гапирмадим, сен эшитмадинг.

Хўп, дедим. Лекин шу куни кечқурун мудҳиш воқеа юз берди. Ойим билан мен ётувдик. Полицай ошхонада тимирскиланиб юрувди, отишма овози эшитилиб қолди. Кейин аёл кишининг қичқириви эшитилди. Дарров танидим. Бу Вела эди. Сакраб ўрнимдан турдим. Ойим ҳам турдилар. Эшикка энди қадам қўювдиларки, полицай қичқирди:

— Қаёққа?! Тўхта! Орқага қайт.

— Қўшнимизникида бир нарса бўлганга ўхшайди,— дедилар ойим.— Хабар олайлик.

- Мумкин эмас!— ўшқирди полицай.
- Жияним ахир. Инсофияг борми?
- Мумкин эмас, деяпман. Бор жойингга.

Биз ноилож ётдик. Аммо тонггача миужжа қоққанзимиз йўқ. Эрталаб ҳаммамизни черков ёнига тўплашди. Шунда, кечаси Бай Василь қишлоққа келиб қўлга тушиб қолганини эшитдик. Уни ўлдиришибди. Бизни черковга олиб келишганда, унинг ерда тупроққа беланиб ётганини кўрдим. Ҳамма йигилгач, қўллари боғлиқ Вела билан унинг онасини олиб келишди.

— Кўринглар,— деди немис офицери.— Булар партизан. Агар ким бизга қарши бўлса шу ҳолга тушади. Ҳозир уларни сизнинг олдингизда сўроқ қиламиз. Партизанларнинг қаердалигини айтиб беришса, озод қиламиз. Айтишмаса, шу ерда осилади.

У шундай деб, Марина холага яқинлашди.

— Хўш, айт, эринг қаердан келди? Отряд қаерда?

— Билмайман,— деди Марина хола. Унинг иккала кўзи эрининг мурдасида эди.

— Елгон!— қичқирди офицер.— Впласан. Айт. Айтмасанг, эрингнинг ҳолига тушасан.

— Билмайман.

Офицер уни ура бошлади. Бечора Марина хола бошини қаёққа беркитишни билмасди. Офицер уриб чарчади. Шунда кўмирнинг олдига чўғ солинган челақ келтиришди.

— Кўряпсанми?— деди офицер.— Айтмасанг, қиздирилган темирни оёғингга санчамиз.

— Билмайман,— деди яна Марина хола.

— Шундайми! Аблаҳ!

Офицер милтиқ найзасини чўққа тикди.

— Тўхтаглар!— қичқириб юборди шу пайт Вела.— Ойимга тегманглар. Ойим билмайди ҳеч нарзасани!

— Сен биласанми?— сўради офицер.

— Ҳа,— деди бошини эгиб Вела.

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

— Вела!— кучини тўплаб қичқирди Марина хола.— Эсингни едингми? Агар айтсанг, сендан юз ўгирман.

Вела жавоб бермади. Офицер унга яқинлашди.

— Айтасанми?

— Ҳа, дедим-ку!— деди Вела ҳамон бошини кўтар-

май.— Ұзим бошлаб бораман. Фақат... фақат онамга тегманглар.

Офицер уни ечишни буюрди. Шу пайт:

— Сотқин!— қичқирди кимдир оломон ичидан.

Кимдир тош отди. Тош шуидай Веланинг пешанасига тегди. Тирқираб қон оқа бошлади.

— Тарқал!—офицер шундай деб, полицайларга буйруқ берди.

Ҳаммамизни қўй ҳайдагандек ҳайдай бошлашди. Ҳамма хуноб эди, ҳамма Веладан нафратланарди. Онам ҳам ғазабдан ёниб, уни қарғарди. Ұзингиз ўйлаб кўринг, битта Веланинг сотқинлиги қишлоғимиздан кетган йигирмадан ортиқ кишининг ёстиғини қуритиши мумкин эди. Бировнинг акаси, бировнинг отаси, эри... Бунинг устига, отрядда қанча одам бор? Онам Велани қарғар, айна вақтда бизнинг уруғдан сотқин чиққанидан куярди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас немис офицери бошлиқ полиция отряди Велани ўртага олиб, тоғ томон йўлга тушди.

Ўша куни қандай кеч кирганини билмаймиз. Қишлоқ сув қуйгандек жимжит. Унда полицай қолмаган эди. Фақат черковда Марина холани қўриқлаб қолган бир соқчи бор эди, холос. Тонг отди, кун пешин ҳам бўлди, қишлоқ ҳамон жимжит. Ҳамма тиқ этган овозга қулоқ солади. Кечки пайт от туёқлари дупурлари эшитилди. Ҳаммамиз кўчага отилдик. Бахтни қаранг, қишлоққа партизанлар кириб келишди. Улар орасида отам ҳам бор эди. Дарҳол Марина холани озод қилишди. Бечора нуқул йиғларди ва йиги аралаш қизиқи қарғарди. Партизанлар ҳеч қандай полиция отрядини кўришмабди. Бўлмаса, Вела йўлни жуда яхши билар экан. Кўп бориб турар экан. Ҳамма яна ҳайрон эди. Вела фашистларни қаёққа олиб кетди экан? Буни ҳеч ким билмасди. Охири отрядни қидиришга қарор қилишди. Ун-ўн беш кишини қишлоқда пистирмада қолдириб, йўлга тушишди. Икки кун деганда отряд топилди. Аммо улар ичида Вела йўқ эди.

Вела отрядни адаштирибди. Алданганини билган офицер уни отиб ташлабди. Буни асир тушган полицайлар айтиб беришди.

Эртасига Веланинг ўлиги олиб келинди. Уни отасининг ёнига кўмдик. Бутун қишлоқ мотам тутди ўша

куни. Ушанда гилос энди пишган эди. Вела гилосни яхши кўрарди. Қиз бола бўлишига қарамай, дарахтнинг учига чиқиб терарди. Ҳар гилос пишиғи унинг қабрига бораман, гилос олиб бораман...

Эмиль жимиб қолди. Нималарнидир ўйлаб кетди. Кейин янгитдан сигарет тутатди.

— Болгария озод бўлгач, қишлоғимизни унинг номига қўйдик. Мана энди кичкина қишлоқ шаҳарга айланиб кетди. Қаранг, кеч кирапти, шаҳримиз очилляпти!..

Мен деразага қарадим. Ҳа, у чиндан ҳам очилиб бормоқда эди. Ҳамма ёқ чироқ, минг хил тусдаги чироқлар... Кўча тўла одам. Шўх, қувноқ одамлар! «Яхшиям келдим бу шаҳарга,— дедим ўзимча улардан кўз узмай.— Яхшиям келдим!»

Т У Н

У энди шошилмасди. Отишмалар анча орқада қолиб кетган ўрмонга эса у орзиқиб кутган қоронғилик чўккан эди. Шундай бўлса ҳам узоқ югуришдан ва ҳалигача бутун вужудини исканжага олган қўрқувдан юраги дукиллаб урар, чарчаган тиззалари ҳар қадам босганида букилиб кетай, букилиб кетай дер эди.

Атроф жимжит. Онда-сонда орқадан ўқ товуши эшитилиб қолади. У шундай яққол эшитилардики, гўё ёнингда отишаётгандек бўлиб юракни баттар гулгулага соларди. Ҳар ўқ отилганда, у орқасига ўгирилар, аммо оёқлари юришдан тўхтамасди, кучи борича, судралиб бўлса ҳам, олдинга интиларди. Шу алфозда у анча юрди, отишма бутунлай тинди ё унга шундай туюлди, дарахтлар орасидан сарғайиб бир-иккита юлдуз кўринди. Юрак ўриши бир оз секинлашди. Кичкина бир тепаликка чиққанда, тўхтади, бирпас дам олгиси келди. Аммо ҳамон тарқалмаган қўрқув билан орқасига қаради. Орқада ҳеч нима кўринмасди. Ҳамма ёқ қоронғилик ва жимлик ичига ғарқ бўлган эди. У буни сабрсиздик билан кутган бўлса ҳам, энди юрагига гулгула туша бошлади. Одатда шундай жимликдан сўнг ҳамма ёқни итларнинг товушлари тутиб кетарди. Немисларнинг ўзларидан кўра итлари уни кўпроқ қўрқитарди. Лагердаги итларни у яхши биларди, қанча одам уларга қурбон бўлмади, қочганларнинг деярли ҳаммасини шу итлар топди. Унинг ўзини ҳам биринчи марта қочганда итлар қўлга туширган эди. Бу гал қандай бўлар экан? Наҳотки, яна тутиб олишса? У шуни

Ўйлаб ҳозиргина босиб ўтган йўлига тикилди. Қоронғи нарда ва соқчилардек қаққайиб турган дарахтлар танасидан бошқа ҳеч нарса кўринмади, ҳеч қандай товуш ҳам эшитилмади. Шу тонда агар юз чақирим нарида бирон нарса тиқилласа у эшитар, бирон нарса ғимирласа, беҳато кўрарди. Лагерь ҳаёти унинг бутун вужудини кўз билан қулоққа айлантириб қўйган эди. Шунинг учун ҳам атрофига яна бир қараб чиқиб, бир оз таскин тонди, аммо ўтирмади. Олдинда, пастликда нимадир ингичка кумуш тасмадек ялтиради. Наҳотки йўл бўлса? У беихтиёр чўчиб тушди. Ҳозир йўл унинг душмани эди. Шу душман уни яқиндагина шерикларидан ажратди, яна асирликка гирифтор қилди. Қандай бўлмасин, ундан тез ўтиб олиш керак. Дам олиш хаёлидан кўтарилиб, у пастга отилди. Тепаликдан тушганида кумуш тасма йўқолди. Йўқолди-ю, у энгил тортди. Кумуш тасма йўл эмас, жилға эди. Сувнинг оҳиста жилдираб оқаётганини у аниқ эшитди ва юрагини бениҳоя севинч қоплади. Бир неча ойдан бери у жилганинг овозини биринчи марта эшитиши, бир неча ойдан бери тайёргарлик кўриб келган қочошнинг биринчи марта муваффақиятли амалга ошганига ишониши эди. Шундагина у ниҳоятда чанқаганини, лаблари қуриб, ёрилиб кетганини сизди. У ютинди, аммо ҳеч нарса томоғидан ўтмади. Оғзи қақраб кетган эди. Жилғага етиб келди-ю, энгашди ва шошиб иккала қўлини сувга тиқди. Аммо ҳовучида сув ололмади. Иккала қўли банд, иккала қўлига у таглари ейилиб, эгилиб қолган лагернинг ёғоч кавушларини ушлаб олган эди. Уларни кўрди-ю, тишлари аламдан ғижирлаб кетди: бирпас тикилиб турди-да, бор кучи билан улоқтирди. Кавушнинг иккала пойи қандайдир дарахтнинг шохларига илинди, кейин бирин-кетин дўп этиб, ерга тушди. Шундагина у расмана чўккалаб, қўлларини яна сувга солди, муздек сув тирсақларигача кўмди, ҳовучини оғзига олиб бормасданоқ, вужудини оромбахш сокинлик қоплай бошлади. Юз-кўзи, қуриган лабларида қотган тер шўри аралаш у неча ҳовуч сув ичди, билмайди. Лекин ҳеч маҳал эсини таниганидан бери бунчалик ширин сув ичмаган эди. Жилға унга янгитдан қувват берди, чарчоқлари унутилгандек бўлди. Энди у ҳамма нарсага, ҳатто ўлимга ҳам тайёр эди. Бироқ энди у тириклигича қўлга тушмаслигини биларди.

Шунга аҳд қилган эди. Немисларнинг ўзи ҳам энди уни тутиб олишса, омон қўйишмасди.

Немислар хаёлига келиши билан у яна хавотирланиб атрофга қулоқ солди. Жилғанинг сокин, бутун дунё ташвишларига бефарқ жилдирашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмади. Наҳотки қутулган бўлса, у шунга ишонгиси келарди, аммо лагерда орттирилган тажриба, биринчи марта қочгандаги таҳлика умр бўйи олис ўрмон этагида қолиб кетган шерикларининг жасадлари ҳали суюниш эрталигидан, ҳали неча марта ўлим унга юзма-юз келишидан дарак бериб турарди. Немислар ҳали тинчишмайди. Ҳозир улар, албатта, бутун лагерни оёққа турғазишади, тирикларни ҳам, ўликларни ҳам тонг отиши билан яна санаб чиқишади, уни топишмагач, ўрмонни тит-пит қилишади, ҳамма постларга, отрядларга хабар беришади, хабар беришгандир ҳам. Бугун эса бўлди, бугун ўрмонга бошқа киришмайди, киришга қўрқишади. Тун қочоқларники. Унга ўхшаганларники. Эртага бошқа гап. Эртага у мабодо қўлга тушадиган бўлса, фақат ўлиги тушади. Эртагача эса ҳали вақт кўп. Бутун тун унинг ихтиёрида.

У шундай хаёллар билан осмонга қаради. Янги ойнинг тақадек ним ранг гардиши ғарбда кўринди. Юлдузлар кўпайди. Аммо ҳамон ўрмон ёришмаган, юз метр нарида нима бор, нима йўқ билиб бўлмасди. У ойга қараб тонггача тахминан қанча вақт борлигини ҳисоблаб чиқди ва ўзи кутмаган хотиржамлик билан оёқларини сувга солди. Солди-ю, оғриққа чидолмай инграб юборди. Товонлари ва панжаларига кимдир пичоқ солиб юборгандек бўлди. Дарров тортиб олди. Нега бундай бўлганини у энди билди. Иккала оёғи ҳам олис йўлда тилиниб, тарам-тарам бўлиб кетган эди. Иккинчи марта оҳиста сувга туширганда оғриқ унча билинмади ва беихтиёр, шундай оёқларини тиззаларигача сувга солиб жилға лабига чўзилди. Туриш кераклигини, бу ердан тезроқ кетиш кераклигини билса ҳам, ҳозир ҳеч қандай куч уни тургаза олмас, уч йиллик уруш, асрлар каби чўзилган даҳшатли асирлик давомида эришган шу биргина дақиқалик оромини бузолмас эди. У роҳат билан кўзларини юмди, аммо ухлаб қолишдан қўрқиб, дарҳол очди, шунинг ўзи, шундай ётишнинг ўзи бир олам бахт эди. Қанча чўзилар экан бу бахт? Йилларми, ойларми, кунларми? Ё шу

туннинг ўзими? Буни у билмасди, билишни ҳам истамасди. Икки томоғга ёйилган қуш қанотидек қўллари тагидаги майин, нам майсалар, юмшоқ тупроқ, оёқларидаги ҳар бир мўйни силаб оқаётган беғубор жилга, тепада, сокин осмонда милтиллаб турган юлдузлар, бугундан бошлаб, унинг сирдоши, халоскори, дўсти бўлиб қолган қоронғи ўрмон уни олис хаёлларга фарқ қилган эди. Кўз олдига онасининг сурати келди. Нега ўзи эмас? Нега унинг юриш-туриши, ўқишдан келишини пойлаб, эшик тагида ўтириши, кечалари бир неча марта туриб, устидан сирғалиб тушган кўрпасини тузатиши эмасу, оддийгина, бозордаги беш минутлик омонат суратхонада олдирилган хира сурати келди? Балки бу суратдан онаси унга қандайдир дард билан, сураткашнинг талаби билан кулишга ҳаракат қилса ҳам, кўзларида ташвиш, чексиз ғам билан қараб турганидандир? Ким билади, балки шундайдир. Ҳар ҳолда бу сурат ҳеч қачон кўз олдидан кетмайди. Ҳозир ҳам шундай бўлди, уни қўлига олиб гаплашаётгандек бўлди. Бир учи эзилган, оддийгина сурат. Бошида оқ дока рўмол, сочи кўринмайди, балки оқариб, докага қўшилиб кетгандир? Кулмоқчи бўлганидан юзидаги ажинлар баттар тортилиб кетган, олд тишлари тушиб, шундай милклари кўриниб турибди. Суратни биринчи марта кўрганда унинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Ҳам севинди, ҳам раҳми келди. Кейин кўнқиб кетди. Бўш қолди, уни гимнастёркасининг чўнтагидан олиб тикилади, гаплашади, кейин яна эҳтиётлик билан газетага ўраб, чўнтагига солиб қўяди. Асир тушган кун ундан ажради. Йил бўлди шунга. Шундан бери хаёлидан шу сурат кетмайди. Ҳозир ҳам шу сурат кўз олдига келди-ю, аммо энди у онасига эмас, онаси унга ачиниб тикилаётгандек бўлди. Нега ачинади? Шу аҳволга тушганигами ё ёлғиз ўзи қутулиб кетаётганигами? Бунга у айбдор эмас. Аҳвол шундай бўлиб қолди. Унинг омади келди, бошқаларники келмади. Тагин ким билади, соғ қолганлар ҳам бордир? Балки эртага учрашиб қолишар?

Унинг хаёли бўлинди. Юрагини яна ғашлик қоплай бошлади.

— Фронт олис, Зиямат. Партизанларга қўшилиш керак.

Лейтенантнинг охирги гапи шу бўлди. Зиямат бош-

қа уни кўрмади, овозини эшитмади ҳам. Отишма бошланиши билан биринчи у йиқилди. Ўқ шундай орқа миясига тегди.

— Саидмурсал! Дўстим!— деганича, Зияматнинг гапи оғзида қолди.

Лейтенант кўз юмди. Зиямат уни кўтариб ўрмонга ча олиб бормоқчи бўлди, лекин:

— Қоч! Эсингни едингми?!— деган овоз уни тўхтатди, кимдир елкасига туртди.

У лейтенантнинг буришган ва бирпасда қорайиб кетган юзига қаради-ю, ўрнидан турди, негадир ёғоч кавушларини ечиб, қўлига олди-да, ўрмон томонга югурди. Олдинда кимдир йиқилди, кимдир овози бори-ча додлади. Зиямат шу овоз келган томонга югурди, аммо кеч қолган эди. Шериги аллақачон жон таслим қилган эди. Бошқа ҳеч ким кўринмади. Орқадан «Халът! Халът!» деган овозлар, ўқ товушларн борган сари яқинлашиб келарди. Зиямат аланглаб атрофга қаради. Олдинда чакалакзор кўринди, унинг кетида ўрмон. У бор кучини тўплаб шу томонга югурди. Юз-кўзлари, қўллари тилиниб-тимдаланиб ўрмонга етиб келганда ён-верида ҳеч ким қолмаганини пайқади, қувлаб келаётган немисларнинг чинқироқ овозлари, автомат товушлари эса ҳамон бирдек эшитиларди. Зиямат ўпкасини ростламоқчи бўлиб тўхтади ва орқасига ўгирилди, шу заҳоти автомат ўқлари визиллаб шундай боши устидан ўтиб кетди. У шошиб эгилди, ўқлар энди бели устидан визиллаб ўта бошлади. «Тамом!— ўйлади у қўрқув ва қандайдир ўзи англамаган совуққонлик билан. Шундай бўлса ҳам, у ётди, пешанаси нимагадир дўқ этиб тегди, аммо у парво қилмади. Овозлар энди орқадан эмас, чап томондан эшптила бошлади, ўқлар тингандек бўлди. Зиямат ўрнидан даст турди-ю, ўнгга қараб югуриб кетди. Кўп ўтмай яна отишма бошланди, итларнинг ҳурпиши эшитилди, Зияматнинг юраги орқасига тортиб кетди. У ўқдан кўра итлардан кўпроқ қўрқарди. Унинг назарида ҳозир ўққа чап бериш мумкин эди, итларга эса чап бериб бўлмасди. Улар ис билса бўлди, ўлжасини топмасдан қўймасди, айниқса, лагердаги итлар шундай эди. У буни кўрган, ҳатто болдирининг бир парчасидан ажралиб, ўз бошидан ўтказган эди. Лагерга келтирилганининг иккинчи куни эди ўшанда.

Улар кун бўйи тош ташишди. Минглаб одам тоғни йўнар, гулдираб пастга, жарликка тушаётган тошларни минглаб одам, худди занжирдек тизилиб, илон изи йўлдан тепага олиб чиқарди ва яна шу жарликка, фақат йўлга яқин томонга ташларди. Ярим оч, ярим яланғоч, қилтиллаб ўзидан оғир тошларни кўтарган асирлар орасида кимлар йўқ эди?! Зиямат уларни кўрди-ю, ваҳми учиб кетди. Унинг назарида бутун дунёнинг эркаклари шу ерга келтирилиб кишанлангандек эди. Ёнма-ён ўтиб қолишганда, киртайган кўзлари демасангиз, ҳамма гўё бир қолипдан чиққан, одам зотидан анча йироқ қандайдир даҳшатли махлуқларни эслатарди. Ҳамманинг соч-соқоли ўсган, ҳаммада олатароқ, ҳам олди, ҳам орқасига рақамлар осилган яғир кийим. Оёқларида тошдан баттар тарақлайдиган ёғоч кавуш... Кечагина улар одам эди, кечагина уларнинг тили бор эди. Бугун эса уларда на тил, на исм бор. Фақат рақам. Зияматда ҳам шундай рақам. У энди Зиямат эмас, икки минг етти юз ўн олти рақам эди. Бундан буёқ у шундай, ўлгунга қадар икки минг етти юз ўн олти рақам бўлиб қолади. Улим эса узоқ эмас, елкасида турибди. Қочиш керак. Зиямат баракка кириши билан қўланса ҳид димоғига урилди-ю, шу фикр миясига қуйилди. Лекин қандай қилиб? Биронта одам юзлаб соқчилар, электр токи юборилган тикан симлар билан ўралган бу дўзахдан қочиб қутулганмикан? Баракда ҳеч ким унинг бу саволларига жавоб бермади. Барак тинч, фақат орқа томонда кимдир инграб йиғларди.

Кун пешиндан оққанда у бутунлай дармони қуриганини пайқади. Уқ теккан чаккаси қулоғи аралаш лўқиллаб оғрий бошлади. Бирпас ўтиргиси келди. Бироқ бунинг иложи йўқ эди. Ит етаклаган автоматли соқчилар маҳбусларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турарди. Йиқилганларнинг деярли ҳаммаси ўша заҳотиёқ отиларди.

Зиямат енгилроқ бир тошни кўтариб, елкасига бир амаллаб қўйди-да, тепага юра бошлади, аммо оёқлари қалтираб, юриши секинлашди. «Наҳотки шундай ўлиб кетсам?— ўйлади у хавотирланиб.— Йўқ, чидаш керак, чидаш. Кейин қочаман. Ҳеч ким қочмаган бўлса, мен биринчи бўламан. Унда ўлсам, майли».

Лекин юриш борган сари қийинлашди, елкасидаги

тош оғирлашди. Тепага кўтарилганда кўз олди қоронгилашди, гандираклаб, тошни ташлашга улгуролмай орқасига гурс этиб йиқилди. Шу заҳоти ит ҳуриди ва оёғига нимадир санчилди. Зиямат ҳовлиқиб ўрнидан туришга интилар, ит эса оёғига маҳкам ёпишганича ирилларди. «Шнель! Шнель!» — қичқирди қоя устидаги соқчи. Қимдир қўлтиғига кирди. Зиямат бир амаллаб ўрнидан турди, ит қайтиб кетди. Қўлтиғига кирган киши тошни елкасига қўйиб қўйди. «Раҳмат», — деб юборди Зиямат шунда ўз тилида. Шериги индамади, фақат ўз тошини кўтарганича, «юринг», дегандай олдинга ишора қилди.

Улар тошларни жарликка улоқтириб пастга тушиётганда, шериги секингина сўради:

— Қаердансиз?

— Тошкентдан, Шайхантавурдан, — шундай секингина жавоб берди Зиямат.

— Мен Туркистондан. Воронежда қўлга тушдим. Сиз-чи?

— Курскда. Исмингиз нима?

— Саидмурсал.

— Меники Зиямат. Бу ер қаер?

— Югославия.

— Атроф ўрмон экан, — Зиямат шундай деб, шеригининг қочиб ҳақидаги фикрини билмоқчи бўлди.

— Партизанлар ҳам бор.

Зиямат уни тушунди.

— Уринмадингизми?

— Ҳозирча чора йўқ. Баракда гаплашамиз. — Саидмурсал «гап тамом» дегандек, олдинга ўта бошлади. — Чидаш керак. Оёғингиз қон.

Зиямат шундагина ит болдиридан бир парчасини узиб олганини сизди. Бироқ начора? Чидаш керак. У шу фикр билан ўзини босди, зирқираган оғриққа эътибор қилмасликка уринди.

Кеч кириб, жарликни туман қоплай бошлаганда, тепада занг урилди. Маҳбуслар яна занжирдек тизилиб, юқорига кўтарилди бошлади. Жарликни айланиб ўтиб, тош йўлга чиқишганда, Зиямат ўнг томони пастлик, қуюқ чакалакзор эканлигини кўрди. «Қочиб керак!» Яшин тезлигида миясидан шу фикр ўтди-ю, беихтиёр ёнига қаради. Соқчи ундан беш метрча нарида эди. Ур-

тада қатор маҳбуслар, Саидмурсал кўринмади. «Ўзим уриниб кўраман»,— хаёлидан ўтказди ва орқасига қараб қўйди. Орқадаги соқчи ҳам беш метрча масофада эди. Қочса бўлади. Фақат биронта муюлиш келганда, шунда олдиндаги ҳам, орқадагиси ҳам кўрмай қолиши мумкин эди. Шу хаёл билан у юз метрча юрди. Ниҳоят, у кутган муюлиш келди. Олдиндаги маҳбус айланиши билан, Зиямат бир силтаниб, ўзини чакалакка отди. Гурс этиб тушди-ю, настига думалаб кетди. Автомат тариллади. Итлар даҳшат билан ҳурий бошлади. Зиямат ўрнидан туриб, қаёққа чопишни мўлжаллагунча битта ит этиб келиб, ҳиқилдоғига ёпишди. Кўп ўтмай немисларнинг овозлари чакалакзорни тутиб кетди. «Тамом»,— ўйлади Зиямат итнинг бўғзига кучининг бори-ча ёпишар экан.

Лекин у бу гал ҳам тирик қолди. Ҳушига келганида қоронғи бир музхонада ётганини кўрди. Қандай азобларни бошидан кечирмади у ўшанда. Бир ҳафта оч қўйишди, калтаклашди. Ҳамма ёғи моматалоқ бўлиб кетди. Жони қаттиқ экан, ўлмади. Бир ҳафтадан сўнг яна тош ташишга ҳайдаб кетишди.

— Бахтли экансиз,— деди Саидмурсал уни кўриб.— Омон қолдингиз. Энди менинг буйруғимни кутинг!

Буйруқ бир ойдан кейин келди. Зиямат билмаган экан, лагерда бутун бир ташкилот мавжуд экан. Саидмурсал унинг раҳбарларидан бири экан. Буни у қарцердан чиққан куни кечқурун билди. Баракда йиғилиш бўлди. Қочиш ва партизанларга қўшилиш, кейинчалик бутун лагерни озод қилиш лейтенант Саидмурсал Худойбергенов бошлиқ коммунистларга топширилди. Қочиш картошка қовлагани олиб чиқиладиган кунга белгиланди. Картошка ўрмон этагига экилган эди. Ниҳоят шу кун этиб келди. Немислар эллик кишини машиналарга босиб олиб кетишди. Зиямат ҳам шулар орасига тушди. Кун ботгунча ҳамма жон-жаҳди билан ишлади. Лекин ҳамманинг кўзи Саидмурсалда эди. Немислар уларнинг берилиб ишлаётганларини кўриб, тушдан кейин анча бепарво бўлиб қолишди. Кун ботганда Саидмурсал сигнал берди, ҳамма ўзини чакалакзорга урди. Зиямат ёнида турган соқчини юз-кўзи аралаш тушириб, йиқитди-ю, шериклари кетидан югурди...

Зиямат ўрнидан турди. Оёқларининг оғриғи қолган,

бош оғриғи ҳам анча тинган эди. У чуқур нафас олди-да, осмонга қаради. Ой тиккага келибди. Демак, тун энди ярим бўлибди. Ҳали вақт кўп, тонггача у анча йўл босиши мумкин. Лекин қаёққа юради? Партизанлар қайси томонда? Буни у билмасди. Ҳамма ёқ қоронғи. Бегона ўрмон, бегона ер. Бироқ у энди анча тинч эди. Ҳар қолда энди у эркин. Эркинликда ўлим ҳам хавfli эмас.

У жилғани тиззасигача сувга ботиб кечиб ўти ва биринчи марта енгил нафас олиб йўлга тушди.

МЕН РУСМАН

Тонгга ҳали эрта эди. Ўрмон ҳамон тун қўйнида, чурқ этган товуш эшитилмасди. У тўнгаларга, шохшаббаларга қоқилиб-қоқилиб борар экан, тонгда қаердан чиқиб қолишини ўйларди. Ўрмон тугаб, биронта қишлоқ чиқиб қолармикин, ё тоққа туташиб кетармикин? У кўпроқ, иккинчисини, жуда бўлмаганда, ўрмоннинг тугамаслигини истарди. Қишлоқда немисларнинг бўлиши турган гап. Балки унинг атрофида соқчилар ҳам бордир. Ҳа, албатта, немислар соқчи қўймаса тинчимайди. Ишқилиб, қишлоқдан чиқиб қолмасин, унда ҳамма уринишлари барбод бўлади. Партизанларнинг эса қишлоқ ёки унинг атрофида бўлиши мумкин эмас. Улар ё тоғда, ё ўрмонда. Ким билади, балки тонггача уларга дуч келиб қолиши ҳам мумкин. Кошки эди шундай бўлса!

Аллақаерда паровоз жон ҳолатда қичқирди. Зиямат диққат билан қулоқ солди. Гудок, афтидан, орқа томондан эшитилди. Наҳотки, лагерь шунчалик яқин бўлса? Анча йўл босди-ку! Унинг юраги орқасига тортиб кетди. Назарида, адашиб кетиб, бир жойда айланаётгандек туюлди. Лагердан қочишга қочиб, тамом қутулай деганда, наҳотки яна қўлга тушса?! У шундай ўйлаб, атрофга ҳадиксираб қаради. Йўқ, ҳеч нарса билиб бўлмайди. Ҳамма ёқ дарахт, арча, қора қайин, яна қандайдир дарахтлар... Лагерь ёнида ҳам шундай эди, бу ерда ҳам шундай. Йўқ, у адашмаган, юлдузларга қараб юрди-ку! У танлаган юлдузлар ҳамон олдинда. Йўқ, адашмаган. Иннайкеин, адашган бўлса, ит-

ларнинг овозини эшитарди. Улар тўн бўйи тинмай акиллайди. Бу фикр унга анча далда бўлди, қадами-ни тезлатди. Бир чақиримча юргандан сўнг, ўрмон сийраклашди, ой бир оз оқариб, дарахтларнинг учларида кўкимтир тутун кўринди. Тонгга яқин қолибди, ўйлади Зиямат.— Олдинда нима экан — йўлни ё қишлоқ? Нима бўлса ҳам эроқ билган маъқул. Шу хаёл билан у чопиб кетди. Лекин ярим чақиримча ҳам юргани йўқ эдики, кенг асфальт йўл устидан чиқиб қолди. Шу заҳоти орқага қайтди, юраги дукиллаб ура бошлади, пешонасини совуқ тер қоплади. Яхшиямки, биронта постга тўғри келмади. Энди нима қилиш керак? У ўйга толди.

Чиндан ҳам унинг олдида жиддий муаммо турарди. Йўл бўйлаб бориш керакми ё уни кесиб ўтиб, тўғрига — ўрмон ичидан кетиши керакми? Йўл тўппа-тўғри уни немислар қўлига олиб бориб топшириши аниқ эди. Аммо тўғрида нима бор? Йўл айланиб, шу ёққа ўтган бўлса-чи? Тоғли жойда тўғри йўл камдан-кам бўлади. Шундай бўлса ҳам у тўғри йўлни кесиб ўтишга қарор қилди. Оқиста ўрмондан чиқиб, йўлга қаради. Йўл жимжит, қора асфальт ой ёруғида эриган сақичдек ялтирарди.

Шу пайт олисда нимадир сарғайиб кўринди. Зиямат шошиб ўзини орқага олди. Баланд тўнка ёнига ётиб, йўлга тикилди. Сарғайиб кўринган нарса чироқ эди. Кўп ўтмай у иккита бўлди. Зиямат машина келатганини англади. Моторнинг гувиллаган овози ҳам эшитила бошлади. Минутлар соатдек чўзилиб, ниҳоят, машина яқинлашди. Унинг ёруғида Зиямат йўлнинг нариги бети ҳам каттагина ўрмонлигини кўриб олди. Оғир юк ортилган бесўнақай машина унинг рўпарасига етиб келганда, Зияматнинг кўзлари қамашиб кетди. Қўли билан юзини беркитди. Машина узоқлаша бошлади. Шундагина кўзларини очди ва яна эҳтиётлик билан йўлга тикилди. Аммо бошқа машина кўринмади. Зиямат тўғри қарорга келганига ичида сукониб, йўлни кесиб ўтди ва яна ўрмон ичига кирди.

У анча йўл босди. Лекин ўрмоннинг кети кўринмасди. Тонг ота бошлади. Қуёшнинг илиқ нурлари дарахтлар орасидан ўтиб, ерга найзадек санчилди. Зиямат тўхтади. Энди юриш хавфли эди. У яна кеч киришини ё биронта бахтли тасодиф юз беришини кутишга қарор

қилиб, атрофига қаради. Ўзидан сал нарида, чай томонда, воронка сифат ўра кўринди. У шу ёққа юрди. Ўра каттагина эди. Эски бир дарахтнинг илдизини ковлаб олишган бўлса керак, ичи ҳам чуқургина, одам ўтирса кўринмас эди. У шу ўрага тушди ва ҳузур билан оёқларини чўзиб ўтирди. Энди у қутулганига, немислар қидириб келмаслигига тўла ишонган эди. Шунинг учунми, ўтириши билан бадани бўшашди, кўзлари ўз-ўзидан юмилди.

Қирқ учинчи йилнинг ёзи, немисларнинг ҳужуми олдидан, у худди мана шундай ўз окопида ўтирган эди. Унда эгни бут — оёғида этик, қўлида автомат бор эди, ҳозиргидек яланг оёқ ва юпун эмас эди. Немислар ўшада тунлари ҳам ҳужумни тўхтатишмасди. Траншеяларнинг ҳаммаси илма-тешик бўлиб кетган, бир взводдан иккинчи взводга ўтиш амри маҳол эди. Янгитдан ковлашга эса узлуксиз портлаб турган снарядлар, ёмғирдек ёғилган ўқлар халақит берарди, бош кўтаришнинг иложи йўқ эди.

Зияматнинг взводи тепаликка жойлашган бўлиб, душманнинг асосий эътибори шу томонда эди. Комбатнинг асл нияти ҳам шу эди. Шунинг учун ҳам у взводга битта ортиқча пулемёт берган эди.

— Ҳусанов, сенга оғир бўлади,— деди у душман тонгда яна ҳужумга ўтганда.— Маҳкам тур. Немислар бу ерда катта куч бор, деб ўйлашсин. Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ комбат! Буйруғингиз бажарилади.

— Вазият ўзгарса, капитаннинг ўзи келади.

— Хўп бўлади, ўртоқ комбат!

Комбат кетди. У кеча кечқурундан бери рота командири капитан Кравцовнинг ўрнида эди. Кравцов қўлидан ўқ еб, санбатга олиб кетилган эди.

Зиямат Кравцовни ҳам, комбат Синиченкони ҳам яхши биларди. Госпиталдан қайтиши билан уни шу батальонга взвод командири қилиб юборишган эди. Икки йиллик жанг давомида у ўз командирларини яхши кўриб қолган ва ҳар доим уларнинг жангдаги совуққонлиги ва ботирлигини кўриб қойил қоларди. Комбат анчагина камгап бўлиб, Кравцовнинг акси эди. У доим аниқ ва қисқа кўрсатма берар, капитан эса жуда узоқдан келарди. Асосий мақсадга кўчгунча одам қон бўлиб кетарди. «Хўш, аҳволлар қалай, ази-

зим!» У шундай деб гап бошладими, тамом, бпрон оғир топшириқ бермоқчилигини ҳамма билиб оларди. Сўкадиган бўлса, аввал қўшни роталардан гап очарди, қўшни ротанинг кечагина келган, ҳали душман билан ҳатто юзма-юз ҳам келмаган солдатини кўкларга кўтариб мақтарди, кейин, сен-чи, деб, гуноҳкор жангчини сўкиб кетарди, бечоранинг гап эшитмаган биронта уругаймоғи қолмасди. Шунга қарамай уни солдатлар яхши кўришарди. Бундай ҳурматга у жангда бевосита иштирок этиши билан, солдатни аяши, унинг аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриши билан эришган эди.

Қўшни рота икки кун аввалги оғир жангдан сўнг, мудофаанинг иккинчи линиясига ўтганда, шу тепаликни эгаллашни Кравцов Зияматга тошширди.

Тунги тинчликдан фойдаланиб, Зиямат ўз взводи ни қийинчиликсиз тепаликка олиб чиқди. Лекин шу пайт қаттиқ отишма бошланди. Артиллерия қўшилгандагина немислар анчагина жимиди. Шунда капитан яраланди. Эътирозига қарамай, шахсан комбатнинг буйруғи билан санбатга олиб кетишди.

— Ҳусанов, жойингдан силжима, — деди у кета туриб.

Зиямат унинг буйруғини бажарди. Кун бўйи немислар етти марта ҳужум қилишди. Лекин бир марта ҳам тепаликка яқинлашиб кела олишмади.

...Тўп овозлари тинди. Бир зум ҳамма ёқни жимлик қоплади. Қишлоқ томондан аллақандай қушнинг чивчиви эшитилди-ю, яна тинди. «Булбулга ўхшайди», — хаёлидан ўтказди Зиямат ва кўз олдига Қорасувдаги ҳовлиси келди. Ҳозир узумлар етилиб ётибди у ерда. Ҳусайни ҳам, шивилғони ҳам. Чуғурчиқ кўпроқ шивилғонига келади. Занғар, қайси узумни ейишни билади. Бирпас қарамадингми, талаб кетади. Онаси ишкомга тўрттами-бешта эски челақ осиб, тизгинларини айвоннинг устунига боғлаб қўярди. Биронта қуш кўрдими, шу тизгинни тортарди, бутун боғкўчани челақларнинг тарақ-туруғи, чуғурчиқларнинг чағ-чағи босиб кетарди. Ҳозир ким қараётган экан боққа?

— Мана шуниси одамни хуноб қилади, — деди кимдир.

Зиямат хаёли бўлиниб, ёнига қаради. ПТР ушлаган жангчи жаҳл билан тамаки тутатар экан, пастдаги ялангликдан кўзини узмасди.

— Нимаси, Володя?— сўради Зиямат.

— Артподготовкадан кейинги жимлик-да, қон бўлиб кетади киши. Олифтагарчилик қилмасдан кела қолишса, ўладими лаънатилар!

— Ҳовлиқма, ҳозир келишади.

Зиямат шундай деб улгурмаган эди, олдинда танк кўринди.

— Айтмадимми!

— Худди шундай, ўртоқ командир!— жангчи болаларга хос қувонч билан танкни мўлжалга ола бошлади.— Кела қол, азизим, кела қол.

— Шошилма.

Танк ўн метрча ҳам юрмаган эдики, ёнида иккинчиси пайдо бўлди. Кўп ўтмай, тўртта бўлди. Кейин яна иккита қўшилди. Улар ҳар галгидек, ёйилиб эмас — икки қатор бўлиб келарди.

— «Тигр»ларга ўхшайди,— деди Володя.

Зиямат индамади. Немисларнинг бу машҳур танкларини у биринчи марта кўраётгани йўқ эди. Агар ён томонидан отилса, автомат билан ҳам уларни ишдан чиқариш мумкин эди.

— Пулемётларни ҳозирланг!— буйруқ берди у.— Менинг командам билан отилсин!

Масофа борган сари қисқарди. Юз метрга етганда, танклар ўт очди. Траншеяни аччиқ тутун, чанг қоплади.

— Йигитлар! Бошладик!— қичқирди Зиямат ва ўзи биринчи бўлиб ўт очди.

Олтмиш метрга келиб қолган биринчи танк тўхтади. Люк очилиб, немис танкчисининг калласи кўринди. Автомат тириллади, у икки қўлини ёзиб, танк устига ағдарилди. Шу пайт иккинчи қаторда келаётган танк ёниб кетди.

— Мен! Мен ёндирдим!— қичқирди Володя.

Аммо Зиямат уни эшитмади. Шундай ёнида снаряд портлади. Кўзларига нимадир ёпишди. Енги билан арт-тар экан, яна снаряд гумбурлаганини эшитди.

— Володя! Галиулин!

Ҳеч ким жавоб бермади. У кўзини очганда, битта танк тепаликка кўтарилаётганини кўрди. Танкнинг узун стволи худди уни нишонга олаётгандек эди. Зиямат шошиб ўзини чапга олди. Шунда у Володянинг траншея ичида тупроққа беланиб ётганини кўрди.

— Володя!

Аmmo Володя жим эди. Зиямат ПТРга етгунча, ёнидаги гранатани олиб пастга, танкнинг гилдиракларини пойлаб улоқтирди. Танк тўхтади, бир силтаниб орқасига қайрилмоқчи бўлганида, ёниб кетди. Лекин шу заҳоти ундан сал нарида бошқаси кўринди. У тепаликка кўтарилмади. Тўхтаб, тепаликни ўққа тута бошлади. Бошқа танклар ҳам шундай қилган бўлса керак, Зияматнинг гир атрофида снарядлар ёрила бошлади. У энди взводдагилардан ким бор, ким йўқ, билолмай қолди. Бир амаллаб ПТРни топиб, траншеядан бошини кўтарди. Пастда яна бир танк ва унинг атрофида немислар кўринди. У танкнинг туйнугини пойлаб, ПТРни бўшатди. Танк портлади. Шу пайт кимдир уни туртди ва нималардир деб қичқирди. Зиямат эшитмади. Битта танк шундай устидан ўтиб кетди. Зиямат чаққонлик билан орқасига ўгирилиб, уни нишонга олди. Аммо ПТР отилмади. Ўқ тугаган эди. Шу пайт чўнтагидаги граната эсига келди. Олди-ю, тезлик билан улоқтирди. Граната шундай люк устига тушди. Орқадан автомат товушлари эшитилди. Немислар траншеяга жуда ҳам яқинлашиб қолишган эди. Зиямат уларни аниқ кўрди. Дарҳол автоматини елкасидан олиб, ота бошлади. Уч-тўрт немис шу заҳоти йиқилди. Бошқалари ётиб олди. Ҳужум яна тингандек бўлди.

— Степанов!— қичқирди Зиямат юзидаги терни сидирар экан.

Ҳеч ким жавоб бермади.

— «Наҳотки, улар...»— Зиямат шундай деб ўйлади-ю, ўз хаёлидан ўзи чўчиб кетди ва шошиб атрофига қаради.

Траншеянинг у турган жойдан бўлак ҳамма ери бузилиб, уюм-уюм тупроқ бўлиб ётарди.

Олдинда яна танклар пайдо бўлди. Энди улар ёлғиз эмас, ҳар бирининг орқасида автоматчилар бор эди.

Зиямат уларни кўриб, автоматига янги диск қўйди. Чўнтагидан сўнгги гранатани олиб, камарига қистирди.

— Ўртоқ командир!— қичқирди шу пайт кимдир. Зиямат таниди.

— Галиулин!— севиниб чақирди у.

— Менман, ўртоқ командир!

— Ёнингда ким бор?

— Степанов бор эди. Снаряд қорнига тегди. Бошқаларни кўрмаяпман.

— Чақриб кўр.

Галиулин қичқирди.

— Ҳеч ким жавоб бермаяпти.

— Дадил бўл, ошна. Келишяпти, кўряпсанми?

— Кўряпман. Иккита гранатам қолди, ўртоқ командир.

— Танкни пойла.

— Тушундим, ўртоқ командир! Ўзингизда-чи?

— Битта!

У бошқа ҳеч нарса айтиб улгурмади. Кучли портлаш уни силтаб ташлади. Оғир бир нарса бошига тушди. Ўзига келиб, ўрнидан турганида, траншея устидан танк ўтиб кетаётганини кўрди, гранатани олиб улгурмади, бир немис устига ташланди. Зиямат бор кучини тўплаб, уни улоқтирди-да, атрофини ўраб келаётган немисларни нишонга ола бошлади. Немислар ётиб олишди. «Тирик олишмоқчи шекилли?— ўйлади Зиямат.— «Олиб бўпсанлар, аблаҳлар!» Галиулин! Бардам бўл!»— у шундай деб қичқирди-да, қўлидаги гранатани немислар ғуж бўлиб ётган томонга улоқтирди. Шу пайт чаккасига нимадир урилди, у кўзлари тиниб йиқилди ва ҳушидан кетди.

Кўзини очганида, ўрмонда ётганини кўрди. «Худога шукур, тирик эканман»,— хаёлидан ўтказди у. Аммо бу тириклик жуда қимматга тушди унга. У ҳали асир тушганини, ўзига ўхшаган юзлаб асирлар ичида ётганини билмасди. Билганда эса, бутун вужуди бўшашиб кетди.

Бир ҳафтадан сўнг асирларнинг ҳаммасини юк вагонларга босишди. Эшелон қўзғалганда олисда даҳшатли тўп овозлари эшитилди.

— Бизникилар!— деди кимдир завқ ва шу пайтнинг ўзида чексиз ўкинч билан.— Танидим! Бизнинг тўплар!..

Ҳеч ким унга жавоб бермади. Эшелон ғарбга йўл олди.

Зиямат кўзини очганда, кун тиккага келган эди. Ўрмон жимжит. Ҳеч нима кўринмайди. Нима қилиш керак? Наҳотки, қоронғи тушганга қадар кутишга тўғри келса?.. У ҳеч қандай қарорга келмай, ўрнидан турди. Шу пайт олисда ола эчки етаклаган бир одамнинг

қораси кўринди. Зиямат шошиб ўзини дарахтнинг панасига олди. Ким экан у? Қаердан пайдо бўлиб қолди? Қишлоқ наҳотки шунчалик яқин бўлса? Эчки бир йўқолиб, яна кўринди. Унинг эгасини Зиямат энди яққол кўрди. У чол эди. Бу Зияматни тинчитди. Чол унга яқинлашди. Бекинишнинг мутлақо иложи қолмади. Кўз-кўзга тушди. Чол худди Зияматдек, жойида қотиб қолди. Анча вақт улар бир-бирига тикилиб туришди. Ниҳоят, Зиямат чидамади. Имлади. Аммо чол жойидан қимирламади. Эчки унинг қўлидан тушиб кетган чилвирни судраб, қочиб кетди. Чол парво қилмади. У, сеҳрланган одамдек, Зияматга тикилиб қолган эди.

— Я плен, понимаешь? Плен...— деди секин Зиямат кўкрагига қўлини бигиз қилиб.

Чол уни тушунмади.

— Я плен! Я рус!.. Понимаешь?— деди яна Зиямат.— Рус, рус... Москва!..

Чолнинг кўзларида табассум пайдо бўлди.

— Аз българин,— деди кейин ва Зияматга яқинлашди.

— Партизан... менга партизанлар керак,— деди Зиямат, чол унинг олдига келгач.

— Партизан?— сўради чол унга тикилиб.

— Ҳа, партизанлар керак,— деди яна Зиямат.

Чол «тушундим» дегандек, бошини қимирлатди.

Зиямат кўнглида бир олам севинч билан уни қучоқлади ва ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборди.

СЎНГГИ САФАР

Отставкадаги майор Низомиддин ака Назаров хотини қабрини зиёрат қилиб қайтаётган эди, бирдан юрагига санчиқ турди, нафас олиши оғирлашди, узун гўштор қулоқларига тиралиб турган антиқа телпаги остидан муздек тер худди мингоёқдек иккала чаккасидан ўрмалаб туша бошлади. Юрак санчиғидан кўра Низомиддин акани ана шу тер чўчитди. Дастрўмол олишга ҳам сабри чидамай, қафтлари билан терни сидириб ташлади. Юрак санчиғи тўрт-беш йилдан бери бор эди. Совуқ тер нимадан бўлдийкин? Низомиддин ака беихтиёр чаккаларини силади. Қафтлари яна ҳўл бўлди. Нима қилса экан? У шундай ўйлади-ю, қабристонга келганига ачинди. Қабристон соғ одамни ҳам касал қилади, юракни ўйнатиб, хаёлга минг хил нохуш фикрлар келтиради, деб ўйларди у. Шунинг учун ҳам хотинининг йилини ўтказганидан бери ўтган беш йил ичида — бугунгисини ҳисобламаганда — икки ёки уч марта келган эди. Бугун ҳам келишни ўйламаган эди. Тонгга яқин туш кўрди. Ишдан қайтса, хотини ҳовли супураётган эмиш. «Касал одам нега турдинг?» — деб қўлидан супургини олмоқчи бўлган эди, хотини бермади: «Қўйинг, уришиб қоламиз», деди.

Низомиддин ака бу калта, юлуқ тушдан кўнгли хира тортиб уйғонди-ю, қизи Вазира ишга кетиши билан қабристонга йўл олди. Уларнинг хилхонаси қабристон этагидаги қўрғонча ёнида эди. Бир ҳафта бурун тун бўйи ёққан қор, кун тафти анча босилганига қарамай, ҳали эрмаган, қабристон гўё оқ кўрпа остида эди. Фа-

қат офтобрўя жойлардаги баъзи қабрларнинг устигина гуваладек қорайиб турарди.

Низомиддин ака қўрғончага келиб, кимнинг қабри қаердалигини тахминангина эслади. Онасининг қабри қўрғончанинг шундай олдида эди. Ундан кейин кетмакет отаси, иккита амакисининг қабри. Хотини онасининг чап томонида эди. Низомиддин ака буни тахминсиз ҳам биларди. Хотини қабрига йил ўтиши билан қабристон ёнидаги устахонада катта мармар тош буюртириб, ўзи қўйдириб кетган эди. Тош салобатли сарғиш эди. Фақат Низомиддин акага ёқмаган жойи — бу, фамилиянинг остига ўйиб солинган гул эди. Бу ҳам майли. Рассом йигит унинг «чиройли бўлсин» деган гапини ўзича тушуниб, гулнинг бир шохига кичкина қушнинг расмини ҳам ўйиб қўйган эди. Шу бачкана қуш, хотинини эслаганда, ё қабристонга келганда доим таъбини хира қиларди. Бир буздириб ташлаб, янги тош қўймоқчи ҳам бўлди, лекин Вазира кўнмади. Негадир унга худди шу гул билан қуш ёқиб қолган, ҳазил аралаш менинг қабримга ҳам шундай расмли тош қўйдирасиз, деган эди.

Қор ёпишиб ун сепилгандек ёзувларни ҳам, расмларни ҳам бекитган тош олдида аллавақт туриб, Низомиддин ака кўчага йўл олди. Жимжит қабристон, оппоқ қор, меҳрибон кишилар, айниқса, хотинининг қабри, илк баҳор нафасини олиб келиб димоққа урган илиқ шамол эрталабдан бери дилини қамраб олган гашликни кўтариб юборди, ўзини қандайдир мусаффо сайргоҳда юргандек ҳис қилди, нимжон, касалманд, аммо шикоятни билмайдиган, шу туфайли дардини ичига солиб ўлиб кетган хотини ҳам, бутун маҳаллада полвон деб ном чиқарган басавлат отаси, жиккаккина, умри тиним билмай ўтган онаси ҳам, ҳазилкаш, жаҳллари бурниларининг учида турадиган амакилари ҳам ҳозир тирикдек туюлиб кетди, хотини ўлимидан сўнг бирдан-бир азоби билан юрагига ўрнашиб олган қарилик кайфияти кўтарилди. «Жуда яхши қилдим келиб,— хаёлидан ўтказди у.— Тез-тез келиб тураман энди».

Шу хаёл, шу кўтаринки кайфият қабристоннинг панжарали, баланд темир дарвозасига етганда ҳам уни тарк этмади. Дарвозадан чиқди-ю, негадир юраги санчиб кетди. Агар совуқ тер чиқмаганда бунга унча эъти-

бор бермасди. Мингоёқдек баданини жунжитиб чаккаларидан ўрмалаган тер уни хавотирга солди. «Дам олиш керак бир жойда ўтириб»,— деди хаёлан у.

Қабристон дарвозасидан юз қадамча нарида ариқ бўйида чойхона бор эди. Хотини қабрига тош қўйдиргани келганда кирган эди. Қабристон ёнида бўлгани учунми, чойхонанинг қандайдир тушуниб бўлмайдиган осойишталиги, текис, сокин сув, узун тахта сўри ёнидаги танаси қучоққа сиғмайдиган, ярми қуриб, каллакланган, қолган ярми серофтоб кунлари бутун чойхонага соя бериб, салқин қилиб турадиган кекса мажнунтол уни ўшанда оғир хаёллардан халос қилган, кўнглига таскин берган эди. Низомиддин ака шу чойхонага боришга, фақат секин, юракни алдаб битта-битта қадам босиб боришга қарор қилди ва енгил тортгандек бўлди.

Чойхонада ҳеч ким йўқ эди. Пастак ёғоч панжарали девор ёнига юпқа кул босган қор уюб қўйилган, ҳовли бўм-бўш. Сувга қараган пешойналик чорси айвонда ҳам пахталик чопон устидан калта оқ халат кийиб олган чойхоначи чолдан бошқа ҳеч ким кўринмасди.

Низомиддин ака айвоиға кириб дераза тагидаги кўрпача устига ўтирди. Телпагини ечиб, пешанаси, қулоқларининг орқасини артди. Оппоқ батист рўмолча жиққа ҳўл бўлди. «Нимадан бўлди экан бу?»— яна ўйлади у ва шу ўй билан бўлиб, чойхоначи ёстиқ, тунука лаганчада қанд, конфет ва чой олиб келиб қўйганини сезмади. Ҳўл рўмолчани чаккасига тутар экан, юз-қўли музлаб кетаётгандек бўлди. Наҳотки, бу ўлим бўлса? Беихтиёр хаёлидан ўтказди у. Илгари шундай фикр хаёлига келса, дарҳол бирон нарсага уннаб, ўзини чалғитишга ҳаракат қиларди. Ҳозир эса бундай қилмади, аксинча шу, тўсатдан келган хаёлга ихтиёр бериб, кўзларини юмган эди, чойхоначининг йўгон овозини эшитди:

— Мазангиз йўқми?

Низомиддин ака бошини кўтарди.

— Йўқ, бир оз тер босди...

— Чарчагансиз,— ишонч билан деди чойхоначи.—

Иссиқ чой ичинг қанд билан. Ўтиб кетади. Кексайгандан кейин одам шунақа бўлади! Гоҳ ўти огрийди, гоҳ бўти. Парво қилманг. Кеча манам ўлиб қоламанми дедим, юрагим санчиб. Мана, отдайман. Парво қил-

манг.— Чойхоначи кулди.— Ҳисоб-китоб ҳам қилиб ўтирибман.

— Ҳисоб-китоб? — тушунмади Низомиддин ака.

— Ҳа. Кимда нима бор, кимга нима беришим керак. Улимни ўйлаган одам тинч бўлиши керак-да. Ҳайтовур ҳамма ишларим саранжом экан...

Низомиддин ака «менинг ҳам юрагим санчиб турибди», демоқчи эди, чойхоначининг сўнгги гапи хаёлини олиб қочди. «Дарвоқе, менинг ишларим қалай? Саранжомми?» — деди хаёлан у ва юрак санчиги ҳам, совуқ тер ҳам бу савол олдида ҳеч гап эмаслигини англади, фақат нима учун шу кунгача бу ҳақда ўйламаганига, умуман, нима учун одам бу ҳақда кексайиб, ўлим эшик қоқиб келгандагина бош қотиришига афсусланди. Масалан, унинг ўзи илгарироқ, кучга-ғайратга тўлиқ, қўли узун найтида бу ҳақда ўйлаганида ҳаёти бошқачароқ бўлармиди? Тагин ким билади, балки ҳаёт қонуни шундайдир? Одам умрининг охирида шу саволга жавоб қидиришида, босиб ўтган йўлига назар солишида қандайдир мантиқ бордир?

Низомиддин ака шуларни ўйлар экан, юрак санчигини унутди, мингоёқдек ўрмалаб ғашини келтирган совуқ тер хаёлидан кўтарилди, турмуши, олтмиш беш йил ичида бошидан кечирганлари сув тўлқинларидек бешик-бешик бўлиб кўз олдидан ўта бошлади.

У кўнчилик қатори яшади. Бировни ноҳақ уришмади, ўзи ҳам бировдан ноҳақ уриш эшитмади. Ёшлиги шаҳарда ўтган бўлса ҳам, эсини таниб институтга киргунича сигир-бузоқ ичида ўсди, ота касби — от-арага ҳайдади. Албатта, эрта шаҳарда ширин уйқуну бузиб, ем-хашак келтиргани қишлоққа жўнаш, айниқса болалигида оғир ботарди, ўлкаси тўлиб, отасига билдирмай йиғлаб ҳам оларди. Лекин на илож, унинг тўнғичи, бормаса бўлмасди. Шунинг учунми, катта бўлганида сут-қатиқни ёмон кўриб қолди, ичмайдиган бўлиб кетди. Институтга кирди-ю, от-арава, сигир-бузоқдан қутулди. Шаҳарда мол боқишнинг ўзи ҳам кийинлашиб кетди. Бир кун ўқишдан қайтса, отаси билан онаси ичкари хонада деразаларнинг пардаларини тушириб олиб, пул санаб ўтиришибди. Нима бўлганини у дарҳол тушунди. Югуриб оғилхонага кирди. Овқатга тўймай, доим унинг ғашига тегадиган филдек тарғил сигир ҳам, оғилхонани бошига кўтариб, ҳеч

кимга тиним бермайдиган тўрт ойлик ола бузоқ ҳам йўқ эди. Улардан қутулишни болалигидан истаб келган бўлса ҳам, Низомиддин аканинг ўшанда кўнгли алланечук бўлиб кетди. Уйга кириб, бекор қилибсизлар, деди. Назир карвон индамади. Фақат кечки овқат пайти, ҳамманинг хомуш ўтирганини кўриб:

— Мол боқиш қийин энди,— деди бўғилиб.

Уруш йиллари куйган буғдойзор, жўхоризорлар ичида, ё ўрмон этагидаги ўтзорларда битта-яримта эгасиз қолган сигир ёки бузоқни кўрар экан, Низомиддин ака ўша ҳувиллаган оғилхонасини эслаб кетарди, кўзларидан нимқоронғи хонада пул санаб ўтирган отонаси ўтарди ва дилни қандайдир плик ўксиниш қопларди, эрта саҳарда туриб, кўзларида отаси сезмаган ёш билан уйдан арава ҳайдаб чиқиш, ҳали деярли уйқуда бўлган шаҳарнинг осойишта салқини, ҳар бир ўтўлани таниш бўлган мол боқадиган жойлар, қулупнай, бодринг, ялпиз ҳидини анқитувчи қишлоқ, шудринг босган полизлардаги хаёл қочган пайтлари, юракни ёргудек тарс-турс овозлар — энди уни ҳаяжонга солар, болалиги, умуман, яхши ўтганлигини, кўзларида ёш мўлтираган дамларни энди дарё ёш билан ҳам қайтариб бўлмаслигини ачиниб эсларди.

Институтни битирадиган йили Тўқимачилик комбинатига ишга кирди ва шу йили уйланди. Тўй унга қувонч келтирмади. Тўй куни отаси қазо қилди. Ҳовлида базм, ўйин-кулги, пидиш-товоқнинг тақир-туқури, ичкарида эса аза... Буни тўй тарқаб, келин билан гўшангага кирганда билди. Катта амакисин айтди. Тўй бузилмасин, деб илгарироқ айтмаган экан. Назир карвон озгина нафасим қисилиб турибди, деб каравотга чўзилибди. Суюқ овқат тарқатишаётганда, хабар олишса ўлиб ётган эмиш. Шу сабаб бўлдими, Низомиддин ака хотинини хуш кўрмай қолди. Хафа қилгани йўқ, қаттиқ гапирмади, лекин эр бўлиб бир марта эркалатмади ҳам. Мастура опа аёллик лаззатини билмай бегонадек келиб, бегонадек кетди. Низомиддин ака ўзи кўмди. Хотинининг ёш (эллик бирда) ўлганига ачинса ҳам, йингламади, ёш келмади кўзига. Улар учта фарзанд кўришди. Тўнгич ўғиллари — Баҳриддин Бекободда инженер, кейингиси — Бадриддин Олмалиқда завод директори. Иккалови ҳам онла кўриб, ўзларидан тинчиб кетишган. Қизлари — Вазира фақат уларнинг ичида

омадсиз чиқди. ТошМИда ўқиб юриб, турмуш қурди. Ўқишни битирмай эрининг кетидан чет элга кетди. Йил ўтмай ёлғиз қайтиб келди. Шу-шу отаси билан бирга. Низомиддин ака нима учун қизи эридан ажраганини билмасди. Вазира ҳам ёрилиб айтмасди. Ўзи яхши кўриб теккан эди, шунинг учун алами ичида эди. Эридан гап очилиб қолса, кўзлари газабдан чақнаб кетар эди. Низомиддин ака қизидан ташвишда эмас эди. Ҳали ёш, бахтини топиб кетади, деб ўзига таскин берарди. Вазира уйга қайтиб келган йили, Низомиддин ака онасидан ажради. Эридан сўнг ўттиз йил яшаб, турмуш қурмай ўтган онаси унинг учун меҳр-садоқат булоғи эди. Ҳеч кимнинг ўлими Низомиддин акани бунчалик қақшатиб кетмаган эди. Узоқ вақт у ўзига келолмай юрди, уйдаги ҳар хонадан онасининг майин, меҳрибон овози эшитилиб турди. Қизининг борлиги, ўзининг анча ёшга борганлигигина уни тинчитди.

Яқин одамларнинг ўлими, ёлғизликни назарга олмаганда, Низомиддин аканинг оилавий ишлари, чойхоначи айтганидек, саранжом эди. Уни баъзан қийнайдиган нарса — хотинига муносабати эди. Отасининг бевақт ўлимига хотини мутлақо дахлдор эмаслигини у биларди. Хотинининг айби шуки, у қайната ўлган куни келин бўлиб тушди ва Низомиддин ака ўзи сезмаган ҳолда бунга умр бўйи кечирмади. Агар муҳаббат қўйиб уйланганда, ким билади, турмушлари бошқача бўлармиди? Бир куни ишдан қайтганда кўрпа қавиб ўтирган онасининг ёнида бир қизни кўрди. Қиз оёқларини бир томонга йиғиштириб, тиззаларини беркитиб турган атлас кўйлагини торта-торта бошини ердан кўтармай ниманидир гапирарди. Низомиддин ака салом бериб, ўз хонасига ўтиб кетди. Ечиниб чиққанида, қиз йўқ эди. У қизнинг кимлиги билан қизиқмади ҳам. Онасининг ўзи сўради.

— Мастура қалай? Ёқдими?

— Қайси Мастура? — тушунмади Низомиддин ака.

— Бояги қиз-да, Обид тоғаннинг кенжаси. Анчадан бери кўрмаган эдим, очилиб кетибди лоладай бўлиб.

Низомиддин ака елкаларини қисди. Ана шу ҳаракати масалани ҳал қилди. Уша йилиёқ тўй бўлди. Тўйгача у бепарво юрди. Тўйнинг эртаси, отасини кўмиб

келишганда, ҳовлини бошларига кўтариб йиглаётган онаси, синглиси, қариндош-уруғларига аралашолмай, кўйлаги сингари қора пешанабоғининг бир учини тишлаб нима қилишни билмай бир чеккада жонсарак бўлиб турган хотинини кўрди-ю, унга уйланганига пушаймон еди. Йиллар ўтди, лекин бу пушаймон тарқалмади, канадек ёпишди-қолди. Фақат бир марта Низомиддин ака хотинига нисбатан меҳри товланганини биледи. Уруш тугаб, уйга қайтган эди ўшанда у. Ойдин кеча эди. Улар ҳовлида, баланд тахта сўрида ётишарди. Низомиддин ака нимадандир чўчиб уйғониб кетди. Тун жимжит эди. Тиккага келган тўлин ой бутун ҳовлини ёритиб турарди. Мастура опа осмонга қараб тинчгина ухларди. Унинг ҳатто нафас олиши ҳам эшитилмасди. Ёстиқ билан битта бўлиб ётган қора сочлари ой шуъласида зулукдек товланарди. Бўйнигача тортилган юпқа чойшаб остида нозик, хушбичим бадани аниқ сезилиб турарди. Низомиддин ака беихтиёр тикилиб қолди, бағрига босгиси, узун, қуюқ қошлари, кичкина қулоқлари аралаш юз-кўзларидан ўпгиси келиб, ёнбошига ағдарилганда, хотини кўзларини очди.

— Нима қиялпсиз?— сўради хавотирланиб.

— Сенга қараяпман.

— Ёмонманми?

Низомиддин ака бошини қимирлатди.

— Яхшисан... чиройлисан...

Хотини касал одамдек оҳиста жилмайди, кўзларидан ёш йилтираб кетди.

Бу воқеа уларни яқинлаштирган бўлди, лекин барибир Низомиддин аканинг дилидан совуқлик кўтарилмади. Ёлғиз қолибгина, унга ачина бошлади. Аввало, уйланмаслиги керак эди. Уйландими, унга яхши қараши керак эди.

Бунни у энди, қариганида тушунди. Ундаги хотинига бўлган совуқлик, тўғрироғи, бепарқлик бошқа аёлларга ҳам тарқалди. Шунинг учун у хотинига хиёнат қилгани йўқ. Фақат бир марта бпр аёлга нисбатан кўнглида илиқлик пайдо бўлган эди. Бунни ҳам у энди, қариганида, ҳаётини бир-бир кўз олдига келтира бошлаганида англади.

Бу воқеа Белоруссияда бўлган эди. Пуховичи деган жойда унинг ротаси душманни қувиб бораётиб, Горинь дарёси олдига тўхтаб қолди. Немислар кўприкни

бузиб кетишган эди. Низомиддин ака шу кўприкни, унинг ёнидаги қоғоз ёпиштирилган деразалари дарёга қараган болохонали ёғоч уйни бутун тафсилоти билан эслади. Уй сув юзиб қиялашган силлиқ қиргоқдан беш-олти қадамгина нарида бўлиб, ундаги илон изидек ёлғиз оёқ йўл дарёга чўзилиб тушган эди.

Моғор босган пайрача том, унинг тепасида чириган, дон чўқиладельдек эгилиб, тумшуги томга тегиб турган тунука хўроз, унинг кўча томонида қирқиб ташланганиданми ё кўприк портлаганида узилганиданми, ерга тегай-тегай деб осилиб турган электр сим, зинапояли остона ёнида нам тортиб ётган арава шотиси ҳозиргина кўргандек кўз олдидан ўтди.

Янги кўприк солиш ҳақида энди буйруқ бермоқчи бўлиб турганида уй томондан аёл кишининг овози келди. Низомиддин ака ёнига ўгирилди. Остона олдида бола кўтарган бир ёш аёл турарди. Қиргоққа яқинлашиб унинг гапларини эшитди. Дарё чуқур эмас, агар уйнинг тўғрисида тушилса ўтиб кетиш мумкин, деди аёл.

Низомиддин ака у кўрсатган жойдан дарёга тушиб, нариги соҳилга ўтди. Сув белидан келди. Танклар ўтиши мумкин эди. Лекин бу жойнинг бир қалтис томони бор эди. Дарёдан кўтарилаётганда танклар уйга тегиб, бузиб кетишлари мумкин эди. Ёғоч уйнинг бир жойи бузилди — бутун уй бузилди, деган гап. Низомиддин аканинг боши қотди. Худди унинг хаёлини сезгандек:

— Уйламанг, уй бузилса бузилар,— деди аёл.— Мен...— унинг юпқа лаблари титраб кетди,— рози-ман...

Низомиддин ака унга миннатдорлик билан қаради-да, дарё томон югуриб кетди. Ўтиш ҳақида буйруқ бериб, яна аёл ёнига қайтиб келди.

Аёлдаги нимадир, узун, тўпиғига тушиб турган рангсиз кўйлагими, онасиники сингари кўм-кўк кўзларини шовқин-сурон билан дарёдан ўтаётган танклар, солдатларга катталардек вазмин тикиб, ўрта бармоғини сўриб турган ориқ болами, унга ёқиб қолган, бир дақиқа бўлса ҳам тинчлик ҳузурини бағишлаган эди...

У кутгандек, биринчи танк оқ уйнинг бурчагини сиририб кетди. Аёл беихтиёр қпчқириб юборди. Аммо уй мустаҳкам экан, бир қимирлади-ю, жойидан қўзғалма-

ди. Бошқа машиналар эҳтиётлик билан шу ердан ўта бошлади.

— Эрим қурган,— деди ўзини босиб олиб аёл.

— Қаерда у?— беихтиёр сўради Низомиддин ака.

— Ҳалок бўлган... ўтган йили...— деди аёл ва бола-сини маҳкамроқ бағрига тортди.

Низомиддин ака ўзини ноқулай сезиб, боланинг бошига қўлини қўйди.

— Как тебя зовут, малыш?

Бола бошини олиб қочиб, онасининг елкасига ёпишди.

— Ваня... Иван...— деди аёл маъюс кулимсираб.

— Менинг ҳам ўғлим бор...

— Каттами?— сўради аёл.

Низомиддин ака ҳисоблай бошлади:

— Тўрт ёш бўлиб қолди. Лекин кўрганим йўқ. Танимаса керак мени....

— Танийди... Омон бўлсангиз бўлди...

Иккалови жим қолишди.

Бутун рота ўтиб бўлгач, Низомиддин ака аёлга қўлини узатди.

— Раҳмат. Катта ёрдам бердингиз...

Низомиддин ака унинг озгин қўлини қўллари орасига олар экан, юрагини нимадир тимдалаб кетди. Вужудини раҳм, миннатдорликдан ҳам юксак бир ҳис, илиқ бир ҳаяжон қоплаб олди ва нима дейишини билмай илжайди. Ноқулай вазият анча давом этди шекилли:

— Кутиб қолишди,— деди аёл қўлини тортиб.

Унинг майин, меҳр тўла овози Низомиддин акани ўзига келтирди.

— Исмингиз нима?

— Таня...— деди аёл ва ер остидан унга қараб қўйди.

— Таня, уйингизни тузатиб берамиз.— Низомиддин ака боланинг пешанасидан ўпди.— Албатта тузатиб берамиз!

Аёл оҳиста бошини қимирлатди.

Пинск шаҳри озод қилингач, Низомиддин акалар полки резервга ўтди. Имкониятдан фойдаланиб, Низомиддин ака иккита солдатига Пуховичига бориб келиш учун рухсат олди. Улар бир ҳафта ичида уйни тузатиб қайтишлари керак эди. Ротада элликларга борган чим-

кентлик Шекен Омонқулов деган солдат бор эди. Низомиддин аканинг, бу, ҳарбий ишга уқуви йўқ, одамга раҳми келиб юарди. «Оқсоқол»,— дер эди ҳам ҳурмат, ҳам ҳазил аралаш уни доим. Оқсоқолнинг бешта фарзанди бўлиб, ҳаммаси қиз эди.

— Ширақ,— дерди оқсоқол ҳам ўзини яқин тутиб Низомиддин акага.— Мени немис аз жерге солсангши. Ўлиб-нетиб кетсам, бешов қиз не қилади?

Низомиддин ака Пуховичига шу оқсоқол билан сибирлик бир полвон йигитни жўнатди. Аёлга ярим қоп озиқ-овқат ҳам бериб юборди. Аммо уларни кейин кўриш насиб қилмади. Брест яқинида Низомиддин ака сонидан ярадор бўлиб, Минскка жўнатилади. У ердан уйига қайтди. Лекин ҳарбий хизматдан уни бўшатишмади. Область ҳарбий комиссариатида ишлади. Шу ердан отставкага чиқди.

Низомиддин ака дарё лабидаги воқеани эслар экан, кўз олдидан Пуховичига жўнатишган солдатлар ўтди. Уйни тузатиб беришдимикан улар? У шундай ўйлади-ю, ҳаётидаги энг носаранжом иши шу эканини тушунди. Оқсоқол ҳам, сибирлик йигит ҳам ишончли одамлар эди. Бунинг устига улар солдат эди. Буйруқни бажармасдан иложлари йўқ. Аммо урушда нималар бўлмайди? Шу фикр бутун вужудини бўшаштириб юборди. Кейин аёл ҳаёлидан ўтди. Таяна... Татьяна... Тирикмикин у? Тирик бўлса, қандай экан ҳозир? Низомиддин ака қанча ҳаракат қилмасин, ўшанда ҳали ўттизларга бормаган, олтин соч, зангори кўз аёлни бошқача тасаввур қила олмади. Бунинг зарурати ҳам йўқ эди. Унинг учун ҳозир энг муҳими кечикиб ёдига тушган қарзидан қутулиш, уйи бузилган бевани ва унинг ўғлини бахтли кўриш эди.

У шундай қарорга келди-ю, тунука лаганчага чўнтагидаги бор тангаларини ташлаб, чойхонадан чиқди. Эртасига эрталаб эса аэропортга йўл олди. Оқшом пайти у Минскка қўнди. Қанча ошиқмасин, Пуховичига қоронғида кириб боришга оёғи тортмади. Кўнгли негадир нотинч бўлиб кетди. Шу нотинчлик билан меҳмонхонада ётолмай кўчага чиқди.

Уруш вайроналаридан Минскда асар ҳам қолмаган эди. Телевизорда урушдан кейин қад кўтарган янги Минскни кўп кўрган бўлса ҳам, кўз олдига пайдо бўлган баланд бинолар, кенг, кафтдек текис кўчалар, тур-

на қатор ўтиб турган машиналар уни ҳайратга солди. Янги Минск бунчалик деб, у кутмаган эди...

Эрта тонгда такси ёллаб Пуховичига жўнади. Тушга яқин шофёр келдик, деди. Аммо у тушган жой эски Пуховичи эмас, бутунлай ўзгарган, катта шаҳар эди. Бу жой Пуховичи эканлигини йўл ёқасидаги ўрмондан ва шаҳарни қоқ белидан кесиб ўтган дарёдан билди. Горинь эди дарёнинг номи.

Низомиддин ака шаҳарга кирмай, машинани катта йўлда қолдириб, ўрмон томон йўл олди. Кўприк шу ўрмоннинг этагида эди. Ўрмон ўзгармабди. Фақат дарахтлар катта бўлиб кетибди. Буни у қайинлардан билди. Ушанда улар ёш эди, ҳимоясиз эди... Ўрмондан чиққанда битта арава сигадиған тор ёғоч кўприк кўринди. Улар душманни қувиб келган асосий йўл шу ердан ўтарди. Энди эса арава йўли бўлиб қолибди. Низомиддин ака кўприкка келди-ю, юраги бирдан шувиллаб кетди. Дарёнинг нариги соҳилида ҳеч қандай уй йўқ эди. Унинг ўрнига ёш қайинлар ўтқазилган эди. У ўз кўзларига ишонмай, кўприкдан ўтди. Уй йўқ эди. Минг хил фикр хаёлига келди. Аввал солдатларни келишмаган, деб ўйлади. Аммо бунга ишонмади. Кейин Таняни ўрмоннинг нариги томонида қад кўтарган янги уйлардан бирига кўчиб чиққан, деб фараз қилди. Кошки эди шундай бўлса? У шундай ўйлади-ю, шунча йил ичида хат ёзмаганига ачинди. Лекин Танининг исмидан бошқа ҳеч нарса билмаганини эслаб, ўзини койиди.

Нега ўшанда фамилияси, адресини ёзиб олмади? Нега оқсоқолга хат ёзмади? Ахир унинг фамилиясини биларди-ку?!

Шу хаёллар билан кўприк устида анча туриб қолди. Олисда отлиқ арава кўринди. Низомиддин ака уни кутди. Арава кўприкка яқинлашганда, устида ўзи генги мўйсафид оёқларини осилтириб ўтирганини кўрди.

— Кечирасиз, шу ерликмисиз?

Мўйсафид отнинг жиловини тортди.

— Нима эди?

— Манави ерда ёғоч уй бор эди...

Мўйсафид уни гапиргани қўймади.

— Билаган, Гиловичлар туришарди. Ўтган йили бузиб ташлашди. Қим керак эди?

— Тая, — секин, қўрқув аралаш сўради Низомиддин ака.

— Э, Татьянами? Улди у. Икки йил бўлди.

Низомиддин ака бўшашиб кетди. Томоғига келиб тиқилган йиғини зўрға тутиб, кўприк панжарасига суянди.

— Тириклигида шуича плтимос қилишди, янги уйга кўчиб ўт, деб. Утмади, — гапида давом этди мўйсафид. — Яхши аёл эди марҳума. Шу ерда ўламан, деб туриб олди. Шу ерда ўлди.

— Уғли-чи? Уғли бор эди-ку? — сўради Низомиддин ака.

— Бор ҳали ҳам. Иван Федорович, — деди мўйсафид. — Ҳарбий учувчи. Уйланган. Қизи бор, Тая. Онасининг ҳурмати учун шундай исм қўйган. Ҳар йили кузда келиб кетади.

— Қабрини билмайсизми?

— Нега билмас эканман? Биламан. Ҳов анави, қайинзорнинг этагида қабри. — Мўйсафид дарёнинг ўнг соҳилидаги кичик ўрмонни кўрсатди. — Ғалати аёл эди. марҳума. Қабристон бу ёқда қолиб, иккита солдат кўмилган жойга кўмасизлар, деб васият қилган экан. Уша жойга кўмдик.

— Иккита солдат? — ҳайрон бўлиб сўради Низомиддин ака.

— Ҳа, уйини тузатиб берган иккита солдат.

— Улар ўлганми?

— Ҳалок бўлишган. Уйини тузатиб кетишаётганда минага дуч келишган. Иккалови ҳам ўша заҳоти ўлган. Татьяна ўзи кўмган уларни. Ҳов ана. Қабрлари шу ердан ҳам кўриниб турибди. Мана энди ўзи ҳам ётибди уларнинг ёнида. Сиз ким бўласиз?

— Мен... мен ҳам шу ерда жанг қилганман, — деди бўгилиб Низомиддин ака ва бўшашганича мўйсафид кўрсатган ўрмон томон оҳиста юриб кетди.

Яқинда қад кўтарган кичкина қайинзор этагида учта қабр ёнма-ён турарди. Четда оқсоқол — Шекен Омонқулов қабри, ўртада — сибирлик полвон Иван Стародуб, унинг ёнида Тая... Татьяна Гилович... Учаловининг қабри устида қизил рангга бўялган темир юлдуз. Низомиддин ака кўзларидан ёш қуйилиб лабларига тушганини сезмади. Узоқ турди қабрлар ёнида. Ҳазилкаш оқсоқолни кўз олдига келтирди, сибирлик полвон

йигитни... Ачинди уларга, айни вақтда кўнгли ғурур билан тўлди. Ваъдаларининг устидан чиқишибди, уни ёлгончи қилиб қўйпшмабди. Кейин Таняни кўз олдига келтирди. У уйи ёнида боласини кўтарганича меҳр ва умид билан ҳамон унга тикилиб тургандек эди...

Белоруссияда у беш-олти кун қолиб кетди. Брестда бўлди, Минскда. Жанг билан босиб ўтган йўлларини бир бошдан эслади. Урушнинг барча кулфатлари, совет кишисининг матонати акс этган Хатинда бўлди. Қаерга бормасин, ҳамма ерда Танянинг мовий кўзлари хаёлидан кўтарилмади. Бу кўзларни у энди мутлақо унутмасди.

Ҳаётининг сўнгги дамларигача энди бу кўзлар солдатлик ва одамийлик бурчига содиқ қолган жанговар ўртоқлари — оқсоқолни, сибирлик полвон йигитни эслатиб турарди.

«ИЛ—18» самолёти хирмонга ёйилган пахтадек бутлутлар устидан Тошкент томон учиб борар экан, Низомиддин аканинг вужуди алам ва айни вақтда чексиз ғурур билан тўла эди. Шу алам ва ғурур билан у олис сафар олдидан дилини хира қилган санчиқни ҳам, сийрак сочлари орасида мингоёқдек ўрмалаган совуқ терни ҳам унутиб юборди.

МУҲАББАТ ҚУШИҒИ

1

Кимнинг овози бу? Ким куйляпти? Булбулмикан сайраётган? Саъвамикан? Булбул эмас сайраётган, саъва эмас, Бай Василнинг гўзал қизи — Атина бу!

2

Бай Василни ўлдиришди. Қоратоғ этагида, маккор ёвнинг ўнтасига бас келди у бир ўзи. Ўн биринчи ёв ташланиб, қилич санчди бағрига... Етти ёшли ўғли Илчо, гўзал қизи Атина ёлғиз уйда ёлғиз қолди, етим қолди иккисп.

3

— Ўғлим,— деди ўлаётиб Бай Василь Илчосига.— Сен етимсан, опанг етим, сўзларимни унутма: ўч олгин сен душманлардан, ҳам асрагин опангни!

4

Бай Василни кўмдилар, Марица қирғоғига. Илчо билан Атина-чи, етим қолди иккови!

5

Кунлар ўтди, ойлар ўтди, Атина — енгилтак қиз, оғир жангда ҳалок бўлган отасини унутди... Қачон кўрманг, деразанинг ёнида, у кўчада. Тоғу тошда акси садо қўнғироқ овозидан. Кўнгил қўйди Атинага йигит-

ларнинг қанчаси. Дейишарди гурур билан: «Ким куй-
ляпти экан? Булбулмикан сайраётган, саъвамикан?
Булбул бундай куйлолмайди, саъвалар ҳам! Бай Ва-
силнинг гўзал қизи Атина — бу!»

6

Шўрлик Илчо совчилардан гангиб кетди, ахир де-
ди йигитларга, отасидек салмоқлаб:

— Атинанинг ўзида гап, ихтиёри ўзида!

Атина-чи? У ҳеч кимни ёқтирмасди, суймасди. Қаҳ-
қаҳ уриб йигитларни мазах қилиб куларди. «Кимга
кўнгил қўяркин у, кимга салом бераркин?» Қишлоқ-
даги бирон одам буни сира билмасди...

7

Кунлар ўтди, ойлар ўтди, йил ўтди. Лаънати ёв яна
келди бостириб.

8

Кўчалар қон. Доду фарёд тутиб кетди оламни.

9

«Э, парвардигори олам! Ўзинг мадад бер, босқинчи-
ни еримиздан ҳайдайлик».

10

Ёшу қари жангга кирди... Тангри мадад бермади.
Беглар беги қилич солди шафқат қилмай ҳеч кимга! Гў-
дакларнинг устида у тулпорини ўйнатди, кексаларнинг
кўз ёшига парво қилмади мутлақ, мевалари ҳил-ҳил
пишган боғларни пайҳон этди, ўт чақнади кўзларида,
оғзи олов пуркади, ятағони чақмоқ чақди йигитларнинг
бошида, аёлларнинг кўкрагидан қон аралаш сут оқди...

11

Ҳаммасини кўриб турди деразадан Атина, киприк-
лари маржон тақди аламзада ёшидан. Шу топ нима
бўлди ўзи?! Биби Марьям, кўмак бер! Беглар беги ду-
булғаси учиб тушди бошидан. Кўриб қолди уни ногоҳ
бизнинг гўзал Атина...

— Йигит бўлса шундай бўлса! — деди яшиндек чақ-
наб. Ҳали бундай латофатни кўрмаганди умрида. Қош-
лар худди шоҳи чойшаб гулидаги ёй каби, бургут кўз-
лар санчилади ўқдай қизнинг қалбига. Чўчиб тушди
қиз бечора ва севинчдан бўшашди... Ғойиб бўлди жанг-

га кирган йигитларнинг барчаси, қони дарё бўлган Пётр, Стефан ҳам йўқолди, қўнғир сочли Минчо, Генчо, Аспарухлар йўқолди... Қулоғига кирмай қолди аёлларнинг йиғиси. Нима бўлди ўзи шу топ? Биби Марьям, кўмак бер!

12

Севиб қолди Бай Василнинг гўзал қизи Атина, севиб қолди отасининг ашаддий душманини, она юрти унга берган нонни ҳаром қилди у, отасини унутди у ва зотини унутди.

13

Гайдуқларим, азаматлар, нафратингиз ўринли! Аммо қўшиқ тугамади, қулоқ беринг тугатай.

14

Оғир жангда беглар беги ғолиб чиқди. Асирлар занжирбанд бўлди. Ўлжалар хачирларга ортилди.

15

Тўхтаг, тўхтаг! Ким келмоқда? Келаётган ким ўзи? Кампирми у, ё бевами ёлғиз қолган бу юртда? Йўқ! Атина, Бай Василнинг гўзал қизи — Атина!

16

Келинчакдай ясанган у. Лабларида табассум, Юришлари товус каби хиромон ва мулойим. Тўғри келди майдонга у, салом берди ғолибга — бекка назар ташлади у оймомодек эгилиб. Кейин деди:

— Бегим, сенга ошиқ бўлдим, қулингман! — шундай дея тиз чўкди қиз тулпор билан ёнма-ён.

17

Ҳамма ҳайрон. Ҳатто, бек ҳам ҳайрон бўлди аввали. Кейин қизни даст кўтарди ва ўтқазди олдига, момиқдай оқ кўкрагидан бўса олди лаънати!

18

Оҳ, Атина, ноқобил қиз, сени нима жин урди?! Қаердасан, Илчо, отанг ҳурмати — кўр опангни!

19

Беглар беги отига қамчи босди, йўлга тушди асирлар. Қаердасан, Илчо, отанг ҳурмати — кўр опангни!

Ё ўч олгин хўрланган зот, тупроқ учун улардан, ё бўл-
маса бош олиб кет аламдийда қишлоқдан.

20

Илчо хомуш. Кўзи йўлда, карвон кетган томонда.

— Ота, ўзинг қўлла, — дерди ичида у дам-бадам. —
Қувватинг бер қўлларимга, ўч олайн душмандан... —
Шундай деди, билаклари кучга тўлди ғойибдан, уйга
кирди, отасининг камарини боғлади, елкасига милтиқ
осди, қилич тақди белига. — Ота, ўзинг қўлла мени,
қувватинг бер қўлимга!

21

Беглар беги куйламоқда Атинага жўровоз, асир-
ларнинг қўллари мушт, лаблари тугун, бошлар хам.

— Бадбахт дунё! Бай Василда нима қасдинг бор
эди?! Бечора қиз юрагини заҳарладинг не учун?!

22

Олисдан отлиқ кўринди. Қўллар бўлди соябон.
Бу — мусулмон ўғли эмас, бу — хўрланган Ер ўғли!
Келаётган бу паҳлавон азамат йигит — Илчо!

23

Девдек наъра тортди Илчо, беглар беги тўхтади.
Атинани титроқ босди, хўжасига ёпишди.

24

— Эй, лаънати беглар беги! Юрак бўлса отдан туш,
куч синайлик якка-якка, ё бўлмаса ўликсан!

25

Беглар беги ёйдек эгри қиличини суғурди, ботир
Илчо шердек бўлиб қаршисига югурди.

26

Олишдилар роппа-роса уч кечаю уч кундуз, қилич
синиб, навбат келди, навбат келди ханжарга...

27

Укасининг ботирлиги Атинани шод қилди. Кўпик
сочди беглар беги дош беролмай ҳужумга. Боши узра
ўйнаб кетди ботир Илчо ханжари. Шу топ... Нима бўл-

ди ўзи?! Биби Марьям, кўмак бер! Лаънати қиз қалқон қилди бекка ўз кўкрагини! Юрагини кесиб ўтди укасининг ханжари... Беглар беги қочди отга қамчи уриб кетма-кет. Йиқилди қиз.

— Бегим, тўхта! — бекка томон чўзди қўл. Беглар беги тўхтамади, чанг ичида йўқолди...

28

Оҳ, Марица, Марица, ғамгин ва сокин дарё, қирғонингдаги қабрлар кимларнинг қабрлари? Гўр бошида дев қаддини букиб йиғлаётган ким?!

— Бай Илчо бу. Бай Басилнинг содиқ, асл фарзанди. Қабрларда Бай Басиль ҳам Атина ухламоқда... Йигирма йил бўлди Илчо ҳар кун келар бу ерга, қабрларга янги гуллар қўяди-да, йиғлайди.

— Ота, мени кечиргил, сен, гуноҳимдан ўтгил сен, севикли Атинангни асраб қола олмадим!

ГАЙДУК ҚИЗИ

1

Купрившица воқеаси қўшиқ бўлса арзийди, рухсат этинг, куйлаб берай, қойил қолинг эшитиб...

2

Беш бор қўлдан-қўлга ўтди узоқ йили бу қишлоқ, юзлаб болгар ҳалок бўлди, қанча-қанча уй ёнди, дала-ларда кишнар эди эгасиз қолган отлар, буруқсаган ўт ичида етимлар йиғлар эди.

3

Олтинчи бор ҳужум қилди душман яна куч тўплаб, тоғ ичига яширинди — чорасиз исёнкорлар. Сўнгги марта назар солди қишлоқ томон Бай Крум, беихтиёр кўз ёшланди, лаблар недир сўзлади. Ким билади не деди у? Режа тузди неларга?! Балки қасам ичгандир у, яна қайтиб келишга, қонхўр душман калласини найзасига илишга! Балки ўйлар уйда қолган икки арзандасини. Уйда қолган Лилиана, Христони эзилиб!

— Атаман,— дер аллаким.— Бўлди, энди кетайлик.

— Бўлди,— деди кўкрак кериб бизнинг жасур Бай Крум.— Кетсак кетдик, аммо билки, қайтишимиз муқаррар!

4

Йўлга тушди Бай Крумнинг газабнок йигитлари,

Йўлга тушди қасам ичиб яна қайтиб келишга, қонхўр
ёвлар калласини найзаларга илишга!

5

Уйда ёлғиз атамanning икки бахтсиз фарзанди —
етим қолган Лилиана, етим қолган Христо. Кўзлари
тўрт икковининг ота кетган томонга, икковининг кўз-
ларида ялтирарди ёшлари. Лилиана ўша ёзи тўлган
эди ўн тўртга, Христо-чи, эндигина ўнга қадам қўй-
ганди.

6

Гайдуқларим, кўряпсиз, улар ҳали ёш эди, улар ҳа-
ли ҳаёт нима, ўлим нима — билмасди, улар ҳали бо-
ла эди, зулм нима билмасди, улар ҳали бола эди, қул-
лик нима — билмасди!

7

Кечга яқин Лилиана танбалади эшикни, занжир
солди ичкаридан дарчаларнинг барига. Яхши тушлар
орзусида ўрин тўшаб эртарақ, укасини қучоқлади,
мажбур қилиб ухлашга... Шу топ бирдан гумбурлади
недир эшик ёнида, деразалар чил-чил бўлди, ғала-ғовур
бошланди.

8

Нима бўлди, не фалокат яна келди бу уйга?

9

Лилиана чўчиб тушди ва югурди эшикка, қай кўз
билан кўрсин шўрлик — эшик тўла ёв эди. Эшик тўла
қон деб келган, мол деб келган одамлар!

10

— Тўхта, опа, оча кўрма! — деди шунда Христо. —
Тўхта, опа, сени аввал яширайин бир ерга...

Хаёлига нелар келиб, рози бўлди шўрлик қиз, яши-
ринди тахмонга у, укасига мўлтираб.

11

Ун нафардан ортиқ эди бостириб кирган душман,
ҳар биттаси Христога тўртга келарди лофсиз.

12

— Қани сўйла, кофир ўғли, отанг кетди қаёққа?— деди бири Христонинг елкасига мушт уриб.— Христодан садо чиқмас, кўзида ўт чақнарди.— Сўйла, дейман, кофирвачча, отанг кетди қаёққа?— Христо жим, тиши тишда, қўллар муштга тугилган...

13

— Сўйла,— деди яна бири.— Айтсанг омон қоласан, қишлоқнинг энг гўзалини хотин қилиб оласан...

Душман бари қаҳ-қаҳ урди. Христодан садо йўқ. Шунда кимдир қулочкашлаб урди юзи аралаш, гандираклаб йиқилди у, аммо овоз бермади. Шундан кейин нима бўлди, билолмади Христо.

14

Моматалоқ бўлди бадан, бирон соғ жой қолмади, суяклари зирқирарди тепкиларнинг зарбидан, охир чидаш беролмади, ҳушдан кетди Христо.

15

Кўз очганда шўрлик бола, Лилиана бошида — ўлтирарди юм-юм йиғлаб, ўлтирарди қон ютиб.

16

Ташқарида эса, душман ўт қаларди гулханга.

17

— Опа, кўрдинг,— дер Христо, сотқинлик қилганим йўқ, жасур отам маконини айтганим йўқ душманга, лекин, опа... чидолмайман яна шундай қилишса,— шундай деди шўрлик бола, дарё бўлди ёшлари.

18

— Қўй, йиғлама, ўзингни бос,— юпатди Лилиана.— Отанг каби мардлигингни ўзим кўриб турибман. Қўй, йиғлама, ўзингни бос, сен ҳақиқий гайдуксан!

19

Душман яна уйга кирди Христони эзиш-чун. Уйга кирди ва лол бўлди Лилианани кўриб.

20

— Сен қаердан пайдо бўлдинг?— душман сўради ундан. Қиз қаддини ростлаб деди:

— Мен шу ерлик бўламан, Бай Крумнинг қизиман мен, атаман Бай Крумнинг...

21

— Сўйла йўқса, эй, гўзал қиз, отанг кетди қаёққа?

22

Лилиана бошин эгди, неларнидир ўйлади, ҳушсиз ётган укасига термилди меҳр билан. Кейин деди:

— Майли, айтай, фақат битта шартим бор: сотқинлигим билинмасин, укам буни билмасин!

23

Шу заҳоти қилич узди Христонинг бошини, бу даҳшатни кўриб турди Лилиана дарчадан. Юрак-бағри зардоб бўлди, ёш қоплади юзини, аммо, нима қилсин шўрлик, ўзи шуни истади.

24

Душман деди:

— Энди гапир, гўзалларнинг гўзали, хизматларнинг эвазига олтинга ғарқ бўлурсан.

25

Лилиана индамади, бирдан кўзи чақнади, бирдан ёвни ҳайрон қилиб, қаҳ-қаҳ урди ва деди:

— Мен укамдан чўчигандим, ҳали гўдак дегандим, нима қилсанг қилгин энди, сотқин йўқдир бу уйда!

ЧУПОН ВАСИЛЬ ВА УНИНГ ФАРЗАНДЛАРИ

1

Мен ҳам битта қўшиқ айтай, қулоқ солинг, гайдуклар! Аммо кўз ёш тўкманг сира, кўз ёш сизга ярашмас. Оёқ ости бўлган юртим шер гербини таққанда — майли, йигланг, кўз ёшингиз Искрдай дарё бўлсин.

2

Червенбрегда чўпон Василь яшар эди бир замон. Кулбаси бор эди унинг, фариштадек хотини, тангри ато қилган эди уларга етти ўғил, каттасининг эндигина мўйлови ниш урганди.

3

Ҳар ўн кунда бир келарди чўпон Василь уйига, болаларин бир-бир ўлиб шўртанг пешанасидан — гап сўрарди хотинидан подшо Шишман сингари:

— Хўш, онаси, қани сўйла, ким кирмади сўзингга? Тўполонда қайси бири ўзиб кетди йўғимда? Кенжато-йинг Аспарухми, Николайми, Иванми? Ё Ефтимми — эзмачурук, Йорданми ё Генчо?!

Болаларга бир-бир қараб, дерди шунда онаси:

— Йўғингизда ҳеч қайсиси тўполон қилгани йўқ.

Кенжатоим Аспарух ҳам, Николай ҳам, Иван ҳам, Ефтим ва Йордану жингалак соч — Генчо ҳам, йўгингни билдирмади, ўтин ёрди, ер чопди...

Чўпон Василь хурсанд бўлиб, мўйловини бурарди ва тонггача болаларга эртак сўйлаб берарди.

4

Бир кун тонгда қишлоқ бўйлаб нохуш хабар тарқалди: Имом Ҳасан лашкарлари бостириб келмоқдамиш! Қонсираган ёв галаси шамолдек елмоқдамиш!

5

Бутун қишлоқ темир қўрғон бўлди қош қорайгунча, деразалар ёпилди-ю, танбаланди эшиклар. Бай Василь ҳам шундай қилди, фақат кўча томонга икки тешик очиб қўйди — отиш учун душманни.

6

— Келавер, ёв, кел Муҳаммад уммати! Червенбрегда қўрқоқлар туғилганмас! Келавер, ёв, кел, Муҳаммад уммати, қарғаларга ем бўласан бу кеча!

7

Тонгга қадар давом этди тенгсиз жанг. Черков ёнди, кулбаларнинг кўпчилиги кул бўлди. Бандасига раҳмдилкан мусулмонлар худоси, қарғаларга ем бўлмади маккор душман деярли. Ҳалок бўлди Червенбрегнинг азамат ўғлонлари! Ўғлонларки, ҳар биттаси тоғни талқон қилгудек, ўғлонларки, ҳар биттаси Усмон пошшодан улуг!

8

Бай Василнинг боши қотди, нима қилсин бечора?! Душман зоти бас келолмас унинг мерганлигига, лекин ўқлар адо бўлди, ўнта қолди атиги! Бай Василнинг боши қотди, нима қилсин бечора?! Ўт қўйсинми кулбасига, қочсинми йироқларга! Ўт қўйсинми уйига у, ёндирсинми ўзини, ўт қўйсинми уйига у — ҳалок бўлсин хо-

тини, ҳалок бўлсин тангри ато қилган етти фарзанди.
Ҳалок бўлсин — Аспарухи, Николай ва Ивани, ҳалок
бўлсин Ефтим, Йордан, шалпангқулоқ Генчоси! Бай Ва-
силнинг боши қотди, нима қилсин бечора!

9

Битта ўқ ҳам кетди шу топ, битта ёвни йиқитди.

10

Тўққиз ўқинг қолди, Василь, душман эса тўққиз
минг, тўққиз ўқинг қолди, Василь, нима қилмоқчисан,
айт!

11

Бай Василнинг боши қотди, юраги тўлди қонга,
яшин каби чақнаб кетди бирдан ҳорғин кўзлари. Етти
марта ўқ узди у, етти ўгил йиқилди. Кенжатоёи Ас-
парухи, Николаёи, Ивани, жингалак соч — Ефтим, Ген-
чо барра мўйловли Йордан...

12

— Хотин, кечир,— деди Василь,— хотин, гуноҳим-
дан ўт — ёв қўлида болаларим ўлмасин деб ўйладим.
Ёв қўлида мен ўзим ҳам ўлишни истамайман! Мана
сенга милтиқ, олгин, икки дона қолди ўқ, сени севган
кўзларимни юмиб тураёи, от мени, юрагимни мўлжал-
лаб от, мен отгандай Генчони, кенжатоёинг Аспаруху
Николай ва Иванни, жингалак соч Ефтим билан тўн-
ғичинг Йорданни...

13

Қарсиллайди ногаҳон ўқ; уйни тутун қоплади, яна
битта ўқ узилди... Ва сукунат босди уйни, қабристон су-
кунати...

Имом Ҳасан лашкарлари бостириб кирган
замон — тўққиз ўлик ётар эди бир-бирини қучоқлаб.
Бай Василнинг лабларида ўйнар эди табассум, гўё
дерди:

— Сўйла, хотин, ким кирмади сўзингга! Кенжа-
тойинг Аспарухми, Николайми, Иванми? Ё Ефтимми—
эзмачурук, Йорданми ё Генчо?

14

Гайдуқларим, бош ирғаманг, бу қўшиқ — афсона-
мас, мен кўрганман Бай Василни, шаробидан ичганман!

ҚИРҚҚИЗ

1

Бу қўшиқни Добружада эшитганман, гайдуқлар!

2

Баҳор экан, адир кўм-кўк, дов-дарахт кўм-кўк, мўй-сафиднинг соқолидек қоялар ҳам кўм-кўк. Боғлардаги гуллар атри тутиб кетган оламни, сигирларнинг сағри-лари ялт-ялт қилар офтобдан...

3

Бава-вида ҳукмдори Султон Маҳмуд зерикиб, одам қўйди ҳар тарафга — ўн беш кун муҳлат билан.

— Келтиринглар болгарларнинг қизларидан бир тўда, гўзалликда Воязиднинг ҳарамига мос бўлсин! Ором олай бу дунёнинг ташвишини унутиб, наврўз кирсин саройимга парилар либосида!

4

Жонҳолатда от қўйдилар навкарлар ўша куни. Маҳмудбейнинг истаги ўқ — бажармасанг ўликсан.

5

Гайдуқларим, сиз баҳорнинг нималигин биласиз! Адир кўм-кўк, дарахтларнинг нозиккина барглари — бошларини қуйи солган зумрад исирғалардан. Добружа қизларининг қаҳқаҳаси сингари — юракларни қитиқлайди — дарёларнинг шовқини. Ҳамма ёқда баҳор иси — гўдакда, тоғу тошда...

6

Баҳор билан гўзал эди ота-бобомиз ери, баҳор билан куртак ёзган эди ёшлар севгиси, қизлар юзи табассумдан барқ урарди қуёшдек. Йигитларнинг қўшиқлари янгратарди дарани.

7

Бирдан осмон қора чойшаб ёпди кўм-кўк юзига, қоронғулик босди душман пайдо бўлган қишлоқни. Кампирларнинг ноласидан юраклар бўлди зардоб ва йигитлар ғазабидан замин келди ларзага...

8

Ғам бор бўлган уйда доим кулфат меҳмон, дейдилар, кампирларнинг ноласи ҳам йигитларнинг ғазаби — сира ёрдам беролмади — қизлар бўлди асира... Баҳор экан, ўша дамда, ажиб, гўзал навбаҳор. Мўйсафиднинг соқолидек қоялар ҳам кўм-кўк. Добружа қизларининг қаҳқаҳаси сингари юракларни қитиқларкан дарёларнинг шовқини... Йўлда эса, шўрпешана асиралар аста-аста қадам ташлар бош яланг, оёқ яланг.

9

Қадам ташлар қирқ нозанин, қирқта ҳарам бандаси, қирқталови ой билан тенг, париваш, бири Донка — кўзларини денгиз дейсиз, бири Люба — фариштанинг ўзгинаси, Лилиана — қирмизи юз, қоши камон, яна бири — онасининг арзандаси... Юрагимнинг ярасига туз сепмайин, ҳаммаси ҳам гўзалларнинг гўзали...

10

Султон Маҳмуд хурсанд, боши кўкка етди. Ҳаммасини бир-бир кўрди — мол кўргандай... Кейин деди:

— Ҳарамимга жойлаштиринг, эртагача ювинтинг, пардоз беринг. Эрта эса, базм қурурмиз шоҳлар каби, наврўз кирар саройимга парилар либосида.

11

Ҳарам тўлди бандиларнинг йигисига. Бунда қирқ қиз, қирқталови ой билан тенг. Бири Ляна — кўзларини денгиз дейсиз, бири Светка — фариштанинг ўзги-

наси, Каталина — қирмизи юз, қоши камон, яна бири — отасининг арзандаси... Ярим тунга қадар йиги ҳеч тинмади, шунда Донка кўзи чақнаб:

— Тўхтанг,— деди.— Дугоналар, йиги фойда берармиди?! Йиги ёвдан бизни озод қилармиди?! Менинг битта таклифим бор, қулоқ беринг, ёв қўлида қул бўлгандан ўлмоғимиз яхшироқ!

12

Тонг пайтида ланг очилди ҳарамнинг эшиклари, кириб келди Маҳмудбейнинг навкарлари бирма-бир. Аммо ҳарам бўм-бўш эди, кўринмасди бирон зот, ҳар биттаси ой билан тенг қизлар қани? Қани Донка — олтин соч қиз, қани Ляна? Қирмизи юз, қоши камон Каталина? Қани Люба — онасининг арзандаси?!

13

Маҳмудбейнинг кўзи ёнди газаб билан, ҳар тарафга одам қўйди — фойдаси йўқ. Хомуш бўлиб у юзланди девор томон. Шунда бирдан чўчиб тушди, тисарилди... Зава-вида зар панжара деворида қирқ жуфт кавуш турар эди қатор бўлиб, қирқ жуфт кавуш — қирқта қизнинг ор-номуси, қирқ жуфт кавуш — қирқта мардлик нишонаси! Пастда эса, қуёш бўлиб, чўғдай ёниб аста-секин оқар эди сокин Дунай.

14

Маҳмудбейнинг кўзи газаб билан ёнди. Навкарларин тўплаб туриб шундай деди:

— Кофир қизлар агар тирик бўлса эди, биттасига алмашмасдим мингтангизни!

15

Баҳор экан ўша дамда, ажиб баҳор, боғлардаги гуллар атри тутиб кетган оламни. Ҳамма ёқда баҳор иси — қушларда-ю ўтларда, ҳамма ёқда баҳор иси — тоғу тошда, одамда.

САРКАРДА ПЕТРО

1

Паҳлавон Бай Петрони кўрган борми? Алам тўла суҳбатида бўлган борми?!

2

Паҳлавон Бай Петрони мен кўрганман. Алам тўла суҳбатида бўлганман! Шуҳратпараст укаси сотди уни. Бу қайғули воқеадир, оғайнилар.

3

Етти кун давом этди Силистра учун жанг, етти кун ер титради отларнинг дупуридан. Момагулдурак каби ботирларнинг овози янграб турди гоҳи у, гоҳ бу ерда етти кун. Дунай сувми ёки қон — билиб бўлмади мутоқ.

4

Ботирларнинг ичида энг ботири Бай Петро! Ҳар қилч солганда у тутдек тўкиларди ёв! Найзасини отганда душман отдан қуларди. Бай Петро эса, кулиб, мўйловини бурарди.

— Саркарданинг кайфи чоғ! Демак, ғалаба бизда! — дейишарди гайдуқлар уни кўрганда ҳар чоғ. Димитр эса хафа, ичини ит тирнарди...

Етти кун давом этди Силистра учун жанг, етти кун ер титради гайдуклар наърасидан. Ботирларнинг ичида энг ботири Бай Петро! Ҳар қилич солганда у тутдек тўкиларди ёв! Димитр эса хафа, ичини ит тирнарди:

— Нега мен саркардамас, нега акам саркарда?!

Етти марта ёв чекинди — дош беролмай зарбага ва ниҳоят ҳийла қилди — ёллади Димитрни.

— Силистра сеникидир, саркарда ҳам сен ўзинг! Фақат бизга аканг керак, уни келтир сен тутиб! — шундай деди Алипошшо, қуллуқ қилди Димитр.

Нозу неъмат тўлиб кетди Димитр чодиреда.

— Ака,— дер у.— Тонгга қадар ёв чўчийди ҳужумдан. Тонгга қадар дам олайлик, меҳмон бўл чодиримга! Ором олсин гайдуклар ҳам, отларга ем беришсин.

Йўқ, демади содда ака, йўқ демади Бай Петро. Ярим тунда қулади у ука берган заҳардан ва наматга ўралди у ҳушидан кетиб мутлоқ.

Алипошшо ўтирибди ҳушсиз Петро олдида, ҳасад билан, ғазаб билан тикилар паҳлавонга. Бай Петронинг ҳушсизлиги — ҳушли жангчидан афзал!

— Занжирбанд қилинг уни ва элтинг Истамбулга, бу гайдукнинг ўлигидан тириги фойдалироқ!

Йўл юрди ёв карвони, йўл юрса ҳам мўл юрди. Найзали мезаналар кўринди бир ойдан сўнг. Қўнғироқлар жаранглаб, карнай-сурнай чалиниб, кутиб олди карвонни султон хизматкорлари.

Фақат саройдагина кўзини очди Петро. Ҳтқир экан лаънати ука берган заҳари. Кўзини очди Петро ва ҳеч нарса тушунмай аланглади атрофга. Бирдан ёнди кўзлари, бирдан муштга айланди паҳлавоннинг қўллари. Мудҳиш тақдирни кўриб, йўлбарс каби ўқирди.

— Қайғурма кўп, Бай Петро,— деди султон илжа-йиб.— Қул бўлиш ёки ўлиш — жангчининг бошида бор! Бизга ўтгин, хизмат қил менга садоқат билан, шунда озод бўлурсан, олтинга фарқ бўлурсан!

Рози бўлмади Петро, бизнинг асир паҳлавон! Нафрат билан тупурди султон башарасига.

— Сенга хизмат қилишдан ўлганим яхшироқдир, сенга хизмат қилишдан қул бўлиш яхшироқдир!

Султон даргазаб бўлиб, жанжар отди Петрога, қоронғи бўлди дунё, кўзсиз қолди бечора. Кўзсиз қолди саркарда Бай Петро ўша куни.

— Ҳайданг,— деди султон,— бугуноқ саройимдан. Кўзсиз жангчи — ўқсиз камон деганнинг ўзгинаси. Ҳайданг уни, бўлсин энди овора ва дарбадар, кўзсиз одам — тирик мурда деганнинг ўзгинаси.

Йўлга тушди саркардамиз Бай Петро, йўлга тушди қўлда ҳасса, кўзда ёш...

— Паҳлавон Бай Петрони ким кўрган? Алам тўла суҳбатида ким бўлган?!

— Бай Петрони мен кўрганман, кўп кўрганман, алам тўла суҳбатида кўп бўлганман.

15

Шухратпараст Димитр-чи?! У энди йўқ. Ниятига етмади у, ўлдирилди...

16

Омон бўлсин, Бай Петромиз, омон бўлсин, қўшиқлари Болгария бўйлаб юрсин! Жарангласин Родопида, Қоратоғда, гайдуқларга илҳом берсин, қувват берсин!

ОТА

1

Ефтим деган чол яшарди. Қоратоғ этагида, деҳқончилик эди касби, эрта-ю кеч далада. Кулбаси бор эди хароб, ўлимтик бир ҳўкизи, икки таноб ерда боғи — яшаш учун кифоя.

2

Бай Ефтимнинг бор қувончи эди икки фарзанди, икки ўғил, ҳар иккиси отасидай заҳматкаш. Бири тоғда ўтин терса, бири омов ҳайдарди, шундай ўтар эди кунлар қайғусиз ва кулфатсиз.

3

Шундай ўтар эди кунлар Қоратоғ этагида, шундай ўтар эди кунлар бутун болгар элида...

4

Бир кун боғда эди Ефтим, ўғиллар ҳам ёнида, от дупури эшитилди, кейин қий-чув бошланди. Бош кўтарди ердан Ефтим, йўлга тикди кўзини ва кўп ўтмай кўрди қишлоқ ёнганини буруқсаб. Бай Ефтимни титроқ босди, қалтиради лаблари. Ким билади, балки шу топ ёлворгандир худога?

5

Қишлоқ эса, ёнар эди алангаси тоғ қучиб. Кимдир уввос солиб йиғлар, кимдир сўкинар эди... Икки ўғил

икки ёқдан ёпишди отасига, газаб лов-лов ёнар эди икковининг кўзида...

6

Шу топ йўлни чанг қоплади, пайдо бўлди отлиқлар, пайдо бўлди тиш-тирноғи билан қуролланган ёв. Пайхон қилди экинларни от қўйиб ҳар тарафга. Кишан солди кейин душман икки ёшнинг қўлига. Бай Ефтимнинг газабдан кўзлари чақнаб кетди. Бор кучини тўплаб туриб чангал солди душманга. Лекин чол-ку? Чол бечора не қиларди қуролсиз? Не қиларди ўнта душман қуршаб турса атрофдан? Аламини ичга ютиб алинди бекка шунда:

— Бегим, ўзинг раҳм қилгин, олиб кетма уларни. Ҳали улар ёш жуда ҳам, ҳали ҳаёт кўрганмас. Керак бўлсам мен амрингда, қулинг бўлай умрбод.

Қаҳ-қаҳ урди душман бари, қаҳ-қаҳ урди аблаҳлар!

— Эсинг борми? — ўшқирди бек. — Сен кимсану булар ким? Булар энди кучга тўлган жийрон отнинг ўзидир. Сен ким бўлдинг? Қари бир чол, бир оёғинг гўрдаку? Сени бизга фойданг ҳам йўқ, зиёнинг ҳам тегмайди.

7

Шундай дея қамчи босди отига бек, лек шу топ, у тўхтади ва илжайди чолга қараб мулойим.

— Майли, эй чол, раҳм қилай ёшинг ҳурмати сенга. Болалардан биттасини, майли, ўзинг танлаб ол.

Бай Ефтимни титроқ босди, қалтиради лаблари, ким билади? Балки шу топ ёлворгандир худога — ёлворгандир бағри ёниб бу даҳшатли ҳукмдан, ёлворгандир лаънат ўқиб бебахт оталик учун.

— Нега жимсан? — сўз қотди бек. — Танла севган ўглингни! Танла, йўқса иккалови сотилади қул бўлиб.

8

Бай Ефтимнинг боши қотди, нима қилсин бечора? Қай бирини танласин у? Илчо ёки Ивайло? Иккалови ўз фарзанди, иккалови ўз пуштидан — икковининг томирида оқади унинг қони! Бай Ефтимнинг боши қотди, нима қилсин бечора?

— Ота, — деди шунда Илчо. — Ивайлони олиб қол. Мендан у ёш, кейин мендек... ўйинқароқ боламас.

— Йўқ, йўқ, ота, — деди шунда Ивайло уни бў-

либ.— Илчо қолсин ҳузурингда, Илчо мендан кучлироқ.

9

Бай Ефтимнинг боши қотди, нима қилсин бечора? Қай бирини танласин у? Ивайло ё Илчони? Иккалови ўз фарзанди, иккови ўз пуштидан — икковининг томирида оқарди унинг қони.

— Бўл, чол, тезроқ! — дўқ урди бек. — Танла севган ўғлингни! Танла, йўқса иккалови сотилади қул бўлиб.

10

Бай Ефтимнинг боши қотди, хаёл сурди узоқ вақт. Титроқ босди вужудини, қалтиради лаблари. Ким билади, балки шу топ ёлвордими худога? Ёлвордими бағри ёниб қутқаргин, деб бу даҳшатли тақдирдан? Йўқ, Бай Ефтим йигламади, ёлвормади худога! Кўзи бирдан чўгдек ёниб, тикилди у душманга! Ба нафрат-ла деди: — Лаънат! Лаънат! Лаънат, сен ит ўғлига!

11

Шу заҳоти у қулади душман ятағонидан. Йўлга тушди икки ўғил зардоб бўлиб юраги, йўлга тушди наларнидир сўзлаб қонсиз лаблари, иккови ҳам йигламади, ёлвормади худога!

ГУЛ ВОДИЙСИ

1

Мен туғилдим гўзал воҳа — Гул водийси қўйнида, қулоқ солинг, сўзлаб берай бу водий қиссасини. Сўзлаб берай, нега бу юрт Гул водийси аталмиш.

2

Ботир Демир йўлга тушди тенгқурлари қатори. Йўлга тушди жанг қилиш-чун Родопи тоғларида. Уйда қолди ўн тўрт кунлик ойдек гўзал қайлиги, уйда қолди чимилдиқдан кеча чиққан Людмила.

3

Кунлар ўтди, ўн кун ўтди, ой ҳам ўтди пилдираб, Людмиланинг кўзи йўлда, эри кетган томонда. Хаёлида минг хил фикр, минг хил режа, орзулар... Лекин, дўстлар, кучли экан айрилиқнинг алами — ўзи сезмай Людмиланинг ранги бўлди заъфарон, кулиб турган кўзларини ҳам пардаси қоплади. Яна қанча кунлар ўтди, йил ҳам ўтди пилдираб, ботир Демир отрядидан хабар бўлмади сира. Гамга тўлди бутун қишлоқ, гамга тўлди Людмила. Эрта тонгдан кўзи йўлда, эри кетган томонда, ўзи сезмай, гоҳи-гоҳи кўзига ёш келади. Хаёлига энди кирмас минг хил режа, орзулар... Хаёлида битта фикр, омонми ёстиқдоши? Омонми паҳлавони, севгига интизори?

4

Жавоб қайда бу саволга? Ҳамма жим, бошлар эгик. Ҳамма маъюс, лекин кўзлар ғазаб билан ёнади, қони қочган лаблар тун-кун лаънат ўқийди ёвга!

5

Тонг маҳали йўлга тушди Людмиламиз бир куни, йўлга тушди, аммо қайга борсин бечора ёлғиз? Қайда унинг ботир эри, қайда унинг тулпори, шу йўл билан юрса агар етарми висолига?

Оқшом тушди далаларга, дарё боши қизарди, чигирткалар чириллаши солди юракка ташвиш. Олисларда ит ҳуриди, от кишнади депсиниб, паға-паға булут ичра ним ранг ой сочди шуъла. Людмилани ваҳм босди, қайтсинми орқасига? Людмилани ваҳм босди, нима қилсин бечора? Хаёл суриб туриб қолди кенг далада парпшон, шу топ отлар дупуридан чўчиб тушди у бирдан...

6

Душман келди Людмиланинг эри кетган томондан, у бир эмас, ўн ҳам эмас, балки минг нафар бордир? Беглар беги уни кўрди ва тўхтатди отини.

— Ким бўлди бу ҳурилиқо? — сўради у навқаридан.

— Ғолибона йўлингизга пояндоз бўлган гўзал! — жавоб берди содиқ навқар бошин эгиб ергача.

— Олиб кетинг, йўқса уни, бирга ором олурмиз. — Шундай деди беглар беги, қамчи босди отига.

7

Людмиланинг ранги сўлғин, лек томирда қон ўйнар, Людмиланинг ранги сўлғин, ертўлада у ёлғиз. Хаёл сураб ғамга ботиб, кўзларида ёш маржон. Қайгу тўла юрагига энди кирмас орзулар. Миясида битта фикр, нима қилсин энди у? Бўйсунсинми ғолиб бекнинг буйруғига шу топда? Ё қочсинми бу даргоҳдан рози бўлиб ўлимга?

8

— Бегим, — деди беглар беги ётоғига кирганда. — Менинг битта орзум бордир, рози бўлсанг, қулингман.

Рози бўлсанг, бир умрга чўринг бўлиб қоламан. Истагинг не, ҳаммасини бажараман бегумон. Орзум шуки, ёрим ётур сен келган йўл устида, бир зиёрат этиб келай, хурсанд бўлсин арвоҳи, истагинг не, барчасига рози бўлурман шунда.

Беглар беги мафтун эди ёш жувоннинг ҳуснига, рози бўлди ва:

— Тонггача, майли бориб кел,— деди.

9

Йўлга тушди Людмиламиз, зардоб бўлиб юраги, йўлга тушди қанча ташвиш, хаёл билан бечора. Ва бир маҳал етиб келди Марица қирғоғига. Шунда яшин каби кўнглин тилиб ўтди бир фикр, бўйсунсинми қонхўр бекка, ё ўлсинми шу ерда? «Ёстиқдошим, мени кечир, роҳатим кўролмадинг, паҳлавоним, мени кечир, содиқлигим кўрмадинг!» — шундай дея, ханжар урди кўкрагига Людмила ва йиқилди беҳол-беҳуш Марица қирғоғига. Қони дарё бўлиб оқди, қони сувга қўшилди... Шундан бери Марицанинг суви қизил ранг олмиш, шундан бери бу водийда қизил гуллар ўсармиш, шундан бери бу водийни Гул водийси демишлар...

10

Шу водийни ким сайр қилса, шу гуллардан ким уза, вафо унга ёр бўлармиш, бахт кулармиш умрбод. Ҳар гунчада Людмиланинг соф қони сақланармиш, ҳар бир гулда барқарормиш Людмиланинг севгиси!..

ХАДИЧА

7

У ётарди гор ичида бир неча кундан бери, қайғу билан тўла эди аламзада юраги. Нима бўлди? Нега келмас ёнига севгилиси? Нима бўлди? Унутдими? Ё топдимми ўзига эр?! Шу хаёллар гирдобиди ётар эди Сайфиддин — Қоратогда донғи кетган паҳлавон ва қароқчи. Ётар эди ва ўйларди хотини Хадичани, ўйлар эди, тиши-тишга тегиб шўрлик ғазабдан: нима бўлди? Нега келмас ёнига севгилиси? Унутдими, ё биронта айлангирди бошини? Айлангирса арзигулик Хадичанинг ҳусни бор: икки юзи Гул водийсини безаган лолалардек, қошлар худди паҳлавонлар қўлидаги ёй каби, лаблар худди атиргулнинг ғунчасидай хушбичим, момикдек оқ кўкраклари Червенбрег олмаси... О, Хадича!.. Нима бўлди? Нега сендан дарак йўқ? Ноқобил эр, қароқчингни унутдингми, вафосиз! Шу топ нима қилмоқдасан? Узга эркак қўйнида ётибсанми ёки?.. Йўқ, йўқ! Ўзинг кўмак бер, олло! Бу даҳшатли хаёллардан қутқар ғариб бандангни!..

2

Шиддат билан сакраб турди ўша туни Сайфиддин, гордан чиқди, аланглади атрофга бир дақиқа! Сунгра юрди қишлоқ томон хавф-хатарни ўйламай. Елкасида қўшотари, қўллари мушт ғазабдан...

Кириб келди қишлоққа у қоплон сингари пусиб, ҳаяжондан титраб секин тақиллатди эшикни.

— Ким у?— деди ичкаридан қўнғироқдек бир овоз. Эшитди-ю, қон қуюлди қароқчининг бошига!

— Ким бўларди!— зарда қилди.— Худо қўшган эрингман.— Занжир бирдан шарақлади, эшик очилди шу зум, рўпарада пайдо бўлди қароқчининг хотини — Хадича!

— О, секинроқ!..— деди жувон сесканиб.— Қишлоғимиз аскарларга тўлиб кетган, секинроқ!..

Ичкарига кирди Сайфи, қўл узатди ёрига, соғинган лаб шивирлади неларнидир шу маҳал, бошлар бошга суянишди, кўкрак тегди кўкракка. Ва тонггача ором олди ёр қўйнида қароқчи... Тонгда эса, йўлга тушди яна ғорига томон, йўлга тушди яна пусиб, аскарларга кўринмай.

— Қани сўйла, эринг қайда?— деди тонгда юзбоши: Хадичани ваҳм босди, ким сотди экан уни? Ким кўрибди ярим тунда эри келиб кетганин? Ё юзбоши алдадими, синамоқчими уни?

— Қайдан билай?— деди жувон.— Эрим қочган сизлардан, йилдан ошди кетганига. Қаерда, мен билмайман.

— Елғон гапинг! Туни бўйи бирга эдинг у билан. Е бошлаб бор, ё бўлмаса ўласан шу қўллардан!— ва юзбоши имо билан кўрсатди аскарларни, Хадичани ваҳм босди: ҳовли тўла аскарлар, ҳар битгаси арслондек, тикиларди шўрликка.— Бошлаб борсанг, соғ қолади,— деди юзбоши шунда,— соғ қолади ва қайтади уйингга.

Хадича жим. Минг хил фикр чулғаб олган бечоранинг бошини. Нима қилсин? Нима десин? Душман кулар бетоқат.

— Қапи бўл! Йўлни бошла!— деди яна юзбоши. Ночор йўлга тушди жувон, ёши кўзда шашқатор, йўлга тушди, орқасида эрининг жаллодлари.

Она қишлоқ ортда қолди, ортда қолди далалар. Ортда қолди биринчи бор Сайфиддин қучган сой ҳам. Таниш сўқмоқ йўл бошланди, висол йўли — ёр йўли, қай-

руга эш, серюлдуз тун шодликка зор-зор йўли... Тоғ ҳам келди. Хадича жим, қадам босар зўр-базўр, яқин қолди, яқин қолди таниш горга! Ё, худо! Асра ўзинг па-роҳингда шўрпешана бандангни!..

6

Тоғ олдида ўлтиради Сайфи пастга тикилиб, сўқмоқ йўлда бирдан недир ялтиради ва сўнди. Нима бўлди? Ким бўлдийкин? Тоғга кирди у шошиб, ханжарини белга тақди, милтигини ўқлади. Шу топ овоз келди пастдан:

— Сайфиддин чиқ! Бу менман! Агар тушсанг тегишмайди, ваъда берди юзбоши!

Олов бўлиб ёнди шу топ, титраб кетди Сайфиддин:

— Нима қилдинг, сотқин хотин!— алам билан қичқирди. Тоғ гумбурлаб кетди шунда: ўқ узганди Сайфиддин, ўқ узганди мўлжал қилиб Хадича кўкрагини...

* * *

— Кейин нима бўлди, дерсиз? Эсимда йўқ, гайдуқлар, пастга тушиб, балки ўзи асир бўлгандир ёвга? Лекин бунга ишонмайман. Сайфи паҳлавон эди, ё қочган, ё олишиб, мардларча ҳалок бўлган.

МУНДАРИЖА

Юлдузлар	5
Хусн	14
Ҳаёт қўшиғи	22
Кўк дафтарнинг сирини	30
Абдулла қовунчи	41
Баҳор	49
Ширинсой оқшомлари	57
Олтин япроқлар	66
Баҳор нафаси	69
Меҳр	74
Ҳайкал	78
Чарос	78
Қиёмат қарз	82
Соат	90
Дутор	92
Бобоёнгоҳ	94
Кўприк	105
Гул сотувчи қиз	113
Куз ҳавоси	124
Совга	134
Йўлда	142
Номус*	164
Марус ҳоланинг милтиғи*	170
Вела*	188
Туи*	195
Мен русман*	203
Сўнғи сафар*	211
Муҳаббат қўшиғи	224

Гайдук қизи	229
Чупон Василь ва унинг фарзандлари	233
Қирққиз	237
Саркарда Петро	240
Ота	244
Гул водийси	247
Хадича	250

На узбекском языке

УЛЬМАС УМАРБЕКОВ

НЕОПЛАТНЫЙ ДОЛГ

РАССКАЗЫ

Редактор *М. Мирзодов*

Рисунки *Г. Журнов*

Рисунки редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *Ш. Саатова*

Бухарада берилади 12/ХI-1975 й. Боснига рухсат этилди 7/1-76 й. Формат
84×108^{1/2} мм. Босма л. 8,0. Шартли босма л. 13,44. Нашр л. 12,07. Тиражи
1000 Р. 10108. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тош-
кент, Навоий кўчаси, 80. Шартнома № 88-76

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб
босиш ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида
қўлёғи босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1976 йил, заказ № 301.
Қоса 76 т.

Умарбеков У.

Қиёмат қарз. Ҳикоялар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

256 б.

Бу ҳикоялар турли йиллар мақсули. Лекин уларнинг ҳаммасини авторнинг деярли бутун ижодига қос бўлган бир тема — одамиялик, инсон деган улғу, муқаддас номга лойиқ бўлиш ҳоиси бирлаштирган.

Автор давримиз кишилари ҳақида ёсадими ё олис ўтмиш лавқаларини қўя олдимизда жонлантирадими — ҳаммасида биз ҳаёт ташвишларига, кувонч ва орауларга тўла одамларни кўрамиз, уларнинг бахти ва муқаббатига, қайғу ва аламларига шерик бўламиз, қайғурамыз ва қўғонемиз.

Умарбеков У. Неоплатный долг.
Рассказы.

487

